

РАБИНДРАНАТ
ТАГОР

СОЧИНЕНИЯ

В ВОСЬМИ ТОМАХ

ТОМ
ПЕРВЫЙ

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
УзССР

ТАШКЕНТ — 1968

РАБИНДРАНАТ
ТАГОР

АСАРЛАР

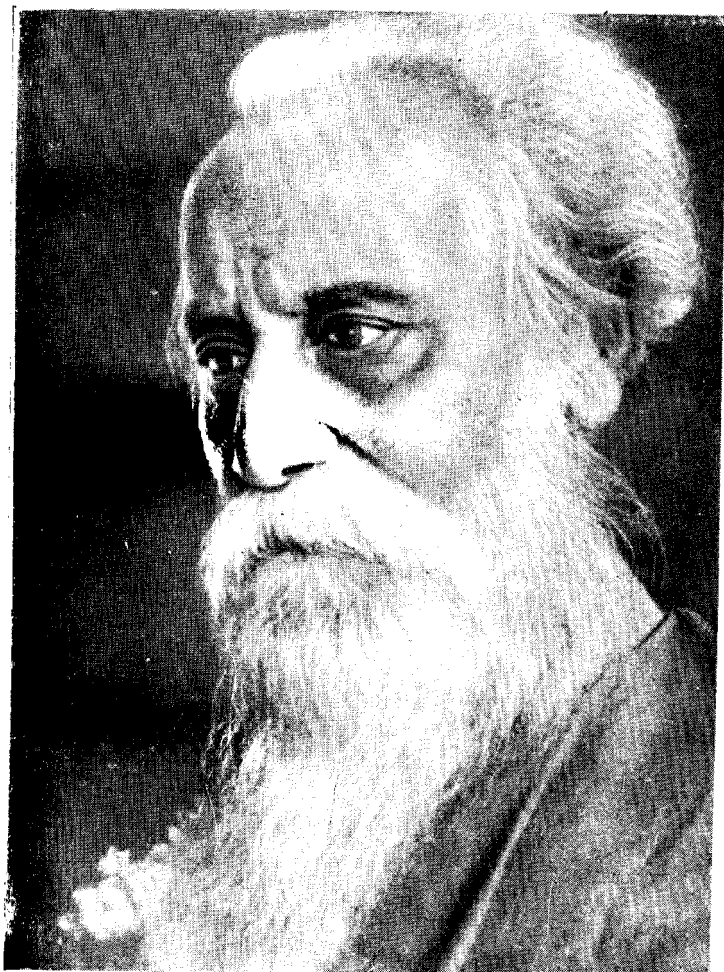
САККИЗ ТОМЛИК

БИРИНЧИ
ТОМ

ЎзССР ДАВЛАТ
БАДИИЙ АДАБИЁТ
НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1958

Русчадан
Тухтасин Жаълозов
таржимаси

Сўз боши
А. ГНАТЮК-ДАНИЛЬЧУКНИКИ

РАБИНДРАНАТ ТАГОР

(Биографик очерк)

Улуғ ҳинд алиби, шоир, файласуф, жамоат арбоби, маърифатпарвар, гуманист ва оташин ватанпарвар Рабиндранат Тагор 1861 йил 7 майда Бенгалиянинг пойтахти Калкутта шаҳарида турилди.

Тагорлар авлодидан Бенгалиянинг кўпгина жамоат ва маданият арбоблари етишиб чиқди. Ёзувчининг бобоси Дварканатх XIX аср бошларида яшаган улуғ ҳинд маърифатпарвари Рам Мохан Ройнинг сафдоши эди. Рой 1828 йилда ўз замонасида анча прогрессив роль ўйнаган диний «Брахмо Самаж» жамиятини тузиб, бутпарастлик, тангриларга қурбон бериш ва ўрта аср индуизм хурوفотларига қарши кураш бошлади. Ёзувчининг отаси Дебендронатх Тагор эса, бу ташкилотнинг кўзга кўринган намояндalarидан бири эди. Ёзувчининг ака ва опалари ҳам гоят заковатли ва теран маълумотли одамлар эдилар. Чунончи: катта акаси Движендролал файласуф ва шоир бўлса, ўртанчи акаси Жотириндронатх ёзувчи ва ҳаваскор артист эди.

Тагор «Хитойдаги суҳбатлар» китобида ўз дунёқарашининг шаклланишига сабаб бўлган уч омил тўғрисида сўзлайди. Буларнинг биринчиси XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаган улуғ ҳинд ёзувчиси Бонким Чандро Чоттопадхайя (1838—1894) ижодиётидирки, унинг асосий моҳияти чуқур ватанпарварлик туйғуси ва миллий ифтихор ҳиссини уйғотишга интилишдан иборат эди; иккинчи омил — «Брахмо Самаж» жамияти фаолиятига

асос бўлган ғоялардир; учинчи омил — мамлакатдаги миллий озодлик ҳаракатининг ривожланишидир, бу эса оқибатда 1885 йили Ҳинд Миллий конгресс партиясининг ташкил топишига олиб келди.

Бунга яна шуни ҳам қўшиш лозимки, Тагор кўп асрлик анъанага эга бўлган ғоят бой ҳинд адабиётини, айниқса ўз ватани Бенгалия адабиётини жуда яхши билар, шу билан бирга у халқ ижодиётини чуқур ўрганган ва Европа адабиётидан ҳам яхши хабардор эди.

Тагорлар оиласида болаларни ортиқча ҳашамат билан эркалатиш одати йўқ эди, бунинг ўрнига уларнинг чуқур ва ҳар тарафлама маълумот олишига кўпроқ эътибор қилинарди. Болалар мактабга қатнардилар, шу билан бирга, уйда ҳам махсус муаллимлардан дарс олардилар. Уқишлар бенгал тилида олиб бориларди. «Биз ёшлигимизданоқ бенгал тилида ўқиганимиз учун маънавий жиҳатдан камол топдик... Инглизча ўқитилганда, биринчи дарснинг ўзидаёқ бенгал болаларининг ҳамма тиши синиб тамом бўларди. Ҳамма ерда инглизча тарбия бериш зарурлиги бетиним таъкидланишига қарамай, менинг катта акам бизга бенгалча тарбия беришга қодир қатъиятли киши эди»,— деб ёзади Тагор ўз «Эсдаликлар»ида. Ёзувчининг ўз она тилини чуқур билиши ва унга бошқалардан кўра кўпроқ эҳтиром билан қараши ҳам шундан келиб чиққандир.

Тагор дастлаб Шарқ семинариясида, сўнгра тахминан бизнинг тўлиқсиз ўрта мактабга тўғри келадиган нормал мактабда таълим олди. Аммо етти-саккиз ёшиданоқ дафтарига шеърлар ёзиб, ўз яқинларига ўқиб юрган бу заковатли болага бу мактабдаги ўқиш ва интизомнинг бемаъни расмиятлари тамом беғона эди

Бундан сўнг Тагор Бенгалия академиясида (ўрта мактаб типидagi билим юрти) ўқиди; аммо бу ердаги ўқиш ҳам тузук фойда бермади, муаллимлар бадавлат хонадонларнинг болаларига нисбатан талабчан эмас эдилар, чунки мактабнинг иши кўпинча шуларнинг эҳсонларига боғлиқ бўларди. Академиянинг бирдан-бир фойдаси шу бўлдики, бола бу ерда биринчи марта саҳнада ўйнади. Шеър ёзишни эса давом этдирди. «Менда поэзияга шундай зўр иштиёқ бор эдики, шеърый машқлардан воз кечишга мени ҳеч ким мажбур этолмас эди» деб эслайди Тагор.

Рабиндранат ўн икки ёшга тўлганда, анъанавий маросимда уни брахманликка ўтказдилар, шундан сўнг отаси уни

биринчи дафъа Ҳимолой тоғига саёҳатга олиб кетди. Табиатни ҳамгина рассом кўзи, шоир қалби билан мушоҳида этувчи ёш Тагорнинг кўнглида бу саёҳат чуқур таассурот қолдирди. Унинг отаси моҳир мураббий эди, ўғлида пайдо бўлган ҳар қандай ихси ҳаваснинг равнақ топишига ёрдам қиларди.

Саёҳатдан қайтгач, Рабиндранат оиланинг комил ҳуқуқли аъзоси бўлиб, катталар суҳбатига қатнашишга ижозат олди. Бир оз овлиё Ксавери лицейига қатнади-ю, шу билан мактаб машғулотларини тугатди. Тагор олий ўқув юртида ўқий олмади, кўп қиррали — энциклопедик маълумотлилик — унинг хусусий мутолалари самарасидир.

«Оиламизда ҳукм сурган адабий ва санъаткорлик муҳити менинг ёшлигимдаги энг улуғ саодат эди»,— деб хотирлайди Тагор.

Дарҳақиқат, Тагорлар оиласи ўзига хос бир университет эди, у ерга Бенгалиянинг машҳур ёзувчилари, созандалари, драматурглари ва жамоат арбоблари келиб турарди. Рабиндранатга энг кўп таъсир кўрсатган кимса — унинг бешинчи акаси **Жотириндронатх** бўлди (Рабиндранат оиланинг ўн тўртинчи фарзанди эди). «Адабий ва эмоционал камолатим учун, мен **эхтимол** ҳаммадан кўра унинг олдида кўпроқ бурчлидирман»,— деб ёзган эди Тагор шу акасини эслаб. Оқшомлари акаси скрипка чалар, Рабиндранат ашула айтар эди. Тагор музикани гоят севар ва чуқур ҳис этарди. Жотириндронатхнинг яқин дўсти Окхой Чондро Чоудхури болага вишну поэзиясининг бойлигини очиб берди; ўрта асрда ижод этган вишну шоирлари инсоннинг худо олдида бараварлигини, инсонга муҳаббатни тартиб қилишар, тоифавий айирмачилик назариясини инкор этишар эди; вишну лирикаси Тагорнинг шеърий ижодида катта таъсир қолдирди.

Тагор ўз замондошларининг ҳар хил асарларини зўр эътибор билан ўқиди, булар орасида индиго плантацияларидаги ишчиларнинг инглизлар томонидан шафқатсиз эксплуатация қилинишини тасвирловчи Динабондху Митронинг «Индиго ойнаси» деган пьесаси ҳам бор эди. Рабиндранат Бонким Чондро Чоттопадхайянинг янги романи босилаётган «Бонгодорошон журналининг навбатдаги сонларини сабрсизлик билан кутарди.

Рабиндранат мактабда ўқиб юрган чоқларидаёқ Шекспирнинг «Макбет» трагедиясини бенгал тилига таржима қилди.

Тагорнинг биринчи шеър ва мақолалари «Гянанкур» журна-лида босилди. 1877 йилда 16 яшар Рабиндранат акаси Жотирин-

дронатх томонидан таъсис этилган «Бхароти» журналининг энг фаол ходими бўлиб қолади. Бу ерда Тагор Европа адабиёти ҳақида, масалан, Италия шоирлари ҳақидаги мақоласини ва «Бхану Шингхо достони»ни нашр этади. Бу асар ўрта аср вишну шоири Бидяпоти асарларига моҳирона назира эди.

Тагорлар оиласининг ташаббуси билан ҳар йил миллий ярмарка — Ҳинду Мела ташкил этилиб, унда халқ ижоди ва ҳунармандлар ишлаган санъат намуналари намойиш қилинар, ватанпарварлик руҳидаги шеърлар ўқиларди. Бу жуда зарур тадбир эди, Тагорнинг ўз «Эсдаликлар»ида ёзишича, у йилларда «кўпгина билимдон кишилар ўз халқларининг тилидан ва маданиятидан узоқлашган эдилар. Отамнинг ҳаётидаги ҳамма нуқсонлардан қатъи назар, юртимизга чуқур эҳтиром туйғуси уни асло тарк этмаган эди, бу — унинг авлодларида кучли ватанпарварлик ҳисси бўлиб қайта туғилди».

1878 йилда Рабиндранатни иккинчи акаси ўзи билан бирга Англияга олиб кетди. У ерда Тагор ҳуқуқ фанларини ўрганиб, адвокат бўлиши лозим эди. Дастлаб у Брайтондаги мактабда ўқийди, сўнгра Лондонга бориб университетда адабиёт дарсларига қатнашади ҳамда аввалгидек шеър ва мақолалар ёзиб «Бхароти» журналида бостириб туради.

Инглиз адабиётини ўрганиш билан бир қаторда, Тагор инглиз халқининг маданияти ва ҳаёти билан, шунингдек Европа санъати ва музыкаси билан ҳам яхши танишади

Англияда бир ярим йил истиқомат қилгандан сўнг, Тагор ўз ватанига қайтади. Ҳуқуқшунослик соҳасида юқори мартабага эришиш фикридан воз кечиб, 1881 йилда отасининг хоҳишига мувофиқ, Шилейдаги (Бенгалияда) мулкларини идора қилишга киришади ва 1883 йили Мриналина Дебига уйланади.

Тагор ҳинд классик музыкаси ва Европа музыкаси таъсири остида, қадимий ҳинд эпоси «Рамаяна»нинг яратилиши ҳақидаги ривоятлардан бири асосида «Валмикининг даҳоси» номли кичик музыкали драма ёзади.

1881 йили Рабиндранат Чандернагорда, Ганг соҳилида, акаси Жотирдронатхнинг уйида меҳмон эди. У шу ерда ўзининг «Оқшом кўшиқлари» деган лирик шеърлар тўпламини яратади. Бу асарда, шоир ўзи айтгандай: «Ҳали ўз қалбини мушоҳада қилиш билан банд эди... На шеър вазни, на тил ҳали тугал бир шаклга кирмаган эди, аммо «Оқшом кўшиқлари»нинг аҳамияти шундаки, мен унда ўзимнинг ўша даврдаги ҳақиқий ўйларимни ўзимга манзур йўсинда рифода этдим». «Оқшом кўшиқлари» бади-

ий камолатга етмаган бўлса ҳам, Бонким Чондро Чоттопадхайяга маъқул бўлди.

Кейинроқ, 1883 йилда Тагорнинг ўрта аср ҳинд турмушидан олиб ёзилган «Боутхакуранир Хат» романи ва машҳур «Зоҳид» пьесаси босилиб чиқади. Бу пьесада риёзат чекиш, тарки дунёчилик, мавҳум фалсафий муҳокамалар ва қуруқ мушоҳадалар танқид остига олиниб, киши шахсияти ва унинг ердаги қувончларга бўлган ҳуқуқи тасдиқ этилади. «Бу пьеса,— деб ёзади Тагор,— менинг кейинги бутун фаолиятимга бир дебоча деб қаралса бўлади, ёки, яна тўғрироғи, бутун ёзувчилик фаолиятимни ўзига тортган мавзудир».

Тагорнинг «Ўйлар» деган мақолалар тўплами ва «Саҳар кўшиқлари» ҳам шу мавзуларга бағишлангандир.

80-йилларнинг охирида Тагор «Суратлар ва кўшиқлар», «Баланд ва паст пардалар» деган шеър тўпламларини нашр этади. Шоирнинг иқрорича, бу асарларида у биринчи дафъа ўзини ўраб олган муҳитга эътибор қилади. 1886 йилда Тагор «Балок» журнали учун Тирипур рожаси Гобинд Маникя ҳаётидан олинган воқиа асосида «Донишманд қирол» деган тарихий роман ёзади. (Кейин бу романи Тагор қайта ишлаб, «Қурбонлик» номли пьесига айлантирди.) «Рожа ва Рани» пьесаси ҳам худди шу даврда ёзилган эди.

Ёзувчининг эътибори фақат адабий ишлар билангина банд эмас эди. У секин-аста, лекин борган сайин кўпроқ ижтимоий фаолиятга киришиб, лекциялар ўқийди, «Брахмо Самаж» жамияти мажлисларига қатнашади ва тез фурсатда бу жамиятнинг котиби бўлиб қолади.

80 — 90 йилларда Ҳиндистондаги сиёсий вазият ғоят даражада мураккаб эди. Инглизларнинг мустамлакачилик тузуми асосларини қақшатиб, 1872—1882 йиллари бутун Ҳиндистонда деҳқон ғалаёнлари бўлиб ўтди. Сиёсат майдонига миллий буржуазия кириб келди, ҳар хил ижтимоий жамиятлар ташкил этилди. 1885 йилнинг декабрида Бомбайда Ҳинд Миллий конгресси партиясининг таъсис этувчи қурултоғи очилди. Бу партиянинг ташкил этилиши миллий буржуа оппозициясининг мустамлакачилик тузумига қарши чиқиши эди, бироқ бу даврда Конгресс ҳали халқ ҳаракатидан четда турарди. Шунга қарамай, бу Конгресс инглиз ҳукмдорларининг зўравонлигига, ҳиндларнинг юқори мансаблардан четлатилишига, ҳиндларнинг ўз ватанларида камситилишига ва ҳуқуқсизлантирилишига қарши чиқиб, халқнинг миллий онгини уйғотишда катта ижобий роль ўйнади.

Миллий уйғониш айниқса Бенгалияда ёрқинроқ намён бўлди. Чунки бенгалияликлар Ҳиндистоннинг анча шаклланган миллати бўлиб, ёш Тагор ишгирик этган кўпгина ватанпарвар жамиятларнинг ва маданий ташкилотларнинг фаолияти худди шу жойда ривожланиши ҳам бежиз эмас эди.

90-йилларда Тагор етук ёзувчи ва йирик жамоат арбоби бўлиб қолади. Асарларининг тематикаси ўзгаради, ёзувчи кичик ҳикоя жанрига кўпроқ эътибор қила бошлайди.

Уч ойлик Европа саёҳатини мустасно қилганда, Тагор деярли ҳамма вақт оила мулкининг маркази бўлган Шилейда истиқомат қилади. Қишлоққа келиш Тагорга халқ: деҳқонлар, косиблар, майда амалдорлар ҳаёти билан яқиндан танишиш имконини беради, у уларнинг ҳуқуқсиз аҳволини, муҳтожлик ва хонавайронлигини кўради. Бу таассуротлар унинг ўнлаб ҳикояларида акс этган бўлиб, буларнинг кўпи худди шу йилларнинг маҳсулидир. (Уч томлик ҳикояларнинг икки томи 90-йилларда ёзилган.)

Тагорнинг ҳикоялари унинг энг яхши асарлари жумласидандир. Бу ҳикоялар оддий одамларнинг ғам-кулфатларига ҳамдардлик, хайрихоҳлик, инглиз мустамлакачиларига, катта мансабдорларга, полицияга, заминдорларга, золимларга ва бошқа турли-туман тамаъгар ва манфаатпарастларга, мунофиқлик ва зўравонликка қарши нафрат ҳислари билан тўлгандир. Тагор инсонни руҳан пачоқ ва ногира қиладиган фойдапарастлик, ноқаслик ҳирсини қоралайди. Шу билан бирга Тагор ўрта аср феодал қолдиқларини, айниқса тонфавий бўлинишларни қаттиқ ва раҳмсиз масхаралайди, Брахман-коҳинларни, тарки дунёчилик ва сохта тақводорликларни фош этади. Бу хурофотлар исканжасида ҳаммадан кўпроқ азоб тортган ҳинд хотинлари тақдирига Тагор алоҳида эътибор беради. У биринчи дафъа ўз ҳикояларида халқ оммасини кўрсатади, «кичик одамни» ўз асарларининг ижобий қаҳрамони қилиб олади, уларни софдил, олижаноб, инсонпарвар ва ўз бурчига содиқ қилиб тасвир этади.

Масалан, «Ҳисоб-китоб» (1891 йил) ҳикоясида Тагор мустамлака Ҳиндистонда пул ҳукмронлигини зўр куч билан очиб беради. Автор қалин бараварига эрга берилган ёш қизнинг фожиали тақдирини ҳикоя қилади.

Ҳалол, тўғри одамнинг муттаҳам ва тамаъгарларга қарши кураши «Беақл Рамканаи» (1891 йил) ҳикоясида жуда ёрқин ифода этилган. «Мерос» (1891 йил) ҳикоясининг қаҳрамони — хасис чол камоли бахиллигидан ақдан озиб, мол-дунёмни абадий асрасин, деб сеvimли набирасини тириклай олтинлари билан

кўмиб ташлайди. «Ечилган топишмоқ» (1893 йил) ҳикояси заминдорларнинг деҳқонларни шафқатсиз эксплуатация қилишини кўрсатади.

Энг яхши ҳикояларидан бири «Нур ва соялар»да (1894 йил) ёзувчи инглиз мустамлакачиларининг зўравонлиги, ҳинд амалдорларининг уларга қулларча тиз чўкиши, деҳқонлар ва майда савдогарларнинг қўрқоқлиги, шижоатсизлиги ҳақида газаб билан гапирди. Ҳикоянинг ижобий қаҳрамони Шошибушон исми ёш зиёлидир. У оддий одамларнинг тарафини олиб, ҳинд савдогарлари тушиб келаётган баркасни ботиргани учун бир инглизни судга беради. Бироқ ҳиндлар инглиз соҳиб билан судлашишга ботинмайдилар. Унинг бечоралар тарафини олишга уринишининг оқибати, балиқчиларнинг ҳаёт манбаъи бўлган қиммат баҳо тўрларини қирққан инглиз амалдорини уриб, ўзининг турмага тушиши билан тугайди.

Тагор баъзи ватандошларининг ўзларини оташин ватанпарвардай кўрсатиб, амалда мустамлакачилар олдида хушомадгўйлик қилишларидан қаҳр-газаб билан кулади («Тож кийиш», 1898 йил).

Тагор диний хурфотлардан иборат феодал қолдиқларини ҳам худди шундай қаттиқ қоралайди. Ҳиндистонда бундай хурфий қолдиқларнинг энг кучлиги тоифачилик — каста системаси эди. Бу «ҳинд тараққиёти ва Ҳиндистон қудратининг ўсиши йўлидаги асосий тўсиқ эди»¹. 90-йиллардаёқ Тагорнинг овози тоифачиликка қарши эҳтирос ва дадиллик билан янгради. «Оқ надар» (1892 йил) ҳикоясида қаҳрамоннинг хотини паст тоифадан экани маълум бўлиб, у ё каста қондасига мувофиқ, севгили хотинидан воз кечиши, ёинки хотинини деб кастадан чиқиб кетиш керак бўлиб қолади. Мана шунда у жамиятнинг чириган анъаналарига, отасининг лаънатларига эътибор қилмай, кастадан чиқиб, севгили хотини билан бирга кетади.

Тагорнинг ўзал ҳикояларидан бири «Мохамая» (1893 йил) хотинларнинг ўз-ўзини куйдириши каби ёввойи одатни фожалилиги баёнланган.

Унинг кўп асарларида хотинларнинг дилбар образларини кўрамиз, ёзувчи буларни ҳаминша муҳаббат ва зўр хайрихоҳлик билан тасвир этиб, ўқувчининг диққатини ҳинд жамиятида хотинлар аҳволига, тул хотинларнинг фожиали тақдирига жалб этади.

---

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, т. IX, 366 бет.

«Дафтарча», «Шубҳа» (1892 йил), «Судья» (1894 йил), «Опа» (1895) ва бошқа ҳикояларда Тагор садафларнинг, яъни XIX аср биринчи ярмида хотинларни феодал сарқитларидан озод этиш учун курашган бенгалиялик маърифатпарварларнинг анъаналарини давом этдиради.

«Хайру худойи» ҳикояси — риёкор «художўйлар», брахманлар ва зоҳидлар устидан омонсиз заҳархандадир (1898 йил). Брахман Бойдонатх, худо бир фарзанди ворис ато қилармикан, деб ҳашамат билан хайри-худойига зеб берган вақтда, «Бенгалия, Бихар ва Ориссада даҳшатли очарчилик бошланиб кетади. Бойдонатх энди ноним кимга насиб бўларкин деб ўйларкан, очлар энди нима ер эканмиз, деб қайғу билан товоқларга тикилардилар». Тагор брахманлар ва зоҳидларнинг мунофиқлик ва очкўзликларини, ўрта аср одатларининг маъносизлигини ачиқ киноя билан кўрсатиб, имтиёзли брахманларнинг шармандасини чиқаради («Нажот» — 1891 йил, «Қутулиш» — 1900 йил ва бошқалар).

Тагор ҳикоялари феодализм ва мустамлакачиликка қарши қаратилгани шубҳасиздир. Гарчи бу ҳикоялар рўй-рост курашга чақирмаса ҳам, уларнинг объектив моҳияти шунга тарғиб қилишдир.

Тагор ҳикояларининг муҳим фазилатларидан бири яна шундаки, ёзувчи халқнинг юксак маънавий қиёфасини ҳаққоний ва ишонарли қилиб очиб беради, унинг кундалик оғир ва қоронғи ҳаётини кўрсатади. У оддий одамларни зўр муҳаббат билан тасвир этиб, бойларнинг кошонасидан кўра камбағалларнинг кулбасида инсонийлик кўпроқ эканига ўқувчини ишонтиради («Беақл Рамканан», «Тузалмас бахтсизлик», «Ҳисоб-китоб»¹ ва бошқа ҳикоялар).

Ҳикояларда Тагор ўзини психологик таҳлиллар устаси ва киши қалбининг нозик биларманди сифатида кўрсатди.

Тагор истифода қилган тасвир воситалари ғоят ранг-баранг. Айниқса табиат манзаралари унга жуда қўл келиб, бирор образ ва кайфиятни яратмоқ учун фон вазифасини бажаради. Рабиндранат Тагорнинг кўп ҳикоялари енгил юмор, ихчамлик, ком-

---

¹ Бу мақолада тилга олинган ҳикоялардан ўн бештасини Ўзбекистон Давлат бадий адабиёт нашриёти 1957 йилда Тагорнинг «Нур ва соялар» номли ҳикоялар тўпламида нашр этди. Тагор асарларининг IV—V томлари адибнинг кўп ҳикояларини ўз ичига олади.

позициясининг ўзига хослиги, сюжетнинг жўшқинлиги ва ривожланувчанлиги билан ажралиб туради.

Тагор ҳикояларининг тили жонли тилга яқиндир. У ўз салафларининг яхши анъаналарини ривожлантириб, халқ орасида кенг қўлланилган сўзларни дадиллик билан адабий тилга олиб кирди, бенгал адабий тилини жонли халқ тилига яқинлаштирди ва шу тариқа бенгал адабий тилига жиддий ўзгариш киритди.

Тагор ҳикоялари ҳинд халқлари адабиётига зўр таъсир кўрсатди. Уларнинг инсонпарварлик, реализм ва танқидий йўналиш каби асосий хислатлари ҳинд адабиётида танқидий реализмнинг вужудга келишида муҳим роль ўйнади.

Бинобарин Ҳиндистоннинг энг улуг реалист ёзувчилари Прем Чанд, Шарот Чондро Чоттопадхайяларнинг ўз ижодларида Тагорнинг катта таъсири борлигини гапиришлари бежиз эмас. Масалан, Прем Чанд: «Менинг ҳикояларимга келганда, мен биринчи даврда ўзимда Рабиндранатнинг таъсирини сездим»— деб ёзади.

Ҳикоялар билан бир қаторда Тагор драмалар, шеър китоблари ва бир қанча мақолалар ёзади.

Тагор реализми шу давр пьесаларида айниқса яққол кўзга ташланади. Булар енгил юмор, ўткир киноялар билан тўла ижтимоий комедиялар эди. («Хато энг аввалдан», «Бўйдоқлар клуби», «Байкунтанинг васияти» ва бошқалар).

Тагорнинг шеърий ижоди ҳам ғоят ранг-барангдир. «Маноши» тўплами (1890 йил) етук шеърий асар бўлиб, шоирнинг табиат, инсоний туйғулар ҳамда ватан ҳақидаги шеърларини ўз ичига олади. «Олтин қайиқ» тўплами (1892 йил) бадий тасвир воситаларига жуда бой. «Читрангада» (1893 йил), «Котха» (1899 йил) ва бошқа тўплamlари эса, вазннинг оҳангдорлиги билан ажралиб туради. Бир парчаси рус тилида «Ноғихоний қушлар» номи билан машҳур бўлган «Қхоника» (1899 йил) тўплами эса моҳирлик билан шеърга солинган ҳикматли сўзлардан иборатдир.

Тагор бу даврда ёзган мақолаларида 90-йилларги Бенгалиянинг муҳим маданий, ижтимоий проблемаларини кўтариб чиқади. У ўз ватанининг ижтимоий ҳаётига жуда қизиқиб қарайди ва унга фаол иштирок этади.

«Брахмо Самаж» жамиятининг фаолияти уни қаноатлантирмай қолади ва у аста-секин бу жамиятнинг ишидан узоқлашади. 1895 йилда Тагор «Шадхона» журналини таъсис этишга кири-

шиб, унда ўзининг ўткир сиёсий мавзудаги мақолаларини нашр эта бошлайди. Масалан, «Инглизлар ва ҳиндлар», «Инглизларнинг ҳадиги» деган мақолаларида ҳиндлар билан мусулмонларнинг бирлашуви зарурлигини таъкидлаб, инглиз мустамлакачилар худди шу бирликдан хавфсирамоқдалар, деб кўрсатиб ўтади.

Тагорнинг Ҳиндистон ижтимоий ҳаётидаги оқимлардан бири бўлган неоҳиндуизм тарафдорлари билан тўқнашуви ҳам худди шу йилларга тўғри келади.

Неоҳиндуистлар миллий онгни ва миллий маданиятни ривожлантириш тарафдори бўлиб чиқдилар. Шу билан бирга, улар эскиликка қайтиш, ҳиндуизмнинг ўрта аср қолдиқларига қайтишни тарғиб қилдилар. Тагорнинг асарлари, нутқлари ва мақолаларидан кўриниб турибдики, у неоҳиндуизмнинг худди мана шу реакцион жиҳатларини танқид қилган.

Тагор мамлакат ҳаётидаги ҳамма муҳим воқиаларга қизиқиб қарарди. Инглизлар миллий озодлик ҳаракатининг улғур арбобларидан бири Тилакни қамаганларида, Тагор уни ҳимоя қилиб чиқади. У Тилакни озод этиш кампаниясига қўшилиб, ёрдам фонди учун пул тўплайди.

Айни замонда ёзувчи мамлакатдаги турли табиий офатларга қарши курашишга ҳам ёрдам қилади. Масалан, у Калкуттада вабо касалига қарши курашга кўмаклашади. Миллий маданиятнинг оташин ҳомийси Тагор турли идоралар ва жамоат ташкилотларида бенгал тилини қўллаш йўлида ҳормай кураш олиб боради. У бенгал болаларини ўз она тилларида ўқитишларини талаб қилади, алла қўшиқларини тўплайди; халқ ижодиёти ҳақида лекциялар ўқиб, унинг бенгал адабиётининг тараққийси учун зўр аҳамиятини тушунтиради.

Тагор кўпдан буён ўйлаб юрган эзгу ниятини рўёбга чиқариб, 1901 йилда отасининг Шантиникетондаги мулкида мактаб очади ва оиласи билан шу ерга кўчиб келиб, ўзи тузган маҳсус программа асосида болаларни ўқита бошлайди.

Дастлаб мактабда фақат беш бола ўқиб, шулардан бири Тагорнинг ўз ўғли эди. Бир неча йилдан сўнг ўқувчилар сони юз элликдан ошиб кетди. Тагор, болалар ўз ташаббусларини бўғиб қўймайдиган шароитда ўқишлари лозим деб билар, болаларни илм-фанга қизиқтиришга уринарди. Дарслар кўпинча очиқ ҳавода олиб борилар ва ашула билан бошланарди. Тагор ўз мактабининг асосий мақсадини тушунган, адабиёт, тарих, санъат ва аниқ фанларга болаларни рағбатлантира оладиган ўқитувчилар танлашга тиришарди. Шантиникетондаги мактаб-

да тез-тез драматик асарлар саҳнага қўйилар, уларда болалар ва ёзувчининг ўзи қатнашарди. Тагор кўп пьесаларини шу мактабга атаб ёзган эди.

Шантиникетонда болалар одоб-ахлоқ нормаларини ўзлари белгилар, бошлиқларини ўзлари сайлар, бошлиқлар эса, мактаб Кенгаши билан бирга тозалик ва тартиб сақлар, таъминот масалалари билан шуғулланар, кўнгилли машғулотлар ташкил этарди. Бир қатор камчиликларига қарамай, бу мактаб расмий маориф системаси фониди ўзининг ижобий жиҳатлари билан кескин фарқ қиларди.

Тагор биринчи даврда болаларни пулсиз ўқитгани учун моддий жиҳатдан кўп қийинликларга йўлиқди.

Таълим-тарбия бобидаги фаолияти унинг адабий фаолияти билан мувозиъ равишда давом этди. 1901—1902 йилларда «Кўзга тушган қум», «Ҳалокат» романларини ёзиб, шу билан бенгал адабиётида маиший-психологик роман жанрига мустақам асос солди.

«Ҳалокат» романи реалъ ҳаёт билан қоқоқ анъаналар орасидаги зиддиятларга бағишланган. «Кўзга тушган қум» романи эса, Ҳиндистоннинг қоқоқ феодал воқелигида хурофот асоратида қоқолган ёш бева аёлнинг мудҳиш тақдирини ҳикоя қилади.

XX асрнинг боши Тагор ҳаётида энг оғир давр эди. 1902 йилнинг ноябрида севгили рафиқаси вафот этди. Сўнгра қизи (1903 йил), отаси (1905 йил) ва ниҳоят 1907 йилда ўн уч яшар ўғли вафот қилди. Бироқ, шахсий гам ва мотамзадалиқ Тагорнинг пўлат иродасини синдира олмади, у тобора зўрроқ ғайрат ва сабот билан ижтимоий фаолиятини давом этдирди.

Бу даврда Ҳиндистон жўшқин кунларни бошидан кечирарди. Биринчи рус революцияси шарқ халқларини уйғотди. Ҳиндистонда инқилобий кўтарилиш бошланди. Лорд Керзон томонидан 1905 йилда Бенгалияни иккига айриш ҳақидаги фармон эълон қилиниши мустамлакачиларга қарши оммавий ҳаракатнинг бевосита сабабларидан бири бўлди. Мамлакатда миллий озодлик ҳаракати янгидан тўлқинлана бошлади. Бу озодлик ҳаракатининг асосий шиори «свараж» («ўз идорамиз») «свадешни» («ўз саноатимиз») эди. Бу ҳаракат қатнашчилари Ҳиндистонга ўзини идора қилиш ҳуқуқи беришни, чет эл товарларига байкот эълон қилишни ва Ҳиндистон миллий саноатини ривожлантиришни талаб қиладилар. Бу ҳаракат «свадешлар» номи билан машҳурдир.

Тагор «свадешлар»нинг раҳбарларидан бири бўлиб қолади. У йиғилишларда ва митингларда нутқ сўзлайди. Унинг шу муносабат билан ёзган шеърларини халқ ашула қилиб куйлайди.

Рабиндранат Тагор Калкуттадаги намоёнлардан бирининг олдинги қаторида борди, намоёнчилар эса унинг шеърини куйладилар:

Етарлики қудратингиз, йиртиб ташлашга —
Тақдир бизни боғлаб қўйган кишан-говларни?..

Тагор 1905 йилда «Бхандар» номли ижтимоий-сиёсий журнал таъсис этиб, унда ўзининг сиёсий қарашларини баён этади. «Қирол ва фуқаро» мақоласида инглизларнинг мақсади — Ҳиндистонга ёрдам бериш эмас, балки унинг даромадини аста-секин сўриб олишдир, деб тушунтиради. У лорд Керзонга жавобан, ҳиндларнинг улуг мўғуллар давридаги миллий қаҳрамони Шиважи ҳақида дoston ёзиб нашр этади; Тагор бир қанча мақолаларида қишлоқ хўжалик ишларини қайта қуриш ҳақидаги планни олға суради. У, «свадешлар» ҳаракатида қатнашгани учун ўқув юртларидан ҳайдалган студентларни бирлаштирмоғи лозим бўлган миллий маориф кенгашининг иш планини тузишга қатнашади. Бу кенгаш машҳур ҳинд сиёсий арбоби ва файласуфи Оробинд Гхош раҳбарлиги остида Бенгалиянинг энг тараққийпарвар ёшларини бирлаштирди. Тагор уларга адабиётдан лекция ўқиди.

1906—1907 йилларда Тагор ўз мамлакатида жуда машҳур бўлиб кетади, у ёшлар учун хатту ҳаракатнинг мужассам тимсоли бўлиб қолади, унинг уйда ватанпарварлар йиғилади, лекцияларини минглаб одамлар тинглайди.

Бироқ, Тагор тездан «свадешлар» ҳаракатида қатнашмай қўяди. У ислоҳот тарафдори бўлиб, сиёсий курашда зўравонликка қарши эди. Ижтимоий ўзгаришни у утопик равишда тушунарди. Унинг фикрича, ўзгариш халқ орасига маърифат тарқатиш, ватан саноатини ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги соҳасида тинч йўл билан ислоҳотлар ўтказиш ва кўнгилли жамиятлар тузиш ёрдами билан рўёбга чиқиши лозим эди. «Свадешлар» ҳаракати оммавий инқилобий тусга кирганда, ёзувчи дунёқарашининг чекланганлиги унинг бу ҳаракатга қатнашмаслигига сабаб бўлди.

«Свадешлар» ҳаракатига қатнашмай қўйгандан сўнг, Тагор фақат ижодий ишга ва Шантиникетондаги мактабга раҳбарлик

ишига берилиб кетади, у янғидан-янғи асарлар яратади, болаларни ўқитади, музыкали ва драматик асарларни саҳнага қўйишда иштирок этиб, эртадан кечгача тинмай ишлайди.

1909—1913 йиллар давомида Тагор ўзининг энг яхши асарларини яратди. Умуман олганда, булар воқеликни чуқур инъикос этиш билан ажралиб туради. Шу билан бирга, буларда ислохотчи, утопик файласуф Тагор билан реалист санъаткор Тагорнинг қарашларидаги зиддият ёрқин акс этган. Бу даврнинг илмий, ижодий маҳсулоти унинг фаолият доираси нечоғлик кенг эканини намойиш қилади.

1909 йилда унинг бенгал тили гарамматикаси нашр этилади, ҳинд диний фалсафасининг тадқиқотларидан иборат трактати — «Упанишади», драматик асари «Қасос» нашр этилади. Бу драманинг қаҳрамони қаттиқ қаршилик кўрсатмаслик, зўравонликдан воз кечиш, ҳукуматнинг зўравонлигига қарши норозилик аломати сифатида солиқларни ўламасликка чақиради.

1910 йилда Тагор «Гитанжали» номли лирик шеърлар тўпламини нашр этади. Бу асар вишну поэзиясининг кучли таъсирида ёзилган бўлиб, инсонга муҳаббат ва ҳаётни қувнаб-қувониб мадҳ этишдан иборатдир. Шу йилда у неоҳиндуистлар билан брахмосамажчилар курашига бағишланган сиёсий романи «Гора»ни, «Рожа» драмасини ва нотали ашулалар тўпламини нашр этади.

1911 йилда унинг машҳур «Эсдаликлар»и, ҳозир Ҳиндистон республикасининг гимнига айланган «Жанагамана» ашуласи, дин тарихига оид мақолалари, «Рамашонинг ўғли», «Ижро этилган қарор» сарлавҳали икки катта ҳикояси майдонга келади. Кейингиси «свадешлар» ҳаракати давридаги ҳинд касиблари ҳаётига бағишланган. 1912 йилда «Почта» ва «Консерватизм қалъаси» пьесалари босилиб чиқади.

«Гора» романи Тагорнинг энг яхши асарларидан бири бўлиб, мамлакатнинг 70—80 йиллардаги ҳаётига, бенгал зиёлилари орасида икки оқим: неоҳиндуистлар ва брахмосамажчилар орасидаги курашга бағишланган.

Романининг сюжети неоҳиндуист жамиятига мансуб бош қаҳрамон Гора билан дўсти Биноининг «Брахмо Самаж» жамиятига мансуб Пореш-бабу оила аъзолари билан иноқлаштириш асосига қурилган. Тагор бу романда фикр доирасининг торлигига, қарашларнинг чекланганлигига, маъзабчиликка қарши чиқиб, ватанга хизмат қилишнинг зарурлигини таъкидлаётган. Романининг ашулалари доирасида қолмаслиги зарур.

Романининг марказида Ҳиндистонни мустамлакачилик тузумига қарши курашиш учун оёқлантиришга уринган отагини ватанпарвар Гора образи туради. Бир ҳинд танқидчисининг айтишича, романининг қаҳрамони — «мустақилликка ташна, асоратга қарши курашаётган Ҳиндистоннинг мужассам тимсолидир». Гора ўзи бундай дейди: «Асосий вазифа — этиқоди суёт одамларга ҳаётимизнинг афзаллиги тўғрисидаги комил ишончимизни уқтиришдир. Мудом ўз ватанимиз учун уялиб юриш бизга одат бўлиб, бу оғу онгимизга сингиб кетган. Агар ҳар қайсимиз ўз шахсий мисолимизда бу оғуга қарши курашсак, тездан ҳақиқий фаолият майдонини топган бўламиз».

Гарчи Гора индуизм руқунларига қаттиқ туриб риоя қилишни кўзда тутган бўлса-да, унинг халққа яқинлашишга уриниши, деҳқонлар ва студентларни ҳимоя қилиб чиқиши ва бошқа кўпгина хатти-ҳаракатлари унинг образини бизга яқинлаштириб, эътиборимизни ўзига тортади.

Тагор Горанинг курашига хайрихоҳлик билан қарайди, шундоқ бўлса ҳам, ёзувчининг Горага бўлган муҳаббатидан қатъи назар, авторнинг қарашлари тинч ислоҳотлар тарафдори, фаол курашлардан четда турувчи Пореш-бабу образида акс этган. Бу икки образ фаол курашнинг объектив зарурияти билан (Гора) сусткаш мушоҳадачилар (Пореш-бабу сингари) орасидаги конфликтни акс этдиради.

Ўз ватандошларига нафрат билан қараб, мустамлакачиларга хушомадгўйлик қилувчи Харан-бабуни Тагор қаттиқ танқид қилади

«Ёмон одатлар ҳақидаги ҳамма гапларингизни инглиз китобларидан ёдлаб олгансиз,— деб киноя билан гапиради Гора унга,— сиз воқиянинг моҳиятидан батамом беҳабарсиз».

Романда жуда кўп ажойиб хотин-қиз образлари бор. Горанинг онахони Анондомайя — мукамал характер, оқила ва жозибадор аёл образидир. У одамларнинг ким бўлишидан қатъи назар, ҳатто «паст» тонфадан бўлишларига ҳам қарамай, бир хил муносабатда бўлади. «Мен ўз тонфам билан фахрланишдан аллақачон воз кечганман» дейди брахман қизи Анондомайя.

Романининг бир неча боби ҳинд қишлоғи тасвирига бағишланган. Уларда деҳқонларнинг ҳуқуқсизлиги, унутилганлиги, бенгал қишлоғининг парча-буриш бўлиб бўлинганлиги, бенгал амалдорларининг қўрқоқлиги, полиция ва инглиз ҳокимларининг шафқатсизлиги ва зўравонлиги кўрсатилган.

Гора шаҳардан қишлоққа борганда «бутун ҳинд қишлоғи йўлларида ожизлик ва парокандаликка дуч келади». Гораи ҳаммадан кўпроқ таажжублантирган нарса неоҳиндуистларнинг ҳамма нарсага лоқайдликлари эди. Улар: «камбағал одамлар шундай яшашга ўрганганлар,— дейишади,— биз учун муҳтожлик бўлиб туюлган нарсани улар ҳатто сезмайдилар ҳам». Тагорнинг халқ аҳволини яхшилашни ўйламаган буржуа миллатчиларини танқид қилиши прогрессив ҳол бўлиб, бенгал адабиётининг ривожланишига катта хизмат қилди.

«Гора»романи бутун ҳинд адабиётига катта таъсир қилди. У Тагорга эргашган замондошлари ва унинг изидан борувчи кўпгина ёзувчиларга ибрат бўлди. Қулликка гирифтор этилган, кулфат тортаётган Ҳиндистонга қизгин муҳаббат бу романининг ҳар бир бобида янграб, унинг озодлиги учун курашга даъват қилади. Бу Ҳиндистонда танқидий реализмнинг биринчи катта асаридир.

1912 йилда Тагор чет элларга бир неча бор сафарга чиқади. Узоқ танаффусдан кейин у яна ҳинд чегараларидан ташқарига чиқиб, Европа ва Америкага боради. Тагор Америкада, қадимий ҳинд маданияти мавзусида лекция ўқийди, унинг Горвард университетиде ўқиган фалсафий лекциялари «Шадхона» номи билан нашр этилади. (Бу китоб рус тилида «Постижение жизни» номи билан машҳурдир.)

Бу йилларда ёзувчининг номи бутун жаҳонга машҳур бўлади. «Гитанжали» инглиз тилида нашр этилгандан сўнг (1913 йил) фақат рус тилида 1914 йилнинг ўзидаёқ тўрт марта босилиб чиқади.

Бу тўпламдаги шеърлар биринчи қарашда диний-вишну поэзиясини эслатгани учун, баъзи Европа адабиётшунослари ва танқидчилари уни мистик ва символист шоирнинг асари деб, тенденциозлик билан нотўғри талқин этган эдилар. Аслда эса, Тагор поэзиясида ҳинд халқининг ўзига хос руҳий ҳолати ва маданияти ифода топган, унинг ижодиёти вишну шоирларига хос ҳаётбахш гуманизм ва демократизм идеаллари билан тўлган бўлиб, тушкунликни ифодаловчи декадентлар санъати билан ҳеч қандай алоқаси йўқ.

«Гитанжали» тўпламида лирик шеърлар билан бир қаторда шоирнинг ватан тақдири ҳақидаги ўй-фикрлари акс этган шеърлар ҳам бор. Шоир ёзади:

Ақлу идрок қўрқув билмай, бошин баланд кўтарган,
Илм озод бўлган жойда,

Рўзгорнинг чолдевори оламни тор қилмаган,
Ҳақ-ҳақиқат бор жойда,
Бетиним интилиш билан қўл камолатга етган,
Улик урфлар қумлоғида мусаффо ақл оқим!
Сингиб кетмайдиган замонда,
Дадил ҳаёл парвозини ўзинг ишга йўллаган жойда,
Шу озодлик жаннатида уйғотил Ватанимни!

Мурожаатнинг бу шакли вишну поэзиясининг анъанасидир. Мана шунинг сингари ташқи аломатлар юқорида зикр этилган адабиётшуносларнинг Тагорни мистик ва символист шоирлар қаторига қўшишларига сабаб бўлган.

1913 йилда Калкутта университети Тагорга адабиёт фани доктори унвонини берди. Уша йили у адабиёт бобида Нобель мукофотига сазовор бўлди. Бу хуш хабар унинг ватанида зўр гайрат ва ташаббускорлик уйғотди.

1914 йилда бенгал ёзувчиси Промодхо Чоудхури «Шобуж Потро» номли журнал чиқара бошлади. Тагор бу журналда фаол қатнашди. Шу журнал саҳифасида унинг «свадешлар» ҳаракатига бағишланган «Уй ва тинчлик» романи босилиб чиқди (1916 йил).

Бу романда Тагорнинг «свадешлар» ҳаракатига қатнашган даврдаги утопик ва ислоҳотчилик қарашлари акс этган. Роман қаҳрамонларнинг хотира дафтари тарзида тузилган. Булар асосан уч киши бўлиб, зўравонликни рад этиб, ислоҳотчилик позициясида турган катта заминдор Никхил, «свадешлар» ҳаракатининг раҳбарларидан Сандеп ва Никхилнинг хотини Би-молидир.

Сандеп ўта сўл бўлгани учун Тагор унинг образини карикатура тарзида тузади. Бимоли эса, бошда бу одамга анча мафтун бўлса ҳам, бора-бора ундан совийди. Гарчи роман «свадешлар» ҳаракати раҳбарларини тенденциоз тарзда акс эттирса ҳам, ҳар ҳолда унда бу ҳаракатнинг салбий томонлари, чунончи айрим раҳбарларнинг манфаатпарастлик, шуҳратпарастликка интилиши тўғри танқид қилинган.

Айни замонда Тагорнинг «Тўрт» сарлавҳали қиссаси босилиб чиқади. Бунда бизнинг кўз ўнгимизда тўрт образ намоён бўлади: булардан бири ўз моддий аҳволига эътибор қилмай, бутун умри одамларга ғамхўрлик қилиб юривчи даҳри Жагомохан бўлиб, иккинчиси унинг жияни Сатишдир, бу йигит гоҳ ўта кетган даҳри, гоҳ хурофотлар гирифтори, гоҳо эса, мавҳум фалсафий муҳокамалар билан бош қотириб юради; учинчиси —

қалби меҳр-муҳаббат билан тўла, вафодор ва айни замонда бефойда диний изланишларга истехзо билан қаровчи исёнкор аёл Дамини образидир. Қиссанинг тўртинчи қаҳрамони Шривилас бўлиб, воқиа шунинг тиладан ҳикоя қилинади. Унинг юраги иккиланишни билмайди, у ҳаётга оддий ва табиий бир йўсинда ёндашади, унинг Даминига муҳаббати очиқ ва инсонийдир. Индуизмнинг энг қолоқ анъаналарига тегадиган ҳар бир нарсага тиш-тирноғи билан қарши чиқувчи мунофиқлар ва худбинлар романинг иккинчи даражали қаҳрамонлари бўлса ҳам, булар Жагомохан акасининг оиласи тасвирида ёрқин ифодаларини топганлар. Диний мазҳаб бошлиғи Лилавондо Сважи образи ишора билангина кўрсатилган бўлса ҳам, ўқувчида жуда кўнгилсиз таассурот қолдиради.

Бу қисса диний бўғиқлик ва мутаассибликни танқид қилади. Уша замон шароитида «ҳақ йўлга кирган» ўз акаси оиласидан ва Лиланондо Сважи сингари диний раҳбарлардан, ақлан бир газ юқори турувчи даҳри Жагомохан образини яратиб катта жасорат эди.

Биринчи жаҳон уруши йилларида Тагор адабиёт билан жиддий шугулланишдан ташқари жамоат ишлари ва таълим-тарбия соҳасидаги фаолиятини давом этдиради. Узининг Япония ва Америкага қилган сафари вақтида (1916 йил) лекциялар ўқиб, башарият тарихида Ҳиндистоннинг аҳамиятини таъкидлайди ва «машинага сажда қилиш»га қарши чиқади.

Тагор бу лекцияларида феодал қолдиқларини қаттиқ танқид қилиш билан бирга, капиталистик цивилизациянинг раҳм-шафқатсизлигини қоралайди.

Тагор Японияда япон ҳукмрон доираларининг Хитойга нисбатан тажовузкорлик сиёсатини танқид қилади ва бу ҳол япон расмий доираларида норозиликка сабаб бўлади.

Бу йилларда Тагор яна Ҳинд Миллий конгресси съездларига қатнашади ва «Ҳокимларимиз хоҳишининг самараси» сарлавҳали мақола ёзиб, ҳукуматнинг жазо чораларига қарши норозилик билдиради.

Октябрь революцияси таъсири билан Шарқ мамлакатларида, жумладан Ҳиндистонда яна миллий озодлик ҳаракати авж олади. Инглиз мустамлака ҳокимлари мамлакатда бошланган ҳаракатни босиб ниятида, 1919 йилда Амристарда қуролсиз оломонни отиш каби чораларгача бордилар. В. И. Ленин Амристардаги қон тўкишни «оммавий қирғин» деб характерлаган эди.

Бу воқиа бутун мамлакатни ларзага келтирди. Ҳаяжонланган Тагор норозилик митинги ташкил қилиб, вице-королга газаб тўла, фош этувчи мактуб ёзди, ўзига берилган барча имтиёزلардан, жумладан 1915 йилда Англия ҳукумати томонидан унга илтифот этилган дворянликдан воз кечди. Бу мактубда Тагор: «Ватандошларимга одамларча муомила қилинмагач, мен имтиёзли бўлишдан уяламан»,— дейди.

Амристар воқиаси ёзувчининг Англия ҳукуматидан Ҳиндистон учун бирор фойдали иш чиқар деган умидини барбод этди.

20-йилларнинг миллий озодлик ҳаракатига Тагор бевосита иштирок этмай, маданий-оқартув ишлари билангина шугулланади, у ижтимоий фалокатларнинг асосий сабаби омманинг нодонлиги деган ақидада эди. Аммо ҳар сафар мустамлакачилар зўравонлик, адолатсизлик қилганларида у баланд овоз билан норозилик баён қилиб, халқни, Ҳиндистоннинг миллий манфаатларини ҳимоя қилиб чиқарди.

Бу даврда Тагор Шантиникетондаги мактаб асосида университет ташкил қилиш фикри билан банд эди. У Ҳиндистоннинг ҳамма қисмларидан келган ўқувчилар ҳинд ва бошқа халқларнинг бой маданиятини, биринчи навбатда Хитой ва мусулмон шарқи маданиятини ўрганишларини истарди. У, Ҳиндистонда мавжуд университетлар фарбга тақлид қилади ва ҳинд маданияти руҳига тўғри келмайди, деб ҳисоблар эди.

Тагор 1921 йил 22 декабрда, университетнинг очилиш маросимида бундай деган эди: «Мен турли цивилизация ва турли традициядаги одамлар бирга ўқий оладиган жой бўлсин деб, университет таъсис этдим. Бу улуг ғоядир, уни кичик миқёсда вужудга келтираётганимиз учун мен қўрқмайман. Улуг ғоялар кичик болалардек туғилиб, кейин ўсадилар». У университетга Шантиникетондаги мулкларини, Нобель мукофотини, ўз асарларини бенгал тилида нашр қилиш ҳуқуқини берди.

Шантиникетон университетида студентлар Ҳиндистон халқлари адабиётини ўрганадилар ва ҳар хил музика оқимлари билан танишадилар. Санъат ва ҳунар бўлимида рассомлик, ўймакорлик, кулолчилик ва каштадўзликни ўрганадилар. Яхши тайёргарлиги бўлган пешқадам студентлар кутубхоналарда санскрит, араб, форс ва янги ҳинд тилларидаги илмий асарлардан фойдаланиб, қадимий, ўрта аср ва янги ҳинд маданияти проблемалари устида илмий иш олиб борадилар. Студентлар ўзлари қодир бўлган ҳар хил мавзуларда лекция ўқийдилар. Кейинроқ

ташқил этилган бошқа бир бўлимда катта кутубхона бўлиб, бунда Хитой, Тибет тилларидаги китоблар, Япония, Хитой, Малайя, Таиланд ва Индонезиянинг турли санъат асарлари ва бадий буюмлари сақланар эди. Университетда Европанинг маданий меросидан ҳамма фойдали нарсалар ўрганиларди ва махсус журнал чиқариларди. Бу университетнинг гоят зўр аҳамияти бор эди. У ватанпарварлик туйғуларини, Осиё халқларининг, биринчи навбатда Ҳиндистон халқларининг миллий гурурини уйғотди, Осиё халқларининг яқинлашишларига восита бўлди.

Тагор Шилейда яшаган чоқда (90-йилларда) халқ ҳаётини зўр эътибор билан ўрганиб, унга қоронғулик, қоқоқлик ва қашшоқликдан қутулиш учун ёрдамлашиш ҳақида кўп ўйлаган эди. 1913 йилда Шантиникетондан икки километр масофадаги Шурал қишлоғидан уй сотиб олди ва 1921 йилда у ерда Шриникетон номи билан деҳқонларга ёрдам пункти очди. Шриникетон Тагорнинг фикрича, деҳқонлар орасида агротехника билимини тарқатиш, уларга маориф ва сўғлиқни сақлаш соҳасида ёрдам бериш маркази бўлиши керак эди.

Шриникетондаги махсус тажриба участкасида турли экинларнинг янги ва аъло навларини вужудга келтирилиб, уруғи деҳқонларга тарқатиларди. У ерда ташқил этилган амбулаториядан тиббий ёрдам ва арзон баҳо билан дори-дармон сотиб олоқ мумкин эди. У ерда очилган ҳунар мактабида ўқувчилар кулоллик, тўқувчилик ва бошқа ҳунарларни эгаллашлари мумкин эди. Деҳқонлар учун махсус журнал чиқариларди. Саводсизликни битириш учун махсус одамлар ажратилган эди. Шриникетонга Тагор кўп эътибор қиларди, чунки унинг чуқур эътиқодича, «Ҳиндистоннинг саодати — энг олдин қишлоқларнинг бахтидир».

Йигирманчи йилларда, Тагор кексайиб қолганига қарамай, дунёнинг деярли ҳамма улуг мамлакатларига ташриф этади. Прогрессив жамоатчилик уни ҳамма ерда улуг ҳинд халқининг ҳақиқий вакили сифатида қабул қилади. 1920—1921 йилларда Тагор Америка ва Францияга келиб, улуг француз адиби Ромен Роллан билан яқиндан танишади, Германияда машҳур олим Эйнштейн билан учрашади, Дания, Швеция, Австрия ва Чехославакияга саёҳат қилади.

1924 йилда Тагор Япония ва Хитойга боради Хитой сафари Осиёнинг икки улуг халқи орасида маданий алоқаларнинг ривожланишига сабаб бўлади. Тагор Хитойнинг машҳур олимлари

ва университет ёшлари билан учрашиб, мулоқат қилади 1925 йилда у «Хитойдаги суҳбатлар» китобини нашр этади.

Тагор адабий фаолиятни ҳам тўхтатмайди. Тўғри, бу йилларнинг ижодий маҳсули озроқ бўлиб, ижтимоий жиҳатдан ҳам у қадар ўткир эмас эди. Бу бир жиҳатдан бу йилларда Ҳиндистонда миллий озодлик ҳаракатининг бир даража заифлашиши билан боғлиқдир.

Бир оз илгарироқ Тагор Шантиникетон студентлари учун «Кузги байрам» номли музикали асар, «Эркин оқим» ва «Қизил толгуллар» пьесаларини ёзди. 1925 йилда Тагорнинг лирик шеърлари тўплами «Пураби» босилиб чиқади. 1926 йилда Будда ривоятлари асосида ёзилган «Раққосанинг севгиси» деган пьесаси майдонга келади.

1926 йилда Тагор Италияга боради. У ерда Италия муҳожирлари ҳақиқий аҳволни сўзлаб берганларидан сўнг, Тагор «Манчестер Гордиан» газетасига ҳаг билан мурожаат қилиб, фашизмни қаттиқ қоралайди. Шу йили у Швецария, Германия, Скандинавия, Болқон, Мисрга боради. 1927 йилда эса Индонезия ва Таиландга сафар қилади.

1928—1929 йилларда Тагорнинг «Уч авлод» романи чиқади, бунда эски заминдор оқсуяклар билан янги пулдорлар орасидаги низолар тасвир этилади. «Сўнгги дoston» романида эса «янги авлод» вакиллари кўрсатилади, уларнинг ғоявий чигаллиги, қарама-қаршилиги очиб ташланади.

1929 йилда Тагор Канадада лекция ўқийди. Лос-Анжелос маъмурлари уни ирқий жиҳатдан қўпол равишда таҳқир қилганлари сабабли, ёзувчи норозилик юзасидан Америкада лекция ўқишдан бутунлай бош тортади.

1930 йилда Тагор сўнгги марта сафарга чиқади: Англияда Оксфорд университетиде лекция ўқийди, Америка, Германия, Дания, Франция, Чехославакияда бўлиб, 1930 йилнинг сентябрида СССР га келади.

Социализм қураётган мамлакатни кўриш Тагор дунёқарашининг камол топишида муҳим омиллардан бўлди. Тагор маданият ходимлари, деҳқонлар, студентлар, пионерлар билан учрашади, СССР маориф системаси, қишлоқ хўжалигини идора қилиш тартиби билан қизиқсинди, маориф ва маданият масалаларига алоҳида эътибор қилди.

У бир нутқида: «Менинг бурчим тарбиядир; кишилик жамият олдиде турган ҳамма муаммолар асос эътибори билан тарбия орқали ҳал этилишига ишонаман»,— деган эди. Тагор-

нинг совет кишилари билан учрашуви гоят самимий бўлди. 1930 йилнинг 17 сентябрида Москвада унинг сўнги даврда яратган суратларининг виставкаси ҳам ташкил этилди.

Тагор Совет Иттифоқининг содиқ дўсти бўлиб қолди. Янги уруш бошлаш тараддуида бўлган империалистик кучларга қарши халқ нафрати ошган сари, урушнинг ашаддий душмани бўлган Тагорнинг СССР га ҳаваси ҳам, дўстона туйғулари ҳам кучая боради.

Тагорнинг СССРга қилган сафардан олган таассуротлари унинг «Россия ҳақида мактублар» китобида ифода топди (бу китоб 1931 йилда биринчи марта бенгал тилида «Пробаши» журналида нашр этилди). Гарчи унинг баъзи сўзларига биз тўғридан-тўғри қўшила олмасак ҳам, Тагор бу китобда Совет Иттифоқидаги ҳаётни тўғри акс этдиради ва Англия, Америка империализмини қаттиқ қоралайди. «Россия ҳақида мактублар» китобини инглиз тилига таржима қилиш мустамлака маъмурлари томонидан ман этилган, уни инглиз тилида нашр эта бошлаган ҳинд журнали эса штраф қилинган эди.

Тагорнинг сиёсий жиҳатдан ўткир, ҳаққоний китоби қуйидаги сўзлар билан бошланади: «Ниҳоят мана мен Россияга келдим. Нима кўрган бўлсам ҳаммаси ажойиб. Бошқа мамлакатларга ҳеч ўхшаши йўқ Булар (яъни коммунистлар) ҳамманинг кўзини очган». Кейин Тагор «билим олиш, дам олиш, ҳаётнинг ҳамма неъматлари бу ерда меҳнаткаш халққа қарайди» деб ёзади. Бир вақтлар Россиянинг узоқ бурчакларида яшган қолоқ халқларда маданий савиянинг равноқ топиши Тагорнинг шавқу завқига сабаб бўлади: «Агар мен буларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўрмаганимда, уларнинг ўн йилга яқин вақт ичида юз мингларча кишини жаҳолат ва таҳқир ботқоқидан тортиб олганликларига, уларнинг саводини чиқарибгина қўя қолмай, балки ўз қадр-қимматига эга бўлиш туйғусини сингдира олганликларига мутлақо ишонмаган бўлур эдим».

Тагор Совет ҳукуматининг тинчлик сиёсатини тўғри англаган эди. У Совет ҳукуматининг сиёсати «яхши маориф системасини вужудга келтириш, халқнинг моддий фаровонлиги учун зарур асос ҳозирлашга қаратилган» деб ёзган эди.

«Россия ҳақида мактублар»нинг кўп саҳифалари Ҳиндистонда Британия ҳокимлигининг натижаси тўғрисида ҳикоя қилади. Шу ерда у Ҳиндистонда қашшоқликнинг сабаби кўп туғилиш, деган сафсатани ҳам фош этади. Ва ниҳоят, Ҳиндистонда қишлоқ хўжалиги соҳасида ислоҳот масаласини ўртага қўяди.

«Россия ҳақида мактублар» — шубҳасиз Тагорнинг энг муҳим публицистик асарларидан бири бўлиб, Ҳиндистоннинг прогрессив табақалари орасида империализм ва реакцияга қарши курашда жиддий роль ўйнайди.

1931 йилда Тагорнинг етмиш ёшга кириши муносабати билан унинг шарафига тантанали маросимлар ўтказилди. Тагор, энди ватани доирасидан четга чиқмайди, аммо маданий ва маориф соҳасидаги фаолиятни тинмай давом этдиради. Янгидан-янги асарлар ёзади, буларнинг кўпи ёзувчининг дунёқарашидаги тадрижий такомилни кўрсатади. Тагор мамлакатдаги ҳамма муҳим воқияларга кўз-қулоқ бўлиб, прогрессив ҳодисаларни ёқлаб овоз беради, фашизм ва урушга қарши чиқади.

1933 йилда Тагорнинг, «Эгачи-сингил» ва «Маланчо» қиссалари майдонга келади. 1934 йилда унинг «Тўрт қисм» романи чиқади. Бунда адиб «свадешлар» ҳаракати фониде шахс билан жамият орасидаги қарама-қаршилик масаласига тегиб ўтади. Тагор «Хотима» ва «Уйғониш» номли шеър тўпламларини нашр этади (1931 йил), 1933 йилда «Чандалика» ва «Пуффак салтанат» номли музыкали драмаларни нашр этади.

Тагор бу даврда Ҳиндистонни кезиб чиқади ва йиғилишларда ўз университетининг аҳамияти ҳақида сўзлаб, уни кенгайтириш учун маблағ тўплайди.

1936 йилда Тагор Ҳиндистонда прогрессив ёзувчилар Ассоциацияси ташкил этилишини қутлайди, бироқ нотоблиги туфайли унинг ишига бевосита қатнаша олмайди. У Бенгалиянинг прогрессив ва илғор фикрларини ифодаловчи адабий-бадий, ижтимоий, сиёсий журнали «Пориной»га актив равишда қатнашади. Шу йили Тагор тинчликни ҳимоя қилувчилар жаҳон конференцияси мурожаатига имзо чекади.

1930 йилларда Тагор бир қанча шеърлар ёзиб, ҳинд адабиётида янги-сиёсий лирикага асос солди. Бу жанр ҳозирги кунда тобора кенг ривож топмоқда. Сиёсий лирика жанрининг майдонга келишига Ҳиндистонда миллий озодлик ҳаракатининг кучайиши катта таъсир қилди.

Италиянинг Ҳабашистонга ҳужуми муносабати билан ёзилган «Африка» шеъри (1936 йил) империалист давлатлар тарафидан ёзилган Африка халқларини ҳимоя қилишга чақиради. Тагор Африка тўғрисида ёзиб, «бу ерда оху зорлар бўғилиб, сўқмоқлар қон ва кўз ёшидан нам бўлди» дейди. «Будда бандалари» шеърида Тагор Япония империалистлари тажовузига дучор бўлган Хитой халқини ҳимоя қилиб чиқади. 1938 йилда ёзилган «Пран-

тик» шеърида фашизмни кўзда тутиб, халқни ёввойиларга қарши курашга тайёрланишга даъват қилади.

«Захматкашлар» шеърида («Соғайиш» тўпламида, 1941 йил) Тагор «юзлаб подшоҳликлар ҳалокатини кўрган ва ҳамма жойда: Панжоб, Бомбай ва Гужаратда меҳнат қилаётган» кўп сонли оддий оламларга мурожаат қилади. «Бирлик» шеъри улугъ ёзувчининг ёш шоирларга айтган васияти бўлиб жаранглайди:

Мен кутаман деҳқон дўсти — ер шоирини,
Токи сўзи иши билан бир бўлса доим;
Бир мақсадга интилса у мудом жўш уриб.
О, кошкиди ўша шоир менга шу замон
Ўзимда йўқ туйғуларни қилолса инъом...

Бу икки шеър тўпламидан ташқари, Тагор бу даврда яна бошқа асарлар ҳам ёзган эди. 1940 йилда «Уч дўст» номли ҳикоялар тўплами, «Болалик ҳақида» қисса, табиатга оид илмий оммабоп китоби ва бенгал тили дарслиги босилиб чиқади.

1938 йилда Тагор Япон ёзувчиси Ногутига ўзининг машҳур мактубини ёзиб, унда пуч хаёл оламида яшовчи маданият арбобларини ва «санъат — санъат учун» назариясини танқид қилади, фашизмга қарши курашга чақиради. Ёзувчининг публицистик фаолиятининг якуни ўлароқ «Маърифат бухрони» майдонга чиқади. 1941 йилда чиққан бу асар Британия империализмига қарши қўйилган ўткир айбнома ва норозилик садоси эди. «Тарих тез вақт ичида инглизларни Ҳиндистондан чиқиб кетишга мажбур этади. Бироқ улар ўзларидан кейин нима қолдирадилар! Уларнинг икки юз йиллик ҳукмронлиги барбод бўлгандан кейин, улардан балчиқ ва ифлосликларгина қолади!»

1941 йил май ойида бутун ер юзида шоирнинг саксон йиллик юбилеи тантанали равишда нишонланди. Шантиникетонда махсус байрам ўтказилди.

Бу даврда адиб бемор бўлишига қарамай, ишдан тўхтамаганди. У ўзининг охириги шеърини 1941 йил 30 июлда айтиб ёздирди.

Гитлер Германиясининг Совет Иттифоқига хоинона ҳужумидан кейин, Тагор оғир касал бўлишига қарамай, фронтлардаги аҳвол ҳақида ўқиб беришни илтимос қиларди. Совет Армиясининг вақтинча чекинаётганига қарамай, Тагор «Барибир руслар галаба қилади!» деб совет халқининг фашизм устидан галаба қозонишига комил ишонч билдирган эди.

Рабиндранат Тагор 1941 йил 7 августда вафот этди.

Тагорнинг ижодий мероси жуда катта. У 50 дан ортиқ шеър тўплами, 12 роман ва қисса, 100 дан ортиқ ҳикоя, 30 дан ортиқ пьеса, 2000 дан ортиқ ашула, 200 тача публицистик мақола, мактаб дарсликлари, тил-адабиёт масалалари, Ҳиндистон фалсафаси ва динига оид кўп илмий асарлар ёзди. Тагор асарлари ер юзидаги ҳамма мамлакатларда ўқилади. Улар рус тилида қайта-қайта нашр этилган

Рабиндранат Тагор ҳинд адабиёти ривожига бутун бир даврни ташкил этган асарлар яратди. Унинг асарлари юқори лирик ҳарорат билан суғорилган, ҳаётбахш ва жозибалидир. Тагор бенгал адабий тилига жиддий ўзгариш киритиб, уни жонли тилга яқинлаштирди. Тагор роман ва ҳикояларида ўз даври воқелигини ҳаққоний, ёрқин ва юқори бадиий савняда акс этдирди. Оташнинг ватанпарвар адиб ўзининг публицистик мақолаларида ҳинд маданиятини камситишга уринувчиларга қарши зўр қатъият ва матонат билан кураш олиб борди, фашист тажовузкорларни ланатлаб, ирқий камситишга қарши ўт очди, тинчлик учун фаол курашди. Ҳозирги замон ҳинд прогрессив адабиёти Рабиндранат Тагор анъаналарини давом этдирмоқда.

Совет халқи Рабиндранат Тагор асарларини юксак баҳолайди, уни Совет Иттифоқининг дўсти деб билади.

А. Гнатюк-Данильчук.

ҲАЛОКАТ

РОМАН

БИРИНЧИ ВОБ

Ромешнинг бу гал ҳам ҳуқуқ фанларидан имтиҳон бера олишига заррача шубҳа йўқ эди. Фанлар ҳомийси-тангри Сарасвати мудом унинг йўлларига нилуфар чечагининг заррин япроқларидан поёндоз солиб, саҳийлик билан медаллар ҳады қилар, айна замонда уни мукамал билимдан ҳам маҳрум этмасди.

Имтиҳонлардан сўнг Ромеш дарҳол уйга жўнаши керак бўлса-да, нечундир унинг ортиқча шошилиб уйга отланаётгани сезилмасди. Отасининг, тезда кел, деб ёзган мактубларига, имтиҳон натижалари маълум бўлиши билан дарҳол етиб бораман, деб жавоб ёзди.

Қўшни ҳовлида Ромешнинг ошнаси, Оннода-бабунинг¹ ўгли Жогендро яшарди. Оннода-бабу «Брахмо Самаж»²нинг аъзоси эди. Унинг қизи Хемнолини ҳам шу кунларда нафис санъат бакалаври³ деган унвон олиш учун имтиҳон бераётган эди. Ромеш бу уйга би-

---

¹ Бабу — жаноб, афанди маъносида бўлиб, эҳтиромни ифода қилиш учун эрларнинг номига қўшиб айтилади.

² Брахмо Самаж — ҳарфан: Брахмон жамияти демакдир. 1828 йилда машҳур Хиндистон маърифатпарвари Рам Мохан Рой томонидан тузилган диний ташкилот

³ Бакалавр — олий ўқув юртини битирганда бериладиган илмий унвон

роҳ пиёла чой ичиш учун, баъзан эса, ҳеч иши бўлмаса ҳам тез-тез кириб юрарди.

Хемнолини чўмилиб, сочларини қуритиш учун том-да юриб китоб ўқийдиган кезларда, Ромеш ҳам ўз уйининг бўм-бўш томига чиқиб, чордоқ нарвони олди-га ўтириб, китоб ўқишни одат қилган эди.

Шубҳасиз, машғулот учун танланган бу жой жуда қулай эди, бироқ, яхшигина ўйлаб кўрсангиз, айти ҳол-да талай ўнғайсизликлар ҳам борлиги сизга равшан бўлиб қолади. Ҳанузгача на у, на бу тараф тўй хусусида оғиз очганича йўқ. Бунга Оннода-бабунинг ўз мулоҳазаси бор эди: у, Англияга адвокатликка ўқигани кетган бир йигитни кўз остига олиб, ўзича ўшани куёв қиламан, деб ўйлаб юрарди.

Бир кун чой ичиб ўтирган вақтларида, қизгин мунозара бошланиб кетди. Жогендронинг ўртоғи Окхой имтиҳонлардан аранг ўтаётган бўлса ҳам, ўзини чойхўрлик ва бошқа эрмакларнинг бу ҳаваскорларидан сира кам ҳисобламас, шунинг учун ҳам Хемнолинининг уйида чой устида доимо ҳозиру нозир эди. Мана шу топда ҳам Окхой гап қўзғади; унингча, эрмакларнинг ақли қиличга ўхшайди: у ҳатто ёмон чархланган бўлса-да, фақат вазминлиги билан ҳам анча фойда етказиши мумкин; хотинлар ақли эса — қаламтарошнинг ўзи, қанча қайрама — оғир вазиятда ҳеч нарсага бакор келмайди. Бошқа гаплари ҳам шу хилда, шу руҳда.

Хемнолини Окхойнинг бу ҳаёсиз гапларини писанд қилмасликка уринди, аммо акаси Жогендро ҳам хотинларнинг ақли заифлигига далиллар келтира бошлагач, Ромеш ўзини тутиб туролмади: у, башариятнинг ярмини ташкил этган хотинлар ҳақида тутақиб мадҳия ўқиб кетди.

Хотинларнинг ақли-зақссини илҳом билан мадҳ этишга берилиб кетиб, одатдагидан икки пиёла чойни ортиқроқ ичиб қўйганини ҳам сезмай қолди. Шу вақтда дастёр кириб, унга мактуб топширди. Мактубда отасининг қўли билан Ромешнинг номи ёзилган эди. Ромеш баҳсни чала қолдириб, мактубни ўқиди-да, шошилганча ўрнидан турди. Ҳамма, нима гап, деб суриштира бошлади. Отам келибди, деди Ромеш.

— Дада¹ — деди Хемнолини Жогендрога, — Ромеш-бабунинг отасини чойга таклиф қилсак-чи.

— Йўқ, йўқ, бугун бўлмайди, — эътироз қилди Ромеш, — мен дарров уйга боришим керак.

Ичида Ромешнинг кетишидан ғоят қувонган Окхой:

— Эҳтимол, у киши бу уйда овқатланишдан ҳазар қилар, — деди...

Ромешнинг отаси Брожмохан-бабу ўғли билан учрашган ҳамон:

— Сен эртага эрталабки поезд билан уйга жўнайсан, — деди.

— Бирор ҳодиса рўй бердими? — сўради Ромеш.

— Йўқ, ҳеч нарса бўлгани йўқ, — деди Брожмохан-бабу.

Ромеш отасининг юзига диққат билан тикилиб, қандай ҳодиса рўй берганини уқиб олмоқчи бўлди, лекин Брожмохан-бабу, афтидан, ўғлини қизиқтирган ҳодисани билдиргиси йўқ эди.

Кечқурун отаси калкутталик дўстларини кўргани кетганда, Ромеш ўтириб унга хат ёза бошлади. Аммо, «Сизнинг нилуфардай пок ва табаррук қадамларингиз» сингари одатдаги мурожаатдан нари ўтолмади.

«Хемнолини билан қилган сўзсиз аҳд-паймоним мени боғлаб қўйганини отамдан яширолмайин, ахир» деди ўз-ўзига таъкидлаб; кейин янгидан турли-туман услубларда яна хатлар ёзди ва охири ҳамма ёзганларини йиртиб ташлади.

Кечки овқатдан сўнг Брожмохан-бабу тинч уйкуга ётди. Ромеш бўлса томга чиқиб, қўшни уйдан кўз узмай, арвоҳдай айланар эди. Соат тўққизда у уйдан Окхой чиқиб кетди; тўққиз яримда кўча эшигини занжирладилар; соат ўнда Оннода-бабу меҳмонхонасида чироғ ўчди; ўн яримдан сўнг бутун хонадон уйкуга толди.

Эртасига эрта билан биринчи поезддаёқ Ромеш Қалкуттадан жўнади. Брожмохан-бабунинг эҳтиёткорлиги туфайли у поездга ҳам кечикмади.

---

¹ Дада — ака маъносида, Ҳиндистонда ёши улуг кишиларга шундай деб мурожаат қиладилар.

Ромеш уйда ўзи учун қайлиғ танланиб, тўй куни ҳам тайинлаб қўйилганини билди.

Брожмохан-бабу камбағал бўлган даврларда унинг дўсти Ишан тажрибали адвокат эди. Брожмохан-бабу худди шунинг кўмаги билан мол-дунё ортдирди. Ишан қўққисдан вафот этганда маълум бўлдики, унинг хотинига бир дунё қарздан бўлак ҳеч нарса мерос қолмабди; тул хотин ёш қизчаси билан қашшоқликда қолди. Энди, Ишаннинг қизи бўйга етиб қолган эди, Брожмохан ўғлини ана ўшанга уйлантиришга қарор қилди. Ромешга хайрихоҳ баъзи кишилар, қиз унча хушрўй эмас деб, бу ниятга эътироз ҳам қилиб кўрдилар.

— Э, бу гапларнинг менга аҳамияти йўқ,— деб жавоб берди Брожмохан.— Одам гул ёки капалак эмас, ахир, ҳусндан бўлак фазилат йўқми. Агар бу қиз ўзининг онасидай яхши хотин бўлса, Ромеш ўзини бахтли санаши мумкин.

Тез кунда тўй бўлади, деган бетиним гап-сўзлардан Ромешнинг энсаси қотди. У куни бўйи тентираб юриб, қутулиш чораларини ўйлар, лекин топган режаларнинг биронтасини амалга ошириш иложи йўқ эди. Охири, дадиллик билан отасига мурожаат қилди:

— Мен унга уйланомайман, бошқа биров билан аҳд-паймон қилганман.

— Сен нима деяпсан!— деб қичқирди Брожмохан.— Ҳали фотиҳа ҳам қилиб қўйилган десанг-чи?

— Йўқ... ҳар ҳолда...

— Қизнинг ота-онаси билан сўзлашиб ҳам қўйганмисан?

— Йўқ, ҳозирча сўзлашганим йўқ... Лекин...

— Ҳм, гаплашганим йўқ дегин! Модомики шу чоқ қача жим юрган экансан, яна бир оз жим туришинг мумкин.

— Йўқ,— деди бир оз сукутдан кейин Ромеш,— менинг бошқа қизга уйланишим инсофдан эмас.

— Аммо, умуман уйланмаслик сен учун яна ҳам ноинсофлик бўлар эди.

Шундан кейин эътирозга ўрин қолмади. Энди Ромеш кутилмаган бирор тасодифгагина умидвор бўлиши

мумкин эди. Мунажжимларнинг айтишича, тўй тайинланган кунда бўлмай қолса, йилнинг бошқа кунлари никоҳ маросими учун хайрли бўлмас эмиш. Шунинг учун йигит, мана шу кунни бир амаллаб чалғитсам, тўйни бир йил кечиктираман, деб ўйларди.

Келиннинг уйига сув йўли билан бориш керак эди. Йўл анча йироқ бўлиб, у ерга бир неча дарё ва сойларни кечиб, етиб бориш учун уч-тўрт кун вақт талаб қилинар эди.

Сафарда рўй бериши мумкин бўлган монеликларни бартараф қилишга вақт зиқлик қилмасин деб, Брожмохан тайинланган кундан бир ҳафта илгари йўлга чиқмоқчи бўлди.

Бутун йўл бўйи орқадан шамол эсиб турди; улар келин билан онаси яшаб турган Шимулгхатга салкам уч кечаю кундузда етиб бордилар. Ҳали тўйгача яна тўрт кун бор эди.

Брожмоханга бу жуда қўл келди: келиннинг онаси бу ерда тирикчиликдан жуда қийналиб қолган эди, Брожмохан эса кўпдан бери уни ўз қишлоғига кўчириб келиб, унинг ҳаётини таъминлаб, бахтиёр қилиш ва шу билан ўз дўстлик бурчини бажариш ниятида эди.

Орада ҳеч қандай қариндошлик алоқаси бўлмаганидан илгари хотинга бу ҳақда гап очишга ҳадди сизмай юрарди. Ҳозир эса, бўлажак тўй муносабати билан уни кўчиб кетишга кўндирди: боёқиш беванинг дунёда ёлғиз қизчасидан бўлак ҳеч кими йўқ эди, шунинг учун ҳам, қизим билан бирга яшаш, ёшлигида етим қолган куёвимга оналик қилиш менинг бевосита бурчим, деган фикрга келди. «Одамлар нима деса деяверсин,— дерди тул хотин,— мен қизим билан куёвим ёнида бўлишим керак».

Тўйдан бир неча кун илгари Шимулгхатга келиб қолган Брожмохан янги қариндошининг рўзғор анжомларини ташишга тайёргарлик кўра бошлади. У тўйдан кейин дарёда биргалашиб саёҳат қилиш ниятида эди, шунинг учун қариндошларидан ҳам бир нечасини олиб келди.

Тўй маросимида Ромеш никоҳ оятларини такрорла-

мади: «назари бахайр»¹ вақтида кўзларини юмди; чимилдиқда бошини қуйи солиб, ташқаридаги қувноқ кулги ва ҳазилларга чидаб турди; тун бўйи тўшакнинг бир четида, орқасини келинга ўгириб ётиб, тонготарда чиқиб кетди.

Тўй маросими тугагач, қайиқларга ўтиришиб, йўлга тушдилар: бир қайиқда дугоналари билан келин, иккинчи қайиқда ёшлари улуғ қариндош-уруғлар, учинчисида эса ёр-дўстлари билан куёв ўтирар эди. Созандалар алоҳида қайиққа жойлашган эдилар. Улар ҳар хил мақомларни ижро этиб, тўй лапарларини авжига чиқариб, меҳмонларни мамнун қилардилар.

Кун бўйи жазирама иссиқ бўлиб турди. Осмонда бир парча булут йўқ, фақат уфқ аллақандай енгил туман билан қопланган, шунинг учун дарё соҳилидаги чакалакзорлар хира кулранг бўлиб кўринарди. Дарахт барглари қилт этмас эди. Қайиқ эшкакчилари қора терга ботдилар. Қош қораймасдан анча илгари улардан бири Брожмоханга мурожаат қилди:

— Жаноб, келинг шу ерда бир тўхтайлик — нари ёқда тўхтайдиган жой йўқ.

Аммо, Брожмохан йўлда тутилиб қолишни истамасди.

— Бу ерда тўхташнинг ҳожати йўқ, — эътироз қилди у. — Кеча ойдин бўлади, агар бугун Балускатга етиб олсак, яхши бахшиш² оласизлар.

Тездан қишлоқ орқада қолиб кетди. Бир томонда қақраб кетган қумлоқ чўзилиб ётарди, иккинчи томонда буралиб кетган баланд тикка қирғоқ. Ой қалқди, аммо унинг нури ғира-шира туманда сархуш кишининг хира нигоҳига ўшарди. Осмон аввалгидек тиниқ, бирон булут парчаси кўринмас эди, аммо бирдан қаёқдандир момоқалдироқнинг бўғиқ гулдураши эшитилди. Йўловчилар орқага қайрилиб боққанларида, фавқулодда тезлик билан яқинлашиб келаётган, кўзга кўринмас супурги билан тўзғитиб супурилгандай, шох-шабба, хас-ха-

¹ Келин билан куёвнинг чимилдиқда, биринчи марта бир-бирга назар солишини ҳиндлар «назари бахайр» деб атайдилар.

² Бахшиш — бу ўринда хизмат ҳақи маъносида.

шак, қум-тупроқдан иборат баҳайбат қуюннинг азамат устундек осмонга кўтарилаётганини кўрдилар.

Даҳшатли овозлар эшитилди:

— Эҳтиёт бўл! Жонингни сақла! Ҳалок бўляпмиз!

Бир минутдан сўнг қандай ҳол рўй берганини сўзлаб бергудек киши қолмаган эди. Қуюн ўз йўлидаги ҳамма нарсани емириб, супуриб, торгина йўлак ясаб ўтиб кетди. У қандай кўққисдан бошланган бўлса, худди шундай бирдан тўхтаганда, бахтсиз қайиқ карвонидан асар ҳам қолмаган эди.

У Ч И Н Ч И   Б О Б

Туман тарқалди. Узоқларга қараб чўзилган ҳаётсиз қумлоқларга ойнинг шаффоф нурлари тўкилиб, ҳамма ёқ гўё тул хотиннинг оппоқ либоси билан қопланди. Дарёда бирорта ҳам қайиқ йўқ, сув сатҳи қилт этмас эди. Улим беморни азоб-уқубатдан қутқазиб, осойишталик бағишлагандай, сув ва ер чуқур сукунатга толди.

Ромеш ҳушига келиб қараса, дарё қирғоғидаги қумлоқда ётибди. У қандай ҳодиса рўй берганини эслагунча анча вақт ўтди. Ниҳоят, бўлиб ўтган бутун воқиа унинг хотирасида кўрқинчли бир тушдай жонланди.

Отам ва бошқа ҳамроҳларим нима бўлди экан, деган фикр уни сапчиб туришга мажбур этди, аммо атрофга назар солиб, бирор кимсани кўрмади. Шунда у дарёнинг қумлоқ соҳилини қадамба-қадам кўздан кечиришга қасд қилиб, юриб кетди.

Оқ орол, Падманинг¹ икки шохобчаси орасида, она оғушидаги боладек ястаниб ётар эди.

Ромеш аввал оролнинг бир томонини кўриб чиқди, сўнг иккинчи томонига ўтиб, сал нарироқда бирдан қизил либосга ўхшаган бир нарсага кўзи тушди. У қадамини тезлатди, яқинроқ келиб, ҳушсиз ётган бир қизни кўрди. У келинларга хос лола ранг либос кийган эди. Ромеш сувда фарқ бўлганларни қандай қилиб ҳу-

¹ П а д м а — Гангнинг Бенгалия кўрфазига яқин жойдаги энг катта шохобчаларидан бири.

шига келтиришни биларди: қизнинг қўлларини анчага-ча қунт билан гоҳ ёзиб, гоҳ йиғиб, ҳаракатга келтирди. Ниҳоят, қиз чуқур нафас олиб кўзларини очди.

Ромеш ўзи шундай ҳолдан тойдики, қиздан ҳол-аҳвол сўрашга ҳам мажоли етмай, хомуш ўтирар эди. Қиз эса, афтидан, ҳали тамом ўзига келганча йўқ эди: у бир лаҳза кўзларини очди-ю, яна шу ондаёқ кипригини пастга туширди. Ромеш қулоқ солиб, унинг нафас олаётганини пайқади. Шу ерда, яйдоқ соҳилда — ўлим билан ҳаёт чегарасида, ойнинг заиф нури билан шуълаланган қиз юзига узоқ тикилиб қолди.

Сушила гўзал эмас деб ким айтди? Улуғ осмон гумбази остида сокин ой нурларига чўмилган олам, Ромешга мана шу улугвор сукунат оғушида ётган нафис ва гўзал қизнинг юзлари учун бир безакдай туюлди, холос.

Ромеш ҳамма нарсани унутди. «Хайриятки, мен у ерда, оломон орасида, тўй-тўполонда унга назар солмаган эканман. Мен уни ҳеч қаерда мана шу қиёфада кўра олмас эдим. Бу ерда уни ўлимдан қутқариш билан мен бебурд никоҳ оятларини такрорлагандагидан кўра кўпроқ ҳуқуққа эгаман. У ҳолда мен уни қонунан ўзимга тааллуқли деб қабул қилган бўлардим. Энди эса, у мен учун шафқатли тақдир ато этган тухфадир».

Ниҳоят қиз ҳушига келди. Ўрнидан туриб ҳўл кийимларини тузатди-да, чодрасини юзига туширди.

— Қайиқда сен билан бирга бўлганларнинг ҳоли нима кечди, биласанми?— сўради Ромеш.

Қиз сўзсиз бош силкиб қўйди, холос.

— Ундай бўлса, сен ўтириб тур, мен яна бир қарай-чи, эҳтимол битта-яримтани кўриб қоларман. Мен дарров қайтаман.

Қиз ҳеч қандай жавоб бермади, аммо ўзининг бутун кўриниши билан кўрққан ва қалтираган ҳолда: «Фақат мени бу ерда танҳо ташлаб кетма» деб ёлворгандай туюлар эди. Ромеш буни англади. Ўрнидан жилмасдан, атрофга диққат билан назар солди, бироқ оқ қумлоқлар орасида бирор тирик жон эгаси кўринмас эди. Шунда у, қариндошларидан бирортаси жавоб берар деган умид билан қичқира бошлади.

Ромеш беҳуда қичқиришдан чарчаб, ерга ўтирганда, қўли билан юзини беркитиб, ҳўнграшдан ўзини тутишга уринаётган қизнинг кўкси қалтираб кўтарилаётганини кўрди. Ҳозир тасалли беришнинг маъносизлигини англаб, қизга яқин келди-да, индамай бошини силай бошлади. Қиз кўз ёшларини ортиқ тиёлмай ҳўнграб ўксик товуш билан ўз мусибатини изҳор этди. Ромеш ҳам йиғлади.

Қайғу-дард босилиб, кўз ёшлари тугаганда, ой аллақачон ботган эди. Тун қоронғуси бу хилват ерга ажойиб сир бағишлар эди: оқиш қумлоқлар шаффоф-дек туюлар, юлдузларнинг титроқ шуъласида дарё сатҳи жимирлаб баҳайбат илон пўстидаги тангалар-дек ялтирар эди. Ромеш қизнинг қўрқинчдан совиб қолган нафис панжаларини ушлаб, уни оҳиста ўзига тортди. Қиз чўчиди-ю, қаршилиқ қилмади: ҳозир у фақат ёлғиз қолишдан қўрқарди. Тим қоронғу кечада у Ромешнинг сокии кўксига бош қўйиб ором топди. Ҳозир уялишнинг вақти эмас эди, қиз йиғитнинг оғушида ухлаб қолди.

Хира тонг юлдузлари бирин-кетин сўниб, шарқда, дарёнинг мовий сатҳи қизара бошлагач, қумлоқда қаттиқ ухлаб ётган Ромеш ва унинг кўкрагида қўлларини бошига қўйиб ором олаётган қиз кўринди.

Ниҳоят, қуёшнинг меҳрибон илк нурлари киприкларига қўнғач, икковлари ҳам уйғондилар. Аввал бир дақиқа ҳайрат билан атрофга назар солдилар, сўнгра бирдан, уйда эмасликларини пайқаб, ҳалокатга учраганликларини эсладилар.

ТУРТИНЧИ БОБ

Эрталаб дарё балиқчи қайиқларнинг оқ елканлари билан қопланди. Ромеш улардан бирини чақириб, балиқчилар ёрдами билан катта бир қайиқни кира қилда-да, фарқ бўлган қариндошларини қидиришни полицияга топшириб, ўзи уйга жўнади.

Ромешнинг қайиғи қишлоқ пристанида тўхтаган зоҳоти, полиция унга отаси, қайнараси ва бир неча қариндош ҳам дўстларининг ўликлари топилганини хабар

қилди. Бир неча эшкакчидан бошқа яна бирор кишининг омон қолганлигига ҳеч қандай умид йўқ эди.

Ромешнинг бувиси уйда эди. Набирасининг ёлғиз келин билан кириб келганини кўргач, йиғлаб уйни бошига кўтарди. Қўшни уйларда ҳам йиғи-сиги бошланди, чунки қўни-қўшниларнинг ҳам кўплари бу касофат тўй саёҳатига иштирок этган эдилар.

Билагузуклар жарангламади, музика чалинмади, хотинларнинг одатдаги қувноқ қий-чувлари эшитилмади, ҳеч ким келинни табрикламади, бирор киши унга қайрилиб ҳам қарамади.

Ромеш дафн маросими тугаши билан хотинини олиб бошқа бир жойга кетмоқчи эди, бироқ ота меросини бир ёқлик қилмай туриб кета олмади. Бунинг устига ғам букиб қўйган аёл қариндошлари зиёратга боришга рухсат сўрадилар — буларга ғамхўрлик қилиш керак эди.

Бу ташвишлар орасида у муҳаббат ҳуқуқларини ҳам унутмади. Унинг қайлиғи, одамлар айтганчалик жуда ҳам сабий эмас экан. Қишлоқ қизлари, ҳатто уни, бўй етиб ўтиб кетибди, деб мазақ ҳам қилардилар. Аммо, шунга қарамай ёш бакалавр ўз муҳаббатини қизга нечук баён қилиш ҳақида бирор китобий дастур — маслаҳат тополмади. Анча вақтгача у бунинг мутлақо ақлга сиғмайдиган, имконсиз иш деб юрди. Аммо таажжубки, бундай ишлар унинг китоблардан ўрганган тажрибаларига мутлақо дахлсиз бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, қандайдир ғалати бир туйғу аста-секин бу ўқимишли йигитнинг бутун ақли-ҳушини қамраб, уни қизга қараб торта берди. У энди қизни ўз оиласининг бўлғуси Лакшмиси¹ деб тасаввур қила бошлади.

Унинг хаёлида қиз гоҳ қайлиғ, гоҳ ёш маъшуқа, гоҳ бўлажак болаларининг маъсум онасидай гавдаланарди. Эндигина сурат чизишни ёки дoston ёзишни ўйлаб, хаёлида ўз асарини гўзал, комил ва тугал бир шаклда тасаввур этувчи, фақат шу фикр билан яшаб, бутун вужуди билан шунга интилган рассом ёки шо-

---

¹ Л а к ш м и — Ҳинд мифологиясида бахт ва бойлик тангриси, гўзал ва садоқатли хотин рамзи.

ир сингари Ромеш ҳам ўзининг бўлғуси қайлиғи ҳақида тўхтасиз ўйлаб, қалбида беқиёс гўзалнинг сиймосини яратди.

БЕШИНЧИ БОБ

Шу тариқа уч ойча ўтди. Ҳамма ишлар изига тушди, қариндошлари зиёратга кетдилар, кўшни хотин-қизларнинг баъзилари, ниҳоят, Ромешнинг ёш қайлиғига эътибор қила бошладилар. Қиз билан Ромеш ўртасидаги муҳаббат ришталари тобора мустаҳкамланди.

Энди улар кечки вақтларини кўпинча томга бўйра солиб, очиқ ҳавода ўтказадиган бўлдилар. Ромеш баъзан оҳиста келиб, бирдан қизнинг кўзларини қўли билан бекитишга, ёки бошини кўксига тортишга журъат этар эди. Қиз кечки овқатни емай, қош қорайгунча ухлаб қолган пайтларида, Ромеш уни уйғотмоқчи бўлиб бирор нарса билан қўрқитар, бунга жавобан ундан ҳазил аралаш койиш эшитар эди.

Шундай оқшомларнинг бирида Ромеш унинг сочидан аста тортиб:

— Сушила, сен бугун сочларингни чиройли қилиб тарамабсан,— деди.

— Нега ҳаммангиз мени Сушила деб атайсиз?— сўради бирдан қиз.

Ромеш унга ҳайрат билан тикилди. У саволнинг маъносини англамаган эди.

— Ахир, кишининг номини ўзгартиш билан унинг тақдирини ўзгартиб бўладими?— давом этди қиз.— Мен гўдаклигимдан бахтсизман ва ўлгунимча шундай бахти қаро бўлиб қоламан.

Бу сўзларни эшитганда Ромешнинг нафаси ичига тушиб, ранги ўликдек оқариб кетди. Унинг хаёлида бирдан мудҳиш бир гумон пайдо бўлди.

— Нима сабабдан сен гўдаклигингдан бахтсиз бўлиб қолдинг?— деб сўради у.

— Отам мен туғилмасдан илгари вафот этган экан. Олти ойлик бўлганимда эса онам ўлибди. Тоғамнинг уйида мен жуда оғир шароитда яшадим. Бирдан қаёқдандир сизнинг келганингизни эшитиб қолдим. Мен

сизга ёқиб қолибман. Роса икки кундан сўнг тўй бўлди. Ундан кейин нима бўлгани ўзингизга аён.

Ромеш ёстиққа суянганича қотиб қолди.

Осмонда ой чарақлаб турган эди, лекин унга ой нури бирдан сўнгандек туюлди. Яна тафсилотни сўрашга унда жасорат етмади; ҳозир эшитганларининг алаҳлаш ёки туш сингари йўқолиб кетишини истаб қолди.

Беҳуш ётган кишининг бирдан чуқур нафас олишидек, ёзги иссиқ шабада эсиб ўтди; ойдин кечада тун каккусининг овози янгради, пристанга боғлаб қўйилган қайиқлардан балиқчиларнинг ашуласи эшитила бошлади.

Қиз Ромешнинг нима учун хомуш ўтирганини тун шунмай, унга оҳиста қўл тегизиб сўради:

— Сиз ухлаяпсизми?

— Йўқ,— деди йигит ва яна узоқ вақт хомуш қолди.

Қиз шу пайтда мизғиб қолди. Ромеш ўрнидан туриб, диққат билан унинг юзига тикилди. Парвардигорнинг қудрат қўли билан ёзилган сир унинг юзларида ҳозир ҳам сезилмасди. Ажабо, бу қалар кўркам ва жозибадор қизнинг тақдири нега бунчалик мудҳиш бўлди экан?

ОЛТИНЧИ БОВ

Энди Ромеш ўзи уйланган қиз бу эмаслигини биларди. Лекин аслида, у кимнинг хотини эканлигини аниқлаш мушкул иш бўлиб чиқди.

Бир куни у қиздан сўради:

— Тўйда менга биричи дафъа боққанингда, кўзингга қанақа кўрингандим?

— Дарвоқе, мен сизни кўрганим ҳам йўқ,— деди қиз.— Мен унда кўзимни ердан ололмадим.

— Ундай бўлса, ҳали менинг номимни ҳам эширмагандирсан?

— Янгам мевдан қутулиш учун шундай ошиқдики, тўй дарагини бугун айтишди-ю, эртасига тўй бўлди. Шундай экан, мен сизнинг номингизни қаёқдан билишим мумкин!

Ромеш унга қоғоз, қалам узатиб туриб:

— Ахир сен ўқигансан. Қани кўрай-чи, лоақал ўз номингни ёза оласанми, йўқми?— деди.

— Мени ҳеч нарсани билмайди деб ўйлайсизми? Дарвоқе, менинг номимни ёзиш жуда осон.

У катта ҳарфлар билан ёзди: «Шримоти Камола Деби».

— Яхши. Энди тоғаннинг номини ёз,— деди Ромеш.

Камола ёзди: «Шрижукто Тариничорон Чоттопад-хайя»

— Ҳеч хато қилмадимми?— деб сўради у.

— Йўқ,— деди Ромеш.— Яна ўз қишлоғининг отини ҳам ёз-чи.

Қиз яна ёзди: «Дхобапукур».

Ромеш шу зайлда зўр эҳтиёткорлик билан қизнинг ҳаёти ҳақида баъзи маълумотлар тўплади. Аммо, бу билан ишнинг енгиллашуви даргумон эди. Энди нима қилиш керак, деб ўйлай бошлади йигит. Эҳтимол, унинг эри ғарқ бўлгандир. Башарти Ромеш қизнинг қайнатасини топиб, уни ўшанинг уйига юборганида ҳам, у ерда Камолани қабул қилишлари даргумон. Тоғасининг уйига қайтариб юбориш эса қизга жабр. Борди-ю, шунча вақт бегона эркакнинг уйида тургани очилиб қолгудай бўлса, қиз бечора унда нима қилади? Одамлар унга қандай қарайди?

Башарти Камоланинг эри тирик қолган бўлса-чи? Уни қабул қилишни хоҳлармикан, бунга журъат қила олармикан?

Ҳозир уни қаерга ташласанг ҳам, тубсиз океанга чўккандек, чўкади-кетди.

Ромеш Камолани фақат ўз хотиним деб уйида сақлаши мумкин, уни хотиним деб аташга эса ҳақли эмасди. Шу билан бирга уни жўнатадиган бирон жой ҳам йўқ.

Ҳаётимнинг Лакшмиси — бахт-саодати деб, илхом-бахш муҳаббат қалами билан қалбига чизган бу қиз сиймосини бутунлай ўчириб ташлашга тўғри келди. Ромеш бундан сўнг ўз қишлоғида қололмади ва бирор йўлини топарман деган умид билан Камолани олиб олағовур Қалкуттага жўнади. Қалкуттага келгач, илга-

ри яшаган жойидан узоқроқда бир жойни ижарага олди.

Катта шаҳарни тезроқ кўрсам, деб Камоланинг эси кетарди. Келган кунидек дераза олдида ўтириб, одамларнинг тинимсиз оқимини ҳавас билан кузата бошлади. Хизматчи қизлари Калкуттанинг ипидан игнаси-гача биларди, шунинг учун у қишлоқи қизнинг таажжубини ҳаддан ташқари нодонлик деб билиб, жаҳл билан вағилларди.

— Оббо, мунча анқайиб қолдингиз? Чўмилсангиз бўлмайдими тезроқ, қаранг, қош қорайиб қолди.

Хизматчи қиз рўзгор ишларидан қутулгач, кечқурун уйига кетарди. Кечалари ҳам қола оладиган хизматчи топиш Ромешга қийин эди.

«Энди менинг Камола билан бир ёстиққа бош қўйишим мумкин эмас, бироқ боёқиш қиз, бегона жойда кечани қандай қилиб ёлғиз ўтказадим?»— деб ўйларди Ромеш.

Кечки овқатдан сўнг, хизматчи қиз кетгач, Ромеш Камолага жойни кўрсатиб:

— Сен ухла, мен бир оз мутолаа қилай,— деди.

Сўнгра у қўлига илинган бир китобни олиб, ўқишга киришган бўлди. Толиққан Камола эса тездан ухлаб қолди.

Бу кеча шундай ўтди. Иккинчи кечаси ҳам Ромеш қандайдир бир баҳона билан Камолани ёлғиз ётқизишга муваффақ бўлди. Кеча жуда дим эди, ўзи хона олдидаги айвончага чиқиб ётди. Узоқ вақтгача ухлаёлмай, ўз аҳволи ҳақида ўйлади. Охири, уни уйқу элганда, вақт алламаҳал бўлиб қолган эди.

Кечаси соат учларга борганда, бирдан унга ўзи ёлғиз эмасдай, биров ёнида ўтириб елпиғич билан оҳиста елпиётгандай туюлди. Ромеш уйқу аралаш, қизни ўзига тортиб, пичирлади.

— Ухла, Сушила, мени елпишнинг ҳожати йўқ.

Тун қоронғусидан кўрққан Камола Ромешнинг пинжига биқиниб ширин уйқуга толди.

Эрта саҳар уйғонган Ромеш бирдан чўчиб кетди: қиз ўнг қўли билан унинг бўйнига чирмашиб, дилрабо бир соддадиллик билан ўзининг оддий ҳуқуқларига шама қилгандай, йигит кўкрагида оромга толганди.

Ромеш ухлаб ётган қизнинг юзига назар солиб, кўзлари жикқа ёшга тўлди: ахир у бу софдиллик билан очилган назокат тўла оғушни рад эта оладими? У, кечаси қизнинг оҳисталик билан келиб ўзини елпиганини эслади, охири, чуқур «уф» тортиб, эҳтиёт билан қизнинг қўлидан бўйинини ажратиб, ўрнидан турди.

Ромеш яхшигина ўйлаб чиққандан кейин, Камолани хотин-қизлар пансионига жойлаб қўйишга қарор қилди. Бу уни вақтинча бўлса ҳам интиҳосиз ташвишлардан қутқазар эди.

— Камола, сен ўқишни хоҳлайсанми?— деб сўради бир куни.

Қиз унга шундай бир назар ташладики, унинг қараши: «Нега сен бундай деяпсан?» дегандай туюларди.

Ромеш унга ўқишнинг фойдасини, машгулотларнинг завқи-ҳаловатини тушунтиришга киришди, аммо унинг ташвиши беҳуда экан, Камола ўша зоҳотиёқ рози бўлди:

— Мени ўқитинг.

— Ўқиш учун мактабга боришинг керак.

— Мактабга?— деди Камола ҳайрон бўлиб,— мен тенги катта одамлар ҳам мактабга борадими?

Камоланинг ёш ҳақидаги тушунчасидан кулимсираб Ромеш жавоб берди.

— Мактабда сендан каттароқ қизлар ҳам ўқийди.

Қиз ортиқ эътироз билдирмади. Бир куни Ромеш уни мактабга олиб борди. Пансион жойлашган катта бинода Камола ҳар хил ёшдаги жуда кўп қизларни кўрди.

Ромеш пансион мудирига Камолани топшириб, кетмоқчи бўлганда, унинг орқасидан Камола ҳам эргашди.

— Сен қаёққа кетяпсан?— деди Ромеш қизни тўхтатиб.— Сен бу ерда қолишинг керак.

— Сиз мен билан бирга бўлмайсизми?— қўрқиб сўради қиз.

— Йўқ, мен қола олмайман.

— Ундай бўлса, мен ҳам қолмайман,— деди Камола унинг қўлини ушлаб.— Мени ўзингиз билан бирга олиб кетинг.

— Уят эмасми, Камола,— деди Ромеш қўлини силтаб.

Қиз бу таънадан гўё тошдек қотиб, юзлари гужанак бўлди. Хаяжонланган Ромеш дарҳол чиқиб кетди, аммо қизнинг ожизлик ва қўрқув ҳисси билан ҳаракатсиз қолган чеҳраси унинг кўз олдидан сира ҳам кетмасди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Ромеш ўзининг адвокатлик тажрибасини Алипурда бошламоқчи бўлган эди, аммо энди унинг нияти ўзгарди. Энди унда ёш адвокат ишида ҳамиша бўлиб турадиган қийинликларни енгиш, бемалол берилиб ишлаш учун зарур бўлган куч ва ғайрат қолмаган эди. Ромеш эндиликда Ганг кўприги устида ёхуд Голадигхи теварагида мақсадсиз тентиб юришни одат қилиб олди. Аммо бирон жойга жўнаб қолсаммикин, деб ҳам ўйлай бошлади. Лекин шу вақт Оннода-бабудан хат келиб қолди.

«Газеталардан билишимизча,— деб ёзган эди у,— сен имтиҳонлардан ўтибсан, аммо бу хусусда ўзингдан хат-хабар бўлмагани учун қайғурдик. Кўпдан бери сендан ҳеч қандай дарак эшитмаймиз. Ҳол-аҳволиниг ва қачон Қалкуттага келишинг ҳақида албатта, хат ёз».

Шуни ҳам айтиб қўйиш лозимки, Оннода-бабу кувеликка мўлжаллаган анови Англияга кетган йигит аллақачон адвокат бўлиб қайтиб келган эди. Ҳозир у бадавлат бир хонадоннинг қизига уйланмоқчи бўлиб турибди.

Ромеш эса, рўй берган шунча воқиалардан сўнг ўзининг Хемнолини билан учраши керакми, йўқми деган масалани ҳануз ҳал этганча йўқ. Охири у шундай фикрга келди: Камола ва ўзининг унга муносабати ҳақида ҳозир бировга бир нима дейиш беғуноҳ бир қизни жамоат олдидан беобрў қилиш бўлади. Аммо, яна шуниси ҳам борки, бўлиб ўтган воқиаларни Хемнолинига айтиб бермасдан туриб, у билан янгидан алоқа боғлашга Ромеш ҳақли эмас.

Нима бўлганда ҳам Оннода-бабунинг мактубига жавоб қайтаришни янада кечиктириш одобсизлик бўлади. Шунинг учун Ромеш мактуб ёзди:

«Мени афв этишларингизни ўтинаман, чунки жуда жиддий сабабларга кўра сизлар билан кўришиш ҳаловатидан маҳрум эдим».

У, ўзининг янги адресини ёзмади.

Жавоб мактубни почта билан юбориб, эртасигаёқ адвокатлик либосини кийиб уйдан чиқди ва ниҳоят биринчи дафъа Алипур судига бормоқчи бўлди.

Бир куни суддан қайтишида, у бирпас пиёда юриб, энди извошга ўтирмақчи бўлган эди, қўққисдан жуда таниш бир овозни эшитиб қолди:

— Дада, ахир бу Ромеш-бабу-ку! Тўхта извошчи, тўхта!

Ромеш орқадан етиб келган извошни кўрди.

Оннода-бабу бугун қизи билан Алипур ҳайвонот боғидаги сайр-томошадан қайтиб келмоқда эди.

Ромеш Хемнолинининг сокин ва очиқ чеҳрасини, унинг махсус усул билан ёпинган сарисини¹, одатдагидан бошқача қилиб ўрилган, лекин ўзига жуда таниш бўлган соч толимларини, силлиқ билаклар ва қиррали олтин билагузукларини яна кўриши билан тили тутилиб, илиқ ҳислар тўлқини қалбини қамраб олди.

— Яхшиямки сени ўзимиз учратдик,— сўз бошлади Оннода-бабу,— сен бизга хат-пат ёзишни ҳам йиғиштириб қўйдинг, ёзганда ҳам адресингни маълум қилмайсан. Ҳозир қаерга кетяпсан? Бирор зарур ишинг борми?

— Йўқ, шундай, суддан қайтиб келяпман,— деди Ромеш.

— Ундай бўлса, бизникига бориб чой ичамиз.

Ромешнинг юраги қувонч билан урарди, ортиқ иккиланиш ҳақида сўз бўлиши мумин эмас эди. У извошга ўтириб, хижолат тортаётганини яшириш учун Хемнолинидан ҳол-аҳвол сўради.

---

¹ Сар и — ҳинд хотинларининг ёпинғич кўйлаги.

— Нега сиз, имтиҳонлардан ўтибсиз-у, бизларни лоақал бу ҳақда хабардор ҳам қилмайсиз,— деди Хемнолини унга жавобан.

— Сиз ҳам имтиҳонлардан ўтибсиз деб эшитдим,— саросималик билан сўз қотди Ромеш.

— Хайрият, ҳали ҳам бизни эслар экансиз,— деб кулди қиз.

— Ҳозир қаерда турибсан?— деб сўради Оннода-бабу.

— Доржипарда.

— Колутолдаги илгариги жойинг шунчалик нобомиди?

Хемнолини жавоб кутиб, алоҳида синчковлик билан Ромешга қаради.

Бу қараш Ромешнинг юрак-бағрини эзарди. Шунинг учун у:

— Мен яна эски жойимга кўчиб кетишга аҳд қилдим,— деб етти ухлаб тушига кирмаган гапни айтиб юборди.

Унинг бошқа районга кўчиб келишини Хемнолини ўзи учун таҳқир деб билганини Ромеш яхши англади. Шунинг учун ўзини қандай қилиб оқлашни билмай, тамом руҳи синди. Аммо бошқа сўроқлар берилмади. Хемнолини намойишкорона унга боқмай қўйди. Ромеш бунга узоқ чидолмай, кутилмаганда гап бошлади:

— Хедуй яқинида менинг бир қариндошим туради... Ана шу билан кўришиб туриш имкони бўлар деб Доржипарга кўчиб келган эдим.

Ромешнинг сўзлари тамомила ёлғон бўлмаса ҳам, мутлақо далилсизлиги билиниб турарди. Нахотки Хедуй билан Колутол ораси шу қадар узоқки, эски жойида яшаб, ҳар замонда бориб ўша қариндошни кўриб келиб бўлмаса? Хемнолини ҳамон кўчани кузатиш билан машғул эди. Боёқиш Ромеш яна бирор нарса демоқчи бўлиб қанча ўйламасин оғзига бирор гап келмасди. Ниҳоят, базўр бир гап топди:

— Жогендан нима хабарлар бор?

— Ҳуқуқ фанлари имтиҳонидан йиқилиб, бир оз шамоллаб келиш учун ғарбга жўнади,— жавоб берди Оннода-бабу.

Извош уларнинг уйи олдида тўхтаганда, таниш хоналар, таниш жиҳозларнинг сеҳри Ромешни яна қамраб олди. Оғир бир сўлиш юрагидан отилиб чиқди.

Чой вақтида Ромеш бир оғиз гапирмади.

— Нечундир бу гая уйда узоқ қолиб кетдинг, балки бирор иш билан тутилиб қолгандирсан?— деб сўраб қолди Оннода-бабу.

— Отам вафот этди,— деди Ромеш.

— Сен нималар деясан? Қандай бахтсизлик! Нима бўлиб?

— Қайиқда қайтиб келаётган экан. Тўсатдан бўрон туриб, қайиқ тўнтарилибди-да, отам ҳалок бўлибди.

Кучли шамол туриб ҳаводаги қора булутларни қувганда осмон ёришиб кетгандек, бу қайғули хабардан Ромеш билан Хемнолини орасидаги совуқлик ҳам дарров йўқолди.

«Мен Ромеш хусусида янглиш ўйлабман, у ташвиш билан банд, отасининг ўлиmidан мусибатда экан,— ўйлади Хемнолини.— Мана ҳозир ҳам балки мотамзададир. Биз бўлсак унинг оилавий мусибати ва юрагидаги дард-аламларни билмай, уни айбламоқчи бўлибмиз». Шундай деб Хемнолини етим қолган йигитга ўз эътиборини икки чандон ордирди. Ромешнинг ҳеч нарса емай ўтирганини кўриб, уни алоҳида эъзоз билан меҳмон қила бошлади.

— Сиз оғир изтироб чеккансиз, ўзингизни эҳтиёт қилишингиз лозим,— дер эди қиз.— Дада, Ромеш биз билан кечки овқатни баҳам кўрмагунча уни ҳеч ёққа қўймаймиз.

— Жуда яхши,— деди Оннода-бабу.

Шу маҳалда Окхой пайдо бўлди. Бирмунча вақтдан бери чой ичиш фурсатларида Оннода-бабу уйининг тўри шуники бўлиб қолган эди. Шунинг учун Ромешни кўриб унинг таъби хира бўлди. Аммо дарҳол ўзини тутиб, табассум билан деди:

— А, Ромеш-бабу! Мен аллақачон бизни унутгандирсиз деб ўйловдим.

Ромеш зўрға жилмайиб қўйди.

— Отангиз сизни кутилмаганда ўғирлаб кетди. Мен, у сизни уйлантирмагунча қўйиб юбормас, деб ўй-

лаган эдим,— давом этди Окхой.— Хатар ўтди деб фарз қилса бўладими?

Хемнолини унга жаҳл билан назар солди.

— Ромеш отасидан жудо бўлибди,— деди Оннодабабу.

Ранглари оқарган Ромеш бошини қуйи солиб ўтирарди.

Ромешни қайта изтиробга солгани учун Хемнолини Окхойдан қаттиқ ранжиди:

— Сиз ҳали бизнинг янги альбомимизни кўрганингиз йўқ. Ромеш-бабу,— деди у шошилиб.

Альбомни келтириб йигитнинг олдига қўйди-да, фотосуратларни кўрсата бошлади. Сўнгра гўё шунчаки, сўради:

— Янги уйингизда ёлғизмисиз, Ромеш-бабу?

— Ҳа,— деди Ромеш.

— Ундай бўлса, бизга қўшни уйга тезроқ кўчиб келишга ҳаракат қилинг.

— Албатта. Мен шу душанба куниёқ кўчиб келаман.

— Эҳтимол, баъзан ёрдам сўраб сизга мурожаат қилишимга тўғри келар. Ахир мен ҳозир бакалавр унвонини олиш учун фалсафадан имтиҳонга ҳозирланаётирман,— деди Хемнолини.

Бундай истиқбол Ромешга зўр қувонч бағишлади.

САККИЗИНЧИ БОБ

Ромеш ҳам ҳаялламай ўзининг эски жойига кўчиб келди.

Энди у билан Хемнолини орасидаги ишончсизлик тамомила йўқолди. Ромеш уларнинг ўз кишисидай бўлиб қолди. Кулги ва ҳазиллар беҳад эди.

Хемнолини сўнги вақтларда, айниқса Ромеш келмасдан олдинроқ кўп вақт берилиб ишлагани учун анча озиб, нозиккина бўлиб қолганди. Худди қаттиқроқ шамол турса гавдасини эгиб, синдирадигандек эди. У кам гапирар, тўғриси, у билан гаплашиш хавfli ҳам эди: ҳар қандай, ҳатто энг аҳамиятсиз нарсалар ҳам гашини келтираверарди.

Бироқ, ҳозир атиги бир неча кун ичида унда ажиб бир ўзгариш юз берди: рангпар юзларида нафис осойишталик пайдо бўлиб, кўзларида ҳар лаҳза қувноқлик учқунлари йилтиларди. У илгари либосга зеб беришни енгилтаклик ва ҳатто одобсизлик деб биларди. Эндичи... худодан бошқа ҳеч ким, чунки у бошқа биров билан маслаҳат қилмасди, ҳеч ким бу қизнинг нега бунчалар ўзгариб кетганини айта олмасди.

Аммо Ромеш бурчим Хемнолинига кўмаклашишдан иборат деб билганидан, ҳали ўзини анча жиддий тутар, гўё чуқур билим унинг ақлинигина эмас, жисмини ҳам оғирлаштириб қўйгандек эди.

Юлдузли осмонда мудом сайёралар ҳаракат қилади, аммо бу ҳол расадхоналарнинг бутун ускуналари билан мутлақо осойишта туришига сира халақит бермайди; Ромеш ҳам худди шундай, китоблардан олган билим ва режалари унга юк бўлиб, бу бошни айлантирувчи ўзгарувчан дунёда ҳаракатсиз қолаверди, уни бундай ҳолатдан чиқариш кимга ҳам керак дейсиз?

Шунга қарамай, ҳозир у ҳам гарчи ҳазилларга дарҳол жавоб тополмаса-да, тез-тез куладиган бўлиб қолди.

Унинг сочлари ҳануз тароққа бўйсунмаса ҳам, аммо қўйлаги илгаригидек кир эмасди, ҳаракатлари ҳам бора-бора худди ақли каби анча жонли бўлиб қолди.

Т У Қ Қ И З И Н Ч И Б О Б

Қалкутта одатда дostonларда ошиқ-маъшуқлар учун қулайлик деб тасвир этиладиган хислатлардан тамомила маҳрум.

Бу ерда ашок ва бокул гуллари ўсган хиёбонлар йўқ; мадҳоб чечагининг чирмашиб ўсишидан ҳосил бўлган яшил чодирлару чипор тўшли каккунинг сайрашлари қаёқда дейсиз? Лекин шунга қарамай, ишқ ўзининг фусункор фазилатлари билан ҳар қандай дилраболиклардан маҳрум бўлган бу оддий, ҳозирги замон шаҳари ёнидан ҳам бепарво ўтолмайди.

Дарвоқе, энг қадимги ва ҳамиша навқирон севги тангриси ўзининг камон ўқини қизил қалпоқли поли-

циялардан яшириб, кўчаларнинг мудҳиш олаговурида темир қопланган трамвай ва извошлар орасидан, кечакундуз бирдай, неча марта, қаёқларга қараб чопиб ўтганини ким айта олади!

Ромеш Қолутолда, этикдўзлик устахонаси қарши-сида, боққоллик дўкони ёнидаги ижара уйда яшаса ҳам, ҳисларининг ривожидан у билан Хемнолинини гулзорпараст ошиқ-маъшуқлардан заррача қолишарди деб айтишга ҳеч ким жасорат қилолмасди.

Ромеш ўз олдида нилуфарлар ўсган кўл эмас, дастурхонига чойдан доғ тушган кўримсиз ва кичик стол бўлса ҳам заррача қайгурмасди. Хемнолинининг севиқли мушуги хонаки қора оҳуга ўхшамаса ўхшамай кўя қолсин, барибир, йигит уни кийикдан ҳам ортиқ билиб, сидқидил билан бўйинини қашлайди, мушук сиртини камондек эгиб, эснаб, ноз билан юзларини ювишга тутинганда, бу жонивор Ромеш учун тўрт оёқли махлуқларнинг энг ноёби бўлиб кўринади.

Хемнолини имтиҳонларга тайёрлик билан банд бўлган чоғида чеварлик ҳунарига кўп вақт ажрата олмаган эди, бироқ сўнгги вақтда у бирдан зўр қизиқиш билан бир дугонасидан каштадўзликни ўргана бошлади. Ромеш эса, бундай машғулотни мутлақо кераксиз ва ҳатто номуносиб деб биларди. Адабиёт соҳасидаги мунозараларда уларнинг иккиси ҳам барабар тортишардилар, каштадўзлик масаласига келганда эса, Ромеш чекинишга мажбур бўларди. Бинобарин, у тез-тез норози бўлиб:

— Нега энди каштадўзликка бу қадар берилиб кетдингиз? Бу машғулот зерикиб, нима қиларини билмаганларга яхши, — дер эди.

Хемнолини игнага ипак ришта ўтказа туриб, сўзсиз табассум билан жавоб берарди.

Шундай гапларни эшитган Окхой бир куни заҳар олдуд киноя қилди:

— Ромеш-бабунинг муътабар мулоҳазаларига кўра, заррача ҳаётий аҳамияти бўлган ҳар бир нарса нафратга сазовордир. Ҳолбуки, ҳар қандай одам, боринги энг буюк олим ёхуд шюир бўлса ҳам, маъна шу нафратга сазовор майда-чуйдаларсиз бир кун ҳам яшай олмайди!

Қалтис жойдан ушланган Ромеш енг шимариб, мунозарага киришмоқчи бўлган эди-ю, бироқ Хемнолини уни тўхтатди.

— Ромеш-бабу, шу гапга бирор жавоб қайтариш учун шунча ҳаяжонланишга арзирмикин? Оламда бусиз ҳам бемаъни мунозаралар тўлиб ётибди, уларнинг сонини яна кўпайтириш не ҳожат?

Шу сўзларни айтди-ю, кашта катаklarини санагач, энгашиб яна ишга киришди, ипак ришта унинг қўлларида яна товлана бошлади.

Бир куни эрталаб Ромеш ўз кабинетига кириб, столида сахтиён филофли бюварни¹ кўриб қолди. Қопқоғининг бир четини «Р» ҳарфи, иккинчи четини олтин рангли ипак билан тикилган нилуфар чечаги безаб турарди.

Бу нарсанинг қаердан келиб қолганлиги, кимга тегишли экани Ромеш учун жумбоқ эмас эди, унинг юраги қувонч билан уриб кетди. У шу зоҳотиёқ, мунозара ва эътирозсиз, чин қалбидан каштадўзликнинг жиддий моҳиятига қойил бўлди. Бу қиммат баҳо ҳадяни бағрига босиб, Ромеш ҳатто Окхой олдидаги марлубиятига тан беришга тайёр эди. У бюварни очди-да, ундан қоғоз олиб қўйидагиларни ёзди:

«Мен шоир бўлганимда, сизга ташаккур билдириб дoston ёзган бўлардим, бироқ менда шоирлик заковати йўқ. Лекин парвардигор мени бағишлаш имкониятидая маҳрум этган бўлса-да, қабул қилиш қобилиятидан бебахра қолдирмаган. Менинг бу кутилмаган ҳадяни қандай қабул этганимни ўзганинг қалбидагини ўқий оладиган кишиларгина фаҳмлай олади. Ахир, ҳадяни кўрадилар ёхуд ушлаб сезадилар. Менинг туйғуларим эса, қалбимнинг тубида яшириндир.

Сизнинг мангулик қарздорингиз»

Турган гапки, бу хат Хемнолинининг қўлига тушди, аммо на у, на Ромеш бу хусусда ҳеч оғиз очмадилар.

Ёмғир фасли бошланди. Шаҳар аҳолиси учун бунинг ҳеч қандай фазилати йўқ, ўрмон ва далалар учун

¹ Бювар — қоғоз солинадиган папка.

эса, бошқа гап. Ёмғирдан яшириниш учун бу фаслни шаҳарда уйлар том ва ёпиқ деразалари билан, трамвайлар туширилган дарпардалари билан, одамлар эса шамсиялар билан кутиб олади. Бироқ шунча эҳтиёткорликка қарамай, ҳамма жиққа ҳўл бўлиб, ҳамма ёқлой-балчиққа тўлади; аини вақтда, ўрмонлар, дарё, адир ва тоғлар эса ёмғирни дўстдек табриклаб, қувноқ гулдураш билан қарши оладилар. Улар учун ёмғир муштақона кутилган меҳмон, осмон билан ернинг қўшилиувидан иборат бу қувноқ байрамда улар учун ҳамма шовқин ҳамоҳанг куйдай янграйди.

Севишганлар ана шу тоғ ва ўрмонларга ўхшайдилар: тўхтовсиз ёмғиргарчилик Оннода-бабунинг таомни ҳазм қилишига халақит берса ҳам, Ромеш билан Хемнолинининг қувноқ руҳига сира таъсир қилмас эди.

Қора булутлар, момақалди роқнинг гумбуллаши, жаланинг шовиллаши уларнинг қалбларини гўё яна ҳам жипслаштиргандай туюларди.

Ёмғир муттасил қуйиб турганидан, Ромеш тез-тез судга боролмай қоларди. Ёмғир кундан-кунга зўрайиб, осмондан шундай шиддат билан қуярдики, Хемнолини беихтиёр ташвишланиб:

— Ромеш-бабу, сиз бундай ярамас ҳавода қандай қилиб уйингизга етиб борасиз? — деб сўрарди.

Бунга Ромеш уялинқираб, бир амаллаб етиб оларман, деб жавоб берарди.

— Ахир шамоллаб, бетоб бўлишингиз бор, мен сизни ҳеч қачон юбормайман, кечки овқатни бизникида қиласиз.

Ромеш шамоллаб қолишидан сира қўрқмасди, ёру биродарлари унда ҳеч қачон касалликка ён беришнинг зиғирдек нишонасини ҳам пайқаган эмаслар. Бироқ Ромеш Хемнолинининг гамхўрликларига бўйсунишга мажбур бўлиб, бу ёгингарчиликда Оннода-бабу уйдан ўз ҳовлисигача бўлган бир неча қадам йўлни босиб ўтишни жиний бир енгилтаклик деб санайдиган бўлиб қолди.

Ҳаво бузуқроқ кунлари Ромешни эрта билан сабзавот қовурмаси, чоштгоҳдан кейин эса, қовурилган гўшт билан меҳмон қилиш учун Хемнолини хонасига таклиф қилардилар. Равшан кўриниб турибдики, бу хонадонда

Ромешнинг ўпкасига бўлган эҳтиёткорлик чоралари унинг ошқозонига нисбатан унча тадбиқ этилмас эди.

Вақт шу зайлда ўтиб борди. Ромеш ўз юрагидаги кучли ҳислар уни қаёққа олиб боришини ўйлаб кўришга вақт тополмади. Аммо бу масала Оннода-бабу билан унинг ошналарининг диққатини жалб этиб, кўпинча гап-сўзларнинг мавзуи бўларди.

Ромешнинг ҳаётий тажрибаси унинг билимидай мўлава чуқур эмасди, ошиқлик кайфияти эса, унинг турмушга қарашини яна ҳам қуюқроқ туман билан қоплаб қўйди. Оннода-бабу ҳар кун янги умид билан Ромешнинг юзига боқар, аммо ундан ҳеч қандай жавоб уқиб ололмасди.

У Н И Н Ч И   В О В

Окхойнинг овози унчалик яхши бўлмаса ҳам, скрипкага жўр қилиб ашула айтганида, жуда шафқатсиз танқидчигина яна бирор нарсани айтишини сўрамаслиги мумкин эди.

Оннода-бабунинг музыкага унча иштиёқи йўқ эди. Бироқ бунга очиқ айтиш имкони бўлмаганидан, у ўзини муҳофаза қилишнинг махсус усулини топган эди.

Бирор киши Окхойдан ашула айтишни сўраган ҳамон Оннода-бабу:

— Уялмайсизларми, бир киши ашула айта оларкан деб уни бунчалик азоблаш яхши эмас, ахир, — дер эди.

Аммо, бундай фикрлар ўз навбатида Окхойнинг камтарона норозилигига дуч келарди:

— Йўқ, Оннода-бабу, сиз ташвиш тортманг, ҳали ким кимга азоб бериши маълум эмас.

Кейин музиканинг самимий муҳибларидан бирортаси сўзлаб, ниҳоят мунозарани ҳал қилиш учун Окхойдан бир нарсани куйлашни сўрардилар.

Бир марта кундузи қўрғошинсимон булутлар бутун кўкни қоплаб олди. Ёмғир муттасил ёғиб, қош қорайганда ҳам тўхтамади.

Окхой ихтиёрсиз равишда тутилиб қолди, Хемнолини ундан ашула айтиб беришни илтимос этди. Узи фисгармония олдида ўтирди, Окхой эса скрипкани созлаб, ҳиндистони тилида қуйлаб кетди:

Майин ел, парвоз қил —
Ерга, интизорман,
Ердан хабар топмасам
Тунлари бедорман.

Ашуладаги баъзи сўзлар тингловчиларга англашилмади, зотан бу шарт ҳам эмас эди: юрак муҳаббат билан тўлиб-тошиб, учрашувдан ажрашгунгача уриб тургандан кейин, одамларнинг бир-бирларини англамоқлари учун салча ишора кифоя.

Ашуланинг умумий руҳи равшан эди: булутлар кўз ёши тўкар, товуслар қийқирар, ошиқ-маъшуқлар бошига тушган кулфатлар интиҳосиз.

Окхой ашуладаги ҳар бир сўзда ўз юрагидаги яширин туйғуларни ифода қилишга уринди, аммо бу сўзлардан бошқа икки одам баҳра топиб ўтирди. Куйлар тўлқинида уларнинг қалблари бир мақомда уриб турарди; уларнинг назарида оламда биронта хира ёки аҳамиятсиз нарса қолмаган, теваракдаги ҳамма нарса гўзал эди. Гўё инсон қалбини ҳамма вақт ўртаб келган севги ҳозир фақат шу иккови орасида тақсим этилиб олингану, қалбларини бениҳоя бахт ва изтироб билан титратиб, ҳаяжон ва интизорликда лол бўлишга мажбур этган.

Шу тариқа бугун булутлар кўчмади, ашула ҳам тинмади.

Хемнолини: «Окхой-бабу, марҳамат қилиб яна бир ашула айтинг!» деб илтимос қилиши билан у ҳам дарҳол янгисини бошлай берди.

Куй лаҳза сайин авжига чиқиб, тобора жозибадор бўлар, баъзан унда яширин бир чақмоқ чақнагандай бўлар, гоҳо эса алам, ҳасрат билан тўла юракнинг нолиши эшитиларди.

Окхой алламаҳал бўлгандагина чиқиб кетди. Музикадан таъсирланган Ромеш хайрлашиш чоғида хомушлик билан Хемнолинининг кўзларига назар солди. Қиз ҳам унга ўтли кўзлари билан шундай боқдики, бу нигоҳда ашуланинг сеҳри ҳамон парвоз этарди.

Ромеш уйига қайтиб келди. Бир лаҳзагина тинган ёмғир яна шиддат билан қуя бошлади. Шу кеча йигит мижжа қоқмай чиқди. Хемнолинининг ҳам кўзларига

уйку келмади. У, кечанинг зим-зиё қоронғусида ёмғирнинг тинимсиз шовиллашига узоқ қулоқ солди. Унинг қулоқларида ҳамон ашуланинг мисралари жарангларди:

Майин ел, парвоз қил —
Ерга, интизорман,
Ердан хабар топмасам
Тунлари бедорман.

«Мен ҳам ашула айтишни ўрганолсам эдим! — Уҳ тортиб фикрга толди Ромеш эртасига, — ўйлаб-нетиб турмай, бутун қобилиятимни шунга бағишлаган бўлардим».

Афсуски, Ромешда бу санъатни озгина бўлса ҳам эгаллаш учун ҳеч қандай ишонч йўқ эди. Шундай бўлса ҳам у, музыка билан шугулланиб кўришга жазм қилди. У бир воқияни эслаб қолди: бир куни Оннода-бабуникида ёлғиз қолиб, камончани скрипка торлари устидан бир тортганида, музыка тангриси шундай овоз билан инградики, у бу асбобни қайта қўлга олишдан воз кечди, чунки бу фаолиятни давом этдириш — музика тангрисига қаттиқ жабр бўларди.

Шунинг учун Ромеш ўзини скрипка чалишга қобилиятсиз ҳисоблаб, фисгармония сотиб олди. Эшикларни маҳкам ёпиб, эҳтиёткорлик билан панжаларини клавишлар устидан юргизди-ю, нима бўлганда ҳам бу асбоб скрипкага нисбатан сербардошроқ экан, деган хулосага келди.

Эртасига Оннода-бабунинг уйида Ромеш кўриниши билан Хемнолини:

— Кеча сизникида кимдир фисгармония чалди-я, — деб қолди.

Ромеш, эшикларни бекитгач, ҳеч ким эшитмайди, деб фараз қилган бўлса-да, ҳар нечук, унинг музыкасини ёпиқ эшик орқали ҳам эшита оладиган сезгир қулоқлар бор экан.

Хижолатда қолган Ромеш, ўзи фисгармония сотиб олгани ва музыка ўрганмоқчи эканига иқдор бўлди.

— Сиз эшикни қулфлаб, мустақил ўрганмоқчи бўлиб бекор қиласиз, — деди Хемнолини. — Яхшиси келиб бизникида ўрганинг. Мен бир оз чалишни била-

ман, ўзим билганларимни сизга ҳам ўргата оламан.

— Ахир мен жуда зеҳни паст шогирдман, — деди Ромеш.— Менга ўргатгунча анча азоб чекаси.

— Менинг билгим ҳам бир амаллаб қобилиятсиз шогирдларга ўргатгунча кифоя қилади, холос, — деди кулиб Хемнолини.

Бироқ тездан маълум бўлдики, Ромеш музыка бобидаги заковатсизлиги ҳақида гапирганда, ортиқча камтарлик қилмаган экан. Ҳатто Хемнолинидай сабрли ва талабчан муаллима ҳам унга оҳангдошлик туйғусини сира сингдира олмади.

Товушлар оқимида кечиб юрган Ромешнинг ўзини тутиши худди суза билмайдиган одамнинг сувга тушиб, ботиб кетишини сезган пайтида қўл-оёқлари билан типирчилашига ўхшарди. У ҳар гал хато қилиб, қўллари билан клавишларга пала-партиш ураверди. Унинг ўз эшитув туйғулари учун бунинг аҳамияти йўқ эди: у ҳамоҳанглик ва унинг бузилишини пайқамас, ҳар қандай оҳангдошликнинг барбод бўлишига вазмин илтифотсизлик билан қарарди. Хемнолини: «Нима қиляпсиз, бу сохта овоз!» дейишга улгурмай — у бир хатон тuzатаман деб иккинчи хатога йўл қўяди. Аммо табиатан жиддий ва серҳафсала Ромеш ҳадеганда ишни йиғиштириб қўядиганлардан эмас эди. Оҳиста юрувчи паровой галтак йўлни шиббалаганда, унинг қудрати нимани босиб толқон қилаётгани тўғрисида сира ғам емайди. Ромеш ҳам шўрлик нота ва пардаларга тўхтовсиз ҳужумини мана шундай қайсарлик билан давом этдирди.

Хемнолини унинг музыкага истейдодсизлигидан кўлар, Ромеш ўзи ҳам бунга қўшилиб хандон урарди. Унинг асбобдан ғализ овоз чиқаришдаги қобилияти кизга катта завқ бағишлар эди.

Фақат муҳаббатгина нуқсон, хато ва галат товушлардан қувонч топа олади.

Она боласининг биринчи дафъа қўрқа-писа қадам босишини кўрганда, унинг гўдакка бўлган меҳри яна ҳам туғён уради; Ромешнинг музыка бобидаги фавқуллодда тажрибасизлигини кўрганда Хемнолини ҳам айна шундай ҳисларни кечирар эди.

— Хўп мени масхаралаб куляпсиз-а,— дер эди Ромеш баъзан,— ахир ўзингиз музика ўрганган чоқда хато қилмаганмидингиз?

— Албатта, мен ҳам хато қилганман, бироқ тўғри-сини айтганда, Ромеш-бабу, менинг хатоларим сизникига нисбатан дарёдан бир томчи, холос.

Шунда ҳам Ромеш тинчланмади. Кулиб қўйиб, яна бошдан бошлайверди.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Оннода-бабуни музикашунос деб айтиш мумкин эмасди, бироқ, баъзан Ромешнинг чалишига қулоқ солиб туриб, у ҳам маъноли қилиб дер эди:

— Яхши садо чиқмоқда. Чамамда Ромеш бора-бора туппа-тузук машшоқ бўлиб қолади.

— Ҳа, ноуёғун, бузуқ куйлар чиқариш бобида устоз бўлади,— деди Хемнолини кулиб.

— Тўғри-да, мен биринчи марта эшитганимдан бери у анча ўрганиб қолибди. Менимча, агар Ромеш ҳаракат қилса, яхшигина ўрганиб кетади. Бунда ҳам худди ашуладагидай доимий машқ керак. Оддий пардаларни ўргансанг бўлди, кейин хамирдан қил суғургандек кета беради.

Бу хил оддий ҳақиқатга эътироз этиб бўлмасди, Оннода-бабунинг донолиги олдида ҳамма эҳтиром билан жим қолишга мажбур бўлди.

У Н Б И Р И Н Ч И Б О Б

Деярли ҳар йил кузда, Пуджа¹ байрами муносабати билан билетларнинг арзон бўлишидан фойдаланиб, Оннода-бабу Хемнолинини олиб, язнаси ишлаб турган Жабалпурга жўнарди. Уни ҳар йил бундай сафарга рағбатлан тирган нарса — ҳазм қилиш қобилятини яхшилашга бўлган сўнмас умиди эди.

Августнинг охири. Байрам каникулига озгина вақт қолган, шунинг учун Оннода-бабу сафарга тайёргарлик кўра бошлади.

Яқинлашиб келаётган жудолик кунларини кутиб, Ромеш яна зўр ғайрат билан музикага берилди.

¹ Пуджа — Қали тангриси шарафига ўтказиладиган кузги байрам, бу даврда (ўн кун мобайнида) идораларда иш, ўқув юртларида машғулот тўхтатилади.

Бир суҳбат асносида Хемнолини унга деди:

— Менинг назаримда, Ромеш, иқлимни ўзгартиш сиз учун ҳам жуда фойдали бўларди. Дада, сиз нима дейсиз бу фикрга?

Оннода-бабу ўзича бир оз ўйлаб, бу таклифни маъқул топди: Ромеш оғир мусибатга йўлиқди, сафар унинг кўнглини очиб, ғам-ғуссаларини бартараф қилади.

— Албатта,— деди у,— бир неча кун об-ҳавони ўзгартиб саёҳат қилиш ғоят яхши нарса. Биласанми, Ромеш, мен шуни пайқадимки, ҳар ерда ҳам,— ғарбий вилоятлардами, бошқа жойдами,— иқлимни ўзгартиш бир неча кун давомидагина яхши таъсир этади. Биринчи даврда яхши иштаҳа пайдо бўлиб, кўп овқат ейсан, кейин яна аксинча: қорин вазминлашиб, зарда бўлиб, томоқнинг ёниши бошланади, нимаики емагин барибир...

— Ромеш, сиз Нормод шалоласини ҳеч кўрганмисиз,— отасининг сўзини бўлди қиз.

— Йўқ, мен у ерларни сира кўрганам йўқ.

— У ҳолда сиз уни бориб кўрсангиз арзийди, тўғрими, дада?

— Ростдан ҳам, нега энди Ромеш биз билан бирга бормасин. У шу баҳона билан ҳам бир оз ёзилади, ҳам Мармар қояларни кўради.

Бундай вазиятда ҳавони ўзгартиш билан Мармар қояларни томоша қилишнинг кўшилиб кетиши Ромеш учун шубҳасиз фавқуллодда аҳамиятга эга эди, шунинг учун у рози бўлиб қўя қолди.

Ромеш ўша куни хаёлларнинг арш-аълосида парвоз этгандай бўлди. У уйда, эшикларни бекитиб олиб, ўз қувончини эплаганча ифода этиш учун фисгармония чала бошлади. Унинг телба панжалари ҳар қандай оҳангдошлик қонунларини бир ёққа улоқтириб, бу шўрлик асбобда ҳақиқий жинлар базмини қизитиб юборди.

Кейинги кунларда Хемнолинидан ажралиш пайти яқинлашган сари кўнгли вайрон бўлиб юрган эди. Ҳозир эса, завқу шавқ таъсирида ўзининг музика бобида не-не машаққатлар билан ортдирган билимини шамолга совурмоқда.

У эшикнинг тақиллашини эшитиб тўхтаб қолди.

— Сиз нима қиляпсиз, Ромеш-бабу! Илтимос, бирпас тўхтаг, — деган товуш эшитилди.

Хижолатдан қизариб кетган Ромеш эшикни очди. Окхой кириб келди.

— Нега бундай шовқин қиляпсиз? Қаранг, тагин ўз жиноят қонунларингизнинг бирор моддасига тўғри келиб қолманг!

— Айб менда, иқрорман, — кулди Ромеш.

— Ромеш-бобу, агар қарши бўлмасангиз, сиз билан икки оғиз гаплашиб олмоқчи эдим, — деди Окхой.

Бундай муқаддимадан бесаранжом бўлган Ромеш унга ҳайрон бўлиб қараб қолди.

— Ўзингизга маълум, мен Хемнолинининг тақдирига асло бепарво қаролмайман, — деб бошлади Окхой.

Ромеш гапнинг давомини кутиб, гап қотмади.

— Мен Оннода-бабунинг дўстиман, шунинг учун сизнинг Хемнолини ҳақидаги ниятларингизни билишга ҳақлиман деб ўйлайман.

Ромешга унинг сўзлари ҳам, гап оҳанги ҳам ёқмади. Бироқ у бировга қаттиқ гапиролмас, бунинг устига баҳслашишни ҳам ёқтирмас эди. Шунинг учун хотиржамлик билан сўради:

— Ахир, менинг Хемнолинига ёмон ниятда эканим хусусида сизда асослар борми?

— Сиз индуизм¹ ақидасига мансуб оиладансиз, сизнинг отангиз шу диний эътиқоднинг мухлиси эди. Менга маълумки, у сизни, бошқа диндаги қизга уйланмасин деган хавф билан қишлоққа олиб бориб уйлантирмоқчи эди.

Окхойнинг бу ишда хабардорлик даъво қилишига алоҳида сабаблар бор. Чунки Ромешнинг отаси Брожмоханнинг юрагига бу шубҳани солган худди шу Окхойнинг ўзи эди.

Ромеш бир неча минут давомида Окхойга қаролмади.

— Энди сиз отангиз ўлгани учун кимни хоҳласангиз ўшанга уйланишга ўзингизни соҳиб ихтиёр деб ҳи-

---

¹ Индуизм — Ҳиндистонда энг кўп тарқалган динлардан бири. Бу диннинг содиқ мухлислари ҳар хил маросимлар ва каста-тоифавий тафовутларга қаттиқ риоя қиладилар.

соблайсизми?— давом этди Окхой.— Ахир у истар-дики...

Аммо Ромеш ортиқ жим туrolмади.

— Менга қаранг, Окхой-бабу, агар сиз менга бирор бошқа нарса хусусида насиҳат қилмоқчи бўлсангиз, мен гапингизни жон-дил билан тинглайман. Бироқ мен билан отам орасидаги муносабатда сизнинг маслаҳатингизга муҳтожлик йўқ.

— Яхши, бу масалани қўяйлик. Аммо сиз менинг саволимга жавоб беришингиз керак: Хемнолинига уйланмоқчимисиз, бунга ҳаққингиз борми?

Зарба устига зарба тушиб, охири Ромешнинг сабри тугади:

— Менга қаранг, Окхой-бабу, эҳтимол сиз Оннодабабунинг дўстидирсиз, лекин мен билан сизни боғлаган алоқалар унчалик пухта эмас. Бинобарин, марҳамат қилиб, бу гапни тўхтатинг.

— Агар ҳамма нарса фақат менга боғлиқ бўлса, бу гаплар аллақачон тўхтатилган бўлар ва сиз ўз хатти-ҳаракатингизнинг оқибати ҳақида ҳеч қандай ғам емай, бурунгидек хотиржам кун кечира берган бўлардингиз. Аммо жамоатчилик — сиз каби беташвиш одамлар учун ноқулай нарса. Албатта, сиз фақат юксак маънавий олам ҳақида фикрга толиб, ерда нималар бўлаётганига кам аҳамият берадиганлардансиз, йўқса, ҳамманинг иззатига сазовор бир кимсанинг қизига бўлган муносабатингиз одамлар нафратига йўлиқиш хавфи билан боғлиқ эканини пайқаган бўлар эдингиз. Агар муродингиз ҳатто ўзингиз ҳам ҳурмат қилган одамларнинг шаънига доғ тушириш бўлса, у ҳолда сиз тўғри йўлдан боряпсиз.

— Огоҳлантириб қўйганингиз учун ташаккур,— деди Ромеш.— Нима қилишим ҳақида дарҳол бир қарорга келиб, уни амалга ошираман — сиз бу борада шубҳаланмасангиз ҳам бўлади. Энди бу ҳақда гап тамом.

— Мени ғоят хурсанд қилдингиз, Ромеш-бабу! Энди қатъий қарорга келганингизни кўриб, тамом хотиржам бўлдим, бу билан сизга айтадиган гапим тамом бўлаёзди, музика машғулотингизга халақит бер-

ганим учун узр. Майли, ҳеч бокиси йўқ, бошдан бошлайсиз. Мен кетдим,— Окхой тез чиқиб кетди.

Аммо Ромешда музика билан шуғулланишга ҳеч қандай ҳафсала қолмади. У ўзини кўрпага ташладида, қўлларини бошининг орқасига қўйиб, узоқ ётди. Ниҳоят соат бешга жом урганда, шошилиб ўрнидан турди. Унинг энди нима қилмоқчи бўлганини фақат худо билади, лекин бир нарсада унда заррача иккиланиш йўқ, бу — тездан қўшни уйга кириб, бир пиёла чой ичиш эди.

У кириб келганда, афтини кўриб Хемнолини ташвиш билан сўради:

— Тобингиз қочдимиз, Ромеш?

— Йўқ, йўқ, ҳеч нарса бўлгани йўқ.

— Ҳеч гап эмас,— деди Оннода-бабу,— бу шунчаки баданда сафронинг кўпайишидан. Мен мана бунақа пилакча дориларни истеъмол қиламан, биттасини ютиб юборсанг, тамом...

— Дада, унга бу дориларни ичираверманг,— деб кулди Хемнолини,— мен ҳали сизчалик сергап одамни сира учратганим йўқ, бунга дорингиз ҳам кор қилмаяпти.

— Афсуски, кор қилмаяпти. Аммо мен шунга аминманки, мен илгари қабул қилган дориларнинг баридан афзал.

— Сиз ҳамиша шунақасиз: янги дори истеъмол қила бошласангиз, уни аввало энг яхши сифатлар билан безаганингиз безаган.

— Унга ишонма, Ромеш, ана Окхойдан сўраб кўр, мени дорим унга фойда қиляптими, йўқми,— деб эътироз қилди Оннода-бабу.

Хемнолини эслатилган шоҳид ҳозироқ чақирилмагай деган хавф билан дарҳол жим қолди. Аммо у, остонаданоқ Оннода-бабуга мурожаат қилиб, ўзи пайдо бўлди.

— Менга яна бир пилакча дори берсангиз, сиздан гоят миннатдор бўлардим. Бу дорининг менга жуда катта нафи тегяпти, шунини ичиб ўзимни жуда тетик ҳис қиляпман.

Бу сўзларни эшитган Оннода-бабу қизига ғолибона назар ташлади.

Меҳмондўст Оннода-бабу Оккойнинг дорини оли-боқ дарров кетиб қолишига сира рози бўлмади, Окхой ўзи ҳам кетишга унча шошилмай, синовчан назар билан Ромешга қараб-қараб кўярди.

Ромешнинг унча-мунча нарсани дарров пайқаш қобилияти йўқ эди. Аммо букун Оккойнинг галати қарашлари ҳатто унга ҳам ошкор бўлиб, юрагига гулгула солди.

Хемнолини ҳаддан ташқари хушвақт эди. Ғарбга сафар вақти яқинлашгани уни жуда қувонтирарди. Ромеш келиши билан, таътилни қандай ўтказиш, бўш соатларда ўқиш учун қандай китоблар олиш ҳақида маслаҳатлашиб олмоқчи эди. Ромешнинг бугун барвақтроқ келиши шартлашиб қўйилган эди, чунки бу вақтда ҳеч ким, хусусан, чой вақтида доим ҳозир бўладиган Окхой ҳам буларнинг дилкаш кенгашига халақит бера олмасди.

Аммо Ромеш бугун одатдагидан ҳам кечроқ келди, бунинг устига негадир ўйчан кўринарди. Бу Хемнолинининг шаштини анча қайтарди. Қулай фурсат топиб қиз оҳиста сўради:

— Нега бунча кечикдингиз?

Ромеш бирпас жим қолиб, сўнг бир оз паришонлик билан:

— Дарвоқе, мен чиндан ҳам бир оз кечиккан кўринаман,— деди.

Хемнолини эса, вақтида тайёр бўлиш учун шунча тиришдики! Барвақт ўрнидан туриб, яхшилаб сочларини таради, кийинди, сўнг сабрсизлик билан тез-тез соатга қараб, Ромешнинг йўлига кўз тикди. Дастлаб, унга ҳали вақт эртаю, соат нотўғри юргандек туюлди. Охири Ромешнинг кечиккани жуда аниқ бўлгандан кейин, бир амаллаб қайғули фикрлардан қутулиш учун каштасини олиб, дераза олдида ўтирди.

Ниҳоят Ромеш келди. Унинг бир нарсадан ташвиш тортаётгани кўриниб турар эди, ҳатто кечикишининг сабабини айтишни ҳам лозим кўрмади, гўё бугун эрта билан келишга ваъда бермагандай.

Чойхўрлик тугагунча Хемнолинининг тоқати тоқ

бўлди. Ҳамма ўз пиёласини четга суриб қўйгандан кейин, у зўр бериб Ромешнинг диққатини жалб этишга уринди. Бурчакдаги столда китоблар ётарди. Хемнолини уларни йиғиб олиб, кетмоқчидай кўринишга уринди. Бу ҳаракат Ромешнинг ўйчанлигини тарқатди:

— Буларни қаёққа олиб кетмоқчисиз?— деди у дарҳол қизнинг ёнига бориб:— Биз булардан баъзиларини танлаб, олиб кетмоқчи эдик-ку!

Хемнолининг лаблари титраб кетди, у кўз ёшларини аранг тутиб қолди.

— Қўйинг, буларни танлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ...— деди-ю, шошилганча болохонага чиқиб, ётоғига кирди. У ерда китобларни полга ташлаб юборди.

У кетгандан сўнг Ромешнинг таъби жуда хира бўлди. Окхой ичида кулиб, аммо унга куйгандек:

— Сиз нотоброқ кўринасиз, Ромеш-бабу?— деди.

Ромеш бунга жавобан алланима деб пўнғиллади, холос.

Соғлиқ борасидаги бир сўз билан Оннода-бабуга дарҳол жон кирди.

— Тўғри, тўғри, унга бир назар солибоқ, мен ҳам шундай деб ўйладим.

— Ромешга ўхшаган одамлар саломатликка бепарво қарайдилар,— давом этди Окхой кўзларини муғом-бирона пирпиратиб.— Ахир улар фақат ақл билан яшаб, ошқозонининг овқат ҳазм қилиши каби бачкана нарсага эътибор беришни ахмоқлик деб ҳисоблайдилар.

Оннода-бабу бу гапни жиддий фаҳмлаб, ошқозоннинг ҳазм қилиши ҳақида ғамхўрлик ҳаммининг, ҳаттс файласуфларнинг ҳам бурчи эканини муфассал исботлашга киришди.

Ромеш ўзини аста ёнган ўтда қовурилаётгандек ҳис этмоқда эди.

— Менинг маслаҳатимга қулоқ солинг, Ромеш,— деди Окхой,— Оннода-бабудан дорини олиб ичинг-да, тезроқ бориб ухланг.

— Мен Оннода-бабу билан жиндак гаплашиб оламану, кетаман.

— Илгарироқ айтмайсизми шуни!— деди Окхой ўрнидан туриб.— Ромеш ҳамиша шундай. Аввало бир

нимани сир тутади, кейин муносиб фурсатни қўлдан бой бергач, бирдан ўзига келиб, ҳаяжонлана бошлайди.

Шу сўзларни айтиб Окхой кетди. Ромеш ботинкасининг учларига тикилганча гап бошлади:

— Оннода-бабу, сиз мени ўз болаңгиздек қабул қилдингиз. Бунинг учун мен ўз миннатдорлигимни ифодалашга ожизман.

— Жуда соз-да! Ахир, сен ўғлим Жогеннинг дўстисан. Шундай экан, менинг сенга ўзгача муносабатда бўлишим мумкинми?

Даромад қилинди, аммо муддаонинг баёнига киришиш учун Ромеш сира ботинолмасди. Унга далда бериш учун Оннода-бабу сўз бошлади:

— Дарҳақиқат, Ромеш, биз уйимизда шундай муносиб йиғитни ўз ўғлимиздай кута олганимиз учун жуда бахтлимиз.

Бироқ шундан кейин ҳам Ромешнинг тили ёзила қолмади.

— Эйтибор қилгандирсан, одамлар сенинг ҳақингда жуда кўп ғийбат тўқийдилар,— давом этди Оннода-бабу.— Улар Хемнолини балоғатга етди, энди у ёру дўст танлашда жуда эҳтиёт бўлиши зарур, дейдилар. Аммо мен уларга ҳамиша, Ромешга бутунлай ишонаман, у ҳеч қачон жамоат олдида бизнинг юзимизни шамгин қилмайди, деб жавоб бераман.

— Сиз мени яхши биласиз, Оннода-бабу,— деди ниҳоят Ромеш,— агар мени Хемнолинига лойиқ топсангиз, у ҳолда...

— Бас қил, бас қил. Ўзим ҳам шу ўйда эдим. Оилангда бахтсизлик рўй бермаганда, аллақачон тўй кунини белгилаш мумкин бўларди; лекин билиб қўй, азизим, бу ишни кўп кечиктириш ярамайди. Ҳар хил ғийбатлар юрибди, уларга тезроқ ҳотима берган яхши. Нима дейсан?

— Қайси вақт маъқул десангиз, шу. Лекин энг зарури — қизингизнинг фикрини билиш керак.

— Тўғри, аммо мен яхши биламанки, унинг фикри сеники билан бир. Эртага эрта билан ҳаммасини узил-кесил ҳал қиламиз.

— Энди менга рухсат берингиз, ҳали ҳам сизни кўп тутиб қолдим.

— Бирпас сабр қил, менимча, тўйларингизни Жабалпурга жўнашдан олдин ўтказсак яхши бўларди.

— Тўғри... Бироқ вақт жуда оз-ку!

— Тахминан ўн кун. Агар тўйларингиз келгуси якшанба куни бўлса, ҳозирликка яна уч кун қолади. Сени бундай шошилтириб ўтирмасдим, аммо мен ҳам ўз саломатлигим ҳақида ўйлашим керак, Ромеш.

Йигит рози бўлди, Оннода-бабу ҳам яна бир пиллакча дорини ютиб уйига кирди.

У Н У Ч И Н Ч И Б О Б

Таътил яқинлашиб қолди.

Ромеш пансион мудирин билан, Камола байрамда ҳам мактабда қолади, деб олдиндан келишиб қўйган эди.

Эртасига илк саҳарлаб, тинч кўча билан шаҳарнинг марказий майдонига қараб бора туриб, тўйдан сўнг дарҳол Камола ҳақидаги можаронинг ҳаммасини Хемнолинига айтаман, кейинча, пайт топиб, Камолани ҳам асли воқиядан хабардор қиламан, деган фикрга келди.

Шу тариқа, орада тўла ҳамжиҳатлик вужудга келади, Камола Хемнолинининг дугонаси бўлиб қолади, иккаласи биргаликда осойишта ва бахтиёр яшайдилар.

У, Камола ҳақида ҳар хил гаплар тарқалиши шубҳасиз эканини биларди, шунинг учун тўйдан сўнг Қалкутгада қолмасдан, дарҳол Хажарибоққа жўнаб, у ерда адвокатлик тажрибаси билан шуғулланмоқчи бўлди.

Бир оз сайр қилиб қайтгач, йигит Оннода-бабунинг ҳузурига жўнади ва зинада бехосдан Хемнолинига дуч келди. Илгари бундай учрашувларда улар, албатта, ўзаро гапга киришиб кетардилар. Аммо букун Хемнолини бирдан қизариб, чеҳрасида шафақ шуъласидай юмшоқ бир табассум намоён бўлди. Қиз кўзларини ерга тикиб, қочиб кетди.

Ромеш уйга қайтгач, фисгармония олдида ўтириб, Хемнолини ўргатган куйни сидқидил билан чала бошлади. Бироқ бир куйни кун бўйи чалиб бўладими.

Фисгармонияни қўйиб, шеър ўқиб кўрмоқчи бўлди. Аммо тездан шу фикрга келдики, ҳеч бир дoston унинг муҳаббати порлаб турган юксакликка етолмас экан.

Хемнолини эса, вақти чоғлиқ билан уй ишларини давом этдирди. Ниҳоят, кун қиёмдан ўтганда, ишдан бўшаб ётоқнинг эшигини қия ёпди-да, каштадўзликка киришди. Қизнинг сокин юзлари чексиз бахт билан ёришганди: шоду хуррам этгувчи севги ҳислари унинг вужудини тамом қамраб олган эди.

Одатдаги чойхўрлик вақтидан анча илгари, шеърий китобларни, фисгармонияни қўйиб, Ромеш ҳам Оннода-бабунинг уйида пайдо бўлди. Илгари ҳамиша уни Хемнолини кутиб оларди. Аммо бугун хона бўш, юқорида ҳам ҳеч ким йўқ. Хемнолини ҳозиргача ўз хонасидан чиқмаган экан-да.

Белгиланган вақтда Оннода-бабу келиб ўз жойига ўтирди. Ромеш эса, ҳайқибгина эшикка боқарди. Ниҳоят оёқ шарпаси эшитилди, бироқ бу Окхой бўлиб чиқди.

У Ромеш билан жуда қуюқ саломлашиб:

— Мен бўлсам ҳозиргина сизнинг уйингизда эдим,— деди.

Бу гапдан Ромешнинг юзларига хавотирлик соя солди.

— Нега кўрқдингиз, Ромеш?— кулди Окхой.— Мен сизга сира дашном бермоқчи эмасман. Ҳаётингиздаги бахтли воқиа билан табриклаш— бизнинг дўстлик бурчимиз, ахир. Уйингизга киришдан бирдан-бир муродим ҳам шу эди.

Бу суҳбат пайтида Оннода-бабу Хемнолинининг йўқлигини пайқаб қолди. У қизини чақирди. Жавоб бўлмагач, ўзи болохонага чиқиб кетди.

— Нега шу чоққача каштадўзлигингни қўймайсан, Хем!— деди у.— Чой тайёр, Ромеш билан Окхой келишди.

Хемнолини қизаринқиради.

— Дада, айтинг, менга чойни шу ерга келтиришин,— илтимос қилди у.— Мен ишимни битиришим керак.

— Хўп феълинг бор-да, Хем! Бир ишга берилдингми, ҳамма нарсани унутасан. Имтиҳон вақтида китоб-

дан бош кўтармадинг, энди бўлса, каштадўзликка шундай берилибсанки, оламини сув босса парвойингга келмайди. Йўқ, бу ишинг чакки! Пастга туш!

Шундай даккидан кейин, Оннода-бабу қизининг кўлидан ушлаб, қўярда-қўймай меҳмонхонага бошлаб келди. Аммо қиз, гўё бутун эътиборини чой қуйишга бергандай ҳеч кимга назар солмади.

— Сен нима қиялсан, Хем!— бирдан тааж-жуб билан хитоб қилди Оннода-бабу.— Нега менга қанд соласан? Биласанки, мен ҳамиша қандсиз ичман.

— Бугун у кишининг саховатлари ҳадсиз,— деди Окхой кулиб,— у киши бугун ҳаммага ширинлик ҳадя қилишга тайёрлар.

Хемнолинига тегизиб айтилган кинояли истехзо Ромешга жуда қаттиқ тегди. У шу зоҳотиёқ, тўйдан сўнг Окхой билан ҳар қандай алоқани узаман, деган фикрга келди.

Бир неча кундан сўнг, ҳаммалари Оннода-бабунинг уйига тўпланганда, Окхой бехосдан:

— Ромеш-бабу, сиз номингизни ўзгартиришингиз керак,— деб қолди.

— Нечун, сабабини билишни истардим,— асабийлашиб сўради Ромеш. Окхойнинг пардали ишоратлари доим унинг жигига тегиб турарди.

— Мана бунга назар солинг,— деди Окхой бир газетани оча туриб.— Ромеш деган бир студент имтиҳон топшириб, ўрнига бошқа кишини ўқишга юборган. Бироқ уни, барибир, фош қилибдилар.

Окхойнинг бундай ҳазилларига Ромешнинг ҳадеганда жавоб тополмаслигини билган Хемнолини, Ромешни ҳимоя қилишни ўз вазифаси деб ҳисобларди. У ҳозир ҳам, шундай қилди, ўз газабини сездирмай, кулимсираб, зарбага зарба қайтарди:

— Ундай бўлса, шу хилдаги иш билан қамоққа тушган Окхойларнинг сон-санови йўқ десангиз-чи!

— Ие, бу қизни қаранглар! Бировга дўстона маслаҳат бераман десанг, дарров бунинг жаҳли чиқади. Бўлмаса мен ҳозир сизларга бир ҳангамани сўзлаб берай. Сиз албатта биласизки, менинг синглим Шорот хотин-қизлар олий мактабида ўқийди. Мана, кеча кеч-

курун уйга келиб у менга: «Биласизми ака, Ромешингизнинг хотини бизнинг мактабда ўқийди» деди. «Тен-так,— дедим мен, эътироз билдириб,— сен дунёда бошқа Ромеш йўқ деб ўйлайсанми?» «Ким бўлса ҳам, ўз хотинига жуда бешафқат экан,— деди Шорот.— Байрамда ҳамма қизлар уйларига жўнайдилар, у бўлса ўз хотинини пансионда қолдирибди. Боёқиш йиғлай-йиғлай эси кетди». Мана шундагина мен бунинг хавфини пайқадим: Шоротдан бошқалар ҳам шундай янглиш фикрда бўлиши мумкин, ахир.

Оннода-бабу кулиб юборди.

— Хўп девонасан-да, Окхой! Шу бемъани гапни ҳам гап деб юрибсанми! Нахотки аллақандай бир Ромеш хотинини мактабда йиғлатиб қўйгани учун бизнинг Ромеш исмини ўзгартиши зарур бўлса.

Ромеш бирдан оппоқ оқариб, ўрнидан турди-да, ташқарига чиқди.

— Сизга нима бўлди Ромеш-бабу? Бир нимадан ранжидингизми? Мени сиздан бирор нарсада гумонсизрайди деб ўйламанг, тагин! — қичқирди Окхой ва Ромешнинг кетидан чопиб чиқди.

— Буларга нима бўлди ўзи?— деб ҳайрон қолди Оннода-бабу.

Бирдан Хемнолини хўнграб йиғлаб юборди.

— Ҳа, сенга нима, Хем? Сен нега йиғлаяпсан?— безовта бўлиб сўради, Оннода-бабу.

— Дада! Окхой-бабу жуда ноинсоф,— деди у, охири йиғидан овози титраган ҳолда.— Бизнинг уйимизда одобли бир одамни таҳқирлашга унинг қандай ҳаққи бор?

— Окхой шунчаки ҳазиллашди қўйди-да, буни кўнгилга олишнинг ҳожати йўқ.

— Мен бундай ҳазилларни ёқтирмайман,— деди Хем ва чопганича болохонага чиқиб кетди.

Қалкуттага кўчиб келгач, Ромеш Камоланинг эрини топиш учун жуда кўп уринди. Ниҳоят, кўп машаққатлар билан Дхобапукур деган қишлоқнинг дарагини топди, қизнинг тоғаси Тариничорон ўша ерда тураркан. Ромеш унга мактуб юборди.

Юқоридаги ҳодиса тасвир этилган куннинг эртасига эрталаб Ромеш ўз мактубига жавоб олди. Тариничорон ўша бахтсизлик рўй бергандан кейин жиянининг эри Нолинакха ҳақида ҳеч қандай хабар эшитмадим, деб ёзибди. Нолинакха Рангпурда врач экан. Тариничорон у ерга мактуб ёзиб суриштирса, у ерда ҳам шу чоққача ундан бирор хабар йўқмиш. Нолинакханинг асли қаердан эканини Тариничорон билмас экан.

Энди Ромешга, Камоланинг эри балки тирикдир, деган фикрдан воз кечишга тўғри келди.

Ромеш ўша почтадан яна кўпгина мактублар олди: булар тўй муносабати билан дўстлар юборган табрикомалар эди. Бири зиёфат қилишни сўраб ёзган бўлса, бошқаси шу чоққача ҳамма нарсани сир тутгани учун ҳазиллашиб таъна қилганди.

Шу пайтда Оннода-бабунинг хизматкори бир хат келтирди. Хемнолинининг қўлини таниб, Ромешнинг юраги орзиқиб кетди.

«Окхойнинг сўзлари унинг юрагида ишончисизлик туғдирди, у шунга барҳам бермоқ учун менга хат ёзган» деб ўйлади Ромеш.

Мактуб бир неча сўздангина иборат эди:

«Кеча Окхой-бабу сизга қаттиқ дағаллик қилди. Мен эрта билан бизни кирарсиз деб ўйлагандим. Нега келмадингиз? Нега энди Окхойнинг гапларини кўнгилга оласиз? Биласизки, мен унинг бирор сўзига ишонмайман. Бугун албатта барвақтроқ келинг, — мен каштадўзлик билан шуғулланмайман».

Ромеш шу озгина сўздан Хемнолинининг муҳаббат билан тўла ва ҳар нарсани афв этувчи юрагини эзаётган дардни пайқаб, кўзларига жиққа ёш тўлди.

Ромеш биларди: кеча оқшомдан буён Хемнолини уни зўр бетоқатлик билан кутмоқда, унинг руссаларини енгиллатишга ташна. Кечаси ўтди, эрта билан ҳам бормади. Шундагина қизнинг сабр-тоқати битиб, хат ёзган.

Ромеш яқинда, ҳаялламай, ҳаммасини Хемнолинига очиб айтиш керак деб ўйлаган эди. Аммо кеча бўлиб ўтган ҳодисадан кейин, бундай иқроп ғоят қийин

бўлиб қолди: бундай қилинса, энди ҳамма ҳам, Ромеш ўз қилмишлари учун масъулиятдан қочишга уринмоқда, деб ўйлаши мумкин. Бунинг устига, буларнинг бари Окхойнинг тантанаси бўлиб кўринади, бунга — Ромеш тоқат қилолмас эди. «Окхой қандайдир бошқа Ромешни Камоланинг эри деб билади,— деб ўйларди йигит,— йўқса у ишоралар билангина чекланмай, бутун шаҳарга жар соларди. Нима бўлса ҳам тезроқ бир фикрга келиш керак».

Шу вақтда яна бир хат келди. Бу Қамола ўқиётган мактабнинг мудирасидан бўлиб, у, қизнинг кўнгли жуда вайронлиги, байрамда уни пансионда қолдиришга ўзини ҳақли деб билмагани, келгуси шанба кунидан таътил бошланажаги, бу фурсатда Ромешнинг қизни уйга олиб кетиши зарурлигини ёзган эди.

Шанба куни Камолани уйга олиб келиб бўладими! Якшанба куни тўй, ахир!

Бирдан отилиб Окхой кириб келди.

— Ромеш-бабу, сиз мени афв қилишингиз керак,— деди у,— агар мен сизнинг шунчаки бир ҳазилдан бунчалар хафа бўлишингизни билганимда, бу мавзуда оғиз очмаган бўлардим. Ахир, одатда, одамлар ҳазилда ҳақиқатдан бир асар бўлгандагина хафа бўладилар. Менинг сўзларимда эса, кўпчилик ҳузурида нафратингизни баён қилиш учун ҳеч қандай асос йўқ эди. Оннода-бабу кечадан бери мени қийди. Хемнолини бўлса мен билан гаплашмай қўйди. Бугун эрта билан уларникига кирганимда, у дарҳол хонадан чиқиб кетди. Айтинг-чи, мен сизга нима ёмонлик қилдим?

— Буларни ўз вақтида муҳокама қилармиз,— жавоб берди Ромеш.— Ҳозир эса, афв этасиз, мен бандман!

— Ҳа, ҳа тушунаман, тўй тураддуди,— чунки вақт жуда оз қолган! У ҳолда мен сизнинг бу кўнгилли машғулотиңгизга халақит бермайин. Хайр,— шу билан Окхой ғойиб бўлди.

Ромеш Оннода-бабуникига кетди. У уйга кириши билан Хемнолинини кўрди. Қиз унинг эрта билан келишига ишониб, аллақачон кутишга тийёрланган эди: рўмолчага ўралган кашта столда ётарди, стол ёнида

фисгармония. Қиз Ромеш билан одатдагича музыка машқ қилармиз, деб ўйлаган эди, аммо кўнглида бошқа музикани — севишганлар қалбида янграб, ўшаларгагина эшитиладиган музикани тинглаш орзуси бор эди.

Ромеш пайдо бўлиши билан у нозик табассум қилди, аммо табассум шу зоҳотиёқ сўнди, чунки Ромеш бошқа гап қуриб кетгандай, Оннода-бабу қаерда деб сўраб қолди.

— Отам ўз хонасида, — деб жавоб берди қиз. — У сизга жуда керакми? Балки бир оз сабр қиларсиз? Отам чоғ ичгани келади.

— Унга зарур ишим бор. Кутолмайман.

— Ундай бўлса, бора қолинг, ўз хонасида.

Ромеш кетди.

«Зарур иш!» Бу дунёнинг ишлари сусткашликни сира ёқтирмайди, фақат муҳаббатгина эшик олдида сабр билан ўз фурсатини кутиши лозим.

Шу дақиқада тиниқ куз осмони гўё хўрсиниб, қувончлар хазинасининг олтин дарчасини қиялаб ёпгандай туюлди.

Хемнолини креслони фисгармония олдидан суриб, столга яқин ўтирди-да, каштадўзликка киришди. Бироқ уни шундай туйғулар чулғаб олгандики, гўё игна матога эмас, тўғри унинг қалбига санчилгандай туюларди.

Дарвоқе, Ромешнинг бу зарур иши кўп вақт олармикин! «Зарур иш!» ҳукмрондек қанча хоҳласа шунча соатни олади, муҳаббат эса, гадодек хайр сўрашга мажбур!

У Н Т У Р Т И Н Ч И Б О В

Ромеш Оннода-бабу ҳузурига кирди.

Қария юзини газета билан ёпиб, креслода мизғирди. Ромешнинг енгилгина йўталишидан дарҳол уйғонди-да, газетани Ромешга узатиб:

— Сен ўқидингми, Ромеш, бу йил жуда кўп одам вабодан ҳалок бўлибди, — деди.

Аммо Ромеш муддаосини баён қилишни афзал кўрди.

— Тўйни бир неча кунга кечиктиришга тўғри келади,— деди у.— Менинг кечиктириб бўлмайдиган ишим бор.

Бу сўзларни эшитиш билан Оннода-бабу вабо қурбонларини унутиб юборди. У Ромешга бир неча дақиқа тикилиб туриб:

— Нима бўлди, Ромеш?— деди.— Таклифномалар аллақачон тарқатилган-ку?

— Бугуноқ ҳаммага, тўй келгуси якшанбага қолдирилди, деб хабар қилиш мумкин.

— Гапинг қизиқ-ку, Ромеш! Бу суд эмаски, истаганча кечиктириб, истаган вақтингда бошлаб юборсанг. Хўш, қандай зарур иш чиқди, мен шуни билмоқ истардим?

— Бу ҳақиқатда ҳам жуда муҳим ва ошиғич иш.

— «Ошиғич!» — Оннода-бабу, шамолда синган банон дарахтидай, креслога йиқилди.— Жуда соз, баракалла!— давом этди у.— Дарвоқе, ихтиёр ўзингда. Тўйга чақиршни кечиктираман десанг — кечиктир! Агар мендан сўрашса, мен ҳеч нарса билмайман, фақат куёв билади, тўй нечун кечиктирилганини ва қачон бошланишини фақат ўша айта олади, дейман.

Ромеш бошини қуйи солиб хомуш турарди.

— Сен бу хусусда Хемнолинига гапирдингми?

— Йўқ, ҳали у билмайди.

— Нима бўлганда ҳам унинг билиши халақит бермас керак, ахир, бу ёлғиз сенинг тўйинг эмас, унинг ҳам тўйи-ку.

— Мен сиз билан келишиб олиб, сўнг унга айтмоқчи эдим.

— Хем!— чақирди Оннода-бабу.

— Нима гап, дада,—қиз хонага кириб келди.

— Ромеш қандайдир муҳим ишлар туфайли, ҳозир тўй қилишга вақтим йўқ деяпти.

Хемнолинининг юзлари ўзгариб, Ромешга тикилиб қолди. Йигит айбдордек жим турарди. У бу хабарни Хемнолинига бу тарзда етказилар деб ўйламаганди.

Ромеш ўзининг азобланган қалби билан бундай кутилмаган, кўнгилсиз ва бу тариқа қўпол хабарнинг

Хемнолинига қандай чуқур таъсир этишини жуда яхши тасаввур қиларди. Бироқ отилган ўқ қайтмайди, Ромеш бу ўқнинг тўғри бориб Хемнолинининг юрагига қадалганини равшан кўрди.

Айтилган гапларни ҳеч бир йўсин билан енгиллатиб бўлмасди. Ҳаммаси аниқ ва равшан: тўйни пайсалга солишга тўғри келади, Ромешнинг муҳим ишлари бор, бу ишларнинг нимадан иборат эканини айтгиси келмайди. Бошқа янги изоҳотга ҳожат ҳам йўқ.

Оннода-бабу қизига назар солди.

— Қани, бу сизларнинг ишингиз, қандай бўлишини ўзларинг ҳал қилинглар.

— Мен ҳеч нарса билганим йўқ, дада,— деди Хемнолини бошини қуйи солиб ва шу ондаёқ, қора булутлар остида йўқолган сўнгги қуёш нурларидек, эшик орқасида ғойиб бўлди.

Оннода-бабу газета ўқиган бўлиб фикрга чўмди.

Ромеш бир неча дақиқа ҳаракатсиз ўтириб қолди. Кейин сапчиб турди-да, хонадан чиқиб кетди.

Кенг меҳмонхонага кириб, дераза олдида хомуш турган Хемнолинини кўрди.

Қизнинг кўз ўнгида байрам арафасидаги Қалкутта: катта-кичик кўчалардан худди тўлиб оққан дарёдай, кишилар оқими товланиб оқмоқда.

Ромеш Хемнолинининг ёнига дарров бора қолмади. Бир неча дақиқа тўхтаб, унга қаттиқ тикилиб турди. Дераза олдида ҳаракатсиз турган қиз қиёфаси кузги офтобнинг хира шурларида ёришиб, унинг хотирасида қаттиқ ўрнашиб қолди. Чўзиқроқ нозик юзлари ҳам, қунт билан таралган соч толимлари ҳам, олтин зийнатларнинг майин йилтираши ҳам, чап елкасидан тушиб турган либоснинг учлари ҳам — ҳаммаси, ҳаммаси майда-чуйдасигача йигитнинг дардли қалбида ўймакор пичоқчаси билан ўйиб ёзилгандай бўлиб қолди.

Ромеш, охири, оҳиста юриб, қизнинг ёнига келди. Аммо Хемнолинига, ёнида турган йигитдан кўра, ўт-кинчиларга қараш ёқимлироқдай кўринар эди.

— Менинг сизга илтимосим бор,— деди Ромеш йиғламсираган овоз билан.

Йигитнинг сўзларида яширинган дард ва илтижони ҳис этган Хемнолини дарҳол унга ўғирилди.

— Менга ишон,— давом этди Ромеш, биринчи дафъа уни сансираб.— Ваъда қил, ишонаман дегил. Мен эса, худованди каримни ўртага солиб айтаманки, сени ҳеч қачон алдамайман!

Ромеш бошқа бир оғиз ҳам сўзламади, аммо унинг кўзлари ёш билан тўлган эди.

Шунда Хемнолини унинг юзларига тикка қаради, йигит эса, унинг бу нигоҳида ҳамдардлик ва муҳаббат туйғусини уқди. Аммо, шу ондаёқ қиз ўзини тутолмай, кўзларига жиққа ёш олди.

Улар шу хилват ерда, сўзсиз, изоҳсиз ярашиб, тотув бўлиб олдилар. Иккиси ҳам дилда ором ва осойишталик ҳис этди.

Кўз ёшлари аралаш сокин бир осудалик Ромешнинг вужудини чулғади-ю, бир неча дақиқа сўзсиз ўтди. Кейин у чуқур сўлиш олиб енгил тортгач:

— Тўйни бир ҳафта кечиктиришимнинг сабабини билмоқ истайсанми?— деб сўради.

Хемнолини сўзсиз бош чайқади: йўқ, у буни билишни истамайди.

— Ундай бўлса, тўйдан кейин сенга ҳаммасини айтиб бераман.

Тўй эслатилганда Хемнолинининг юзларига оч пушти ранг қалқди.

Бугун чоштгоҳдан кейин Ромешни кутишга ҳозирланиб, ўзига зеб берганида, висол қувончи билан ҳаяжонланган кўнглида кўпгина шўх ҳазиллар, сирли суҳбатлар ва бошқа ҳар хил дилбар лавҳаларни чизган эди. Аммо у бир неча дақиқадан кейин бир-бирларига садоқат гулчамбари ҳадя этиб, кўз ёш тўкишларини, ҳеч қандай шарҳ-изоҳсиз — бирпас ёнма-ён тургач, беҳад қувонч, чуқур осойишталик ва чексиз ишонч пайдо бўлиб, икки қалбни муҳаббат изҳорисиз ҳам қаттиқ жипслаштириб қўяр, деб сира ўйламаган эди.

— Сен отам ёнига киришинг керак,— деди ниҳоят Хемнолини.— Унинг кўнгли бузилди.

Ромеш анча енгил тортиб, агар осмон устига қуласа ҳам бардош беришга тайёрдай, Оннода-бабу ҳузурига кириб кетди.

Ромеш қайтиб кирганда, Оннода-бабу унга бесаранжомлик билан тикилиб қолди.

— Тўйга чақирилганларнинг рўйхатини берсангиз. Мен уларни тўй куни ўзгаргани ҳақида шу бугуноқ хабардор қиламан,— деди Ромеш.

— Демак, тўйни кечиктиришга астойдил жазм қилибсан-да?— сўради Оннода-бабу.

— Ҳа, мен бошқа илож тополмадим.

— Ундай бўлса, азизим, бу ишларнинг менга даҳли йўқ. Нимани лозим кўрсанг, ўзинг қил. Мен масҳара бўлишни хоҳламайман. Борди-ю, никоҳдек муқаддас бир ишни болалар ўйинига айлантирмоқчи бўлсанг, менинг ёшимдаги кишиларнинг унга иштирок этмагани маъқулроқ. Мана сенга таклиф этилганларнинг рўйхати. Мен харж қилган маблағнинг кўп қисми энди бекорга кўйиб кетади, менинг эса ҳовучлаб сувга ташлайдиган пулим йўқ эди.

Ромеш ҳамма харажат ва ташвишларнинг оғирлигини ўз зиммасига олишга тайёр эди. У кетишга ҳозирланганда, бирдан Оннода-бабу тўхтатди.

— Ромеш, сен тўйдан сўнг тажрибани қаерда ўтказиш ҳақида бирор фикрга келдингми? Ҳар ҳолда Қалкуттада бўлмаса керак?

— Йўқ, албатта. Фарбий вилоятлардан яхшироқ бир жойни қидираман.

— Бу ишинг тўғри. Масалан, Этойя ёмон жой эмас. У ернинг суви қорин касалларига энг яхши даво. Бир вақтлар менга Этойяда бир ой туришга тўғри келганди. Шунда ҳатто менинг ҳам иштаҳам очилиб кетганига ишондим. Биласанки, азизим, бу дунёда менинг Хемдан бошқа ҳеч кимим йўқ. У менсиз тўла бахтиёр бўлолмаганидек, менда ҳам унингсиз фароғат бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам, албатта хушҳаво жойни танла деб, бу зайлда ғамхўрлик қилмоқдаман.

Оннода-бабу Ромешнинг ўзини айбдор ҳис этишидан истифода қилиб, бу қулай пайтни бой бермай, ўз талабларини қўйишга қарор қилди. Ҳозир у Этойяни эмас, Гаро ёки Черапунжини таклиф қилганда ҳам, Ромеш рози бўларди.

— Яхши, мен Этойя адвокатурасига хат ёзиб кўраман,— деди кетаётиб Ромеш. Тўй куни кечиктирилгани хусусида одамларга хабар қилишни ҳам у ўз зиммасига олди.

Бирпасдан кейин Окхой пайдо бўлди. Оннода-бабу шу зоҳотиёқ унга тўйнинг бир ҳафтага кечиктирилганини хабар қилди.

— Нималар деяпсиз! Қўйсангиз-чи! — деди Окхой.— Ахир тўй ишдинга бўлиши керак-ку

— Ундай бўлса, кошкийди! Расмана одамларда бунақа ҳоллар бўлмайди,— жавоб берди Оннода-бабу.— Бироқ сиздан — ҳозирги замон ёшларидан ҳар нарсани кутиш мумкин.

Окхой қаттиқ ташвиш тортаётгандай бўлиб кўринди. Унинг ақли зўр бериб ишлай бошлади.

— Қизингга куёв қилиб таълаган кишингдан кўз узмаслик керак,— деди у,— қизингни бир умрга унинг қўлига топшираётган бўлганингдан кейин, у одамни синчиклаб ўрганиш зарур. Борди-ю, у худо бўлса ҳам, бундай ишларда эҳтиёткорлик сира зарар қилмайди.

— Агар Ромешдек йигитдан гумонсиралса, у ҳолда, дунёда, умуман ҳеч кимга ишониб бўлмас эканда,— эътироз қилди Оннода-бабу.

— Нега тўйни кечиктирганини айтдимиз?— сўради Окхой.

Оннода-бабу паришонлик билан сочини силаб туриб жавоб берди:

— Йўқ, айтмади. Мен унга шундай савол берганимда, бу ғоят зарур, деди-қўйди.

Окхой кулгисини яшириш учун юзини четга бурди.

— Албатта, қизингизга бунинг сабабини очиқ айтгандир?— сўради Окхой.

— Эҳтимол.

— Уни бу ерга чақириб, аҳволни аниқ билиб олиш яхши бўлмасмикин?

— Мана бу маъқул гап,— рози бўлди Оннода-бабу ва баланд овоз билан қизини чақирди.

Хемнолини кирди, аммо Окхойни кўриб, отасининг ёнида шундай туриб қолдики, унинг юзини кўриб бўлмасди.

— Тўйларингизни нега бундай тўсатдан кечиктирганини Ромеш сенга айтдимиз?— сўради Оннода-бабу. Хемнолини йўқ дегандай бош чайқади.

— Сен ўзинг сўрамадингми, ахир?

— Йўқ.

— Таажжуб! Афтидан, сен ҳам унга ўхшаш тентак экансан. Ромеш, уйланишга вақтим йўқ деса, сен «якши, кейинчароқ уйланармиз» деб жавоб берибсан. Вассалом! Масала ҳал!

Окхой Хемнолинининг тарафини олди.

— Ўз қилмишлари ҳақида гапиришни истамаган одамни ўсмоқчилаб гапга солишнинг нима ҳожати бор. Мумкин бўлганда, Ромеш-бабу ўзи айтиб берган бўларди.

— Бу тўғрида мен бегона одамларнинг фикрини эшитишни истамайман. Бўлиб ўтган ҳодиса шахсан мени заррача хафа қилгани йўқ,— деди Хемнолини зарда қилиб ва дарров хонадан чиқиб кетди.

Окхой бўзариб кетган бўлса ҳам, зўр билан илжайди.

— Дунё шундайки, унда дўстлик энг самарасиз машғулотга айланган. Шунинг учун ҳам мен унинг моҳиятини чуқур англайман. Сиз мендан нафратланиб, сўкишингиз мумкин, аммо мен Ромешга ишонмайман деб очиқ айтишни ўз бурчим деб биламан. Сиз учун заррача кўнгилсизлик хавфини кўрсам хотиржам бўлмайман. Албатта, бу менинг заиф томоним, бунга иқрорман. Эртага Жоген келади. Агар у бу ҳодисани билиб, ўз синглисининг тақдири ҳақида безовта бўлмаса, мен бошқа бу хусусда оғиз ҳам очмайман.

Окхойдан Ромешнинг хулқи тўғрисида суриштирадиган энг қулай пайт келганини Оннода-бабу мутлақо билмасди, деб ўйлаш хато бўларди, аммо у, табиатан, ҳар қандай ғовғадан жирканадиган киши эди. Модомики бировни фош қилинар экан ғовға чиқиши муқаррар-да.

Шунинг учун у ғазаб билан Окхойни койиб кетди:

— Сен ҳаддан ташқари балгумонсан, Окхой! Ҳеч қандай далилсиз қандай қилиб бировни...

Окхой ўзини тута оларди, аммо ҳозир у ўзини қўлга ололмай, дарров гапира кетди:

— Қулоқ солинг, Оннода-бабу! Менда албатта кўп нуқсонлар бор. Мен куёвларга «ҳасад» қиламан, «авлиё»дан гумонсирайман, қиз болага фалсафадан дарс бериш учун етарли илмим йўқ ва у билан поэзия ҳақида суҳбатлашишга журъат қилолмайман, хуллас, мен ўрта-миёна одамман. Бироқ мен ҳамиша сизнинг оилангизга содиқман ва сизни чин қалбимдан севаман. Ўз-ўзидан маълумки, мен кўп нарсада Ромеш билан рақобат қилолмайман. Аммо мен ҳеч қачон, ҳеч нарсани сиздан сир тутмаганим учун фахрланишга ҳақлиман. Мен бош эгиб сиздан хайр сўрашга тайёрман, аммо уйингизга бостириб кириб, ўғирлик қилишга салоҳиятим йўқ. Бу билан нима демоқчи эканимни сиз эртагаёқ билиб қоласиз.

У Н О Л Т И Н Ч И Б О В

Ромеш хатларни юборгунча кечаси алламаҳал бўлиб қолди. Охири жойига кириб ётди, лекин уйқуси келмади. Фикрлари, худди Ганг ва Жамун дарёлари қўшиладиган ердаги сингари икки оқим билан: тиниқ ва лойқа бўлиб оқарди. Икки оқим бир-бирига қўшилиб уйқуни қочирди. У дам бир ёнбошига, дам иккинчи ёнбошига ағдарилиб узоқ ётди. Сўнг ўрнидан туриб, дераза олдига келди. Қимсасиз тор кўчанинг бир ёни соя, иккинчи тарафига эса, ой нури тушиб ёруғ йўлак ҳосил этган эди.

Ромеш қимир этмай турди. Энди унинг фикрлари ҳамиша осойишта, ҳаяжонсиз ва душманликлардан холи бўлган поёнсиз коинотга қаратилган эди. Унинг тасавурида сўнгсиз ва сокин фазонинг пардалари орқасида ҳаёт билан ўлим, меҳнат билан роҳат, ибтидо билан интиҳонинг эшитилмас бир мақом вазнидай бир меёрда гўхтовсиз алмашиб туриши намоён бўлди. У ўз тасавурида, кеча-кундузсиз мангуликдан юлдуз шуълалари билан ярқираб турган коинотга қараб эр ва аёллар муҳаббати кириб келаётганини кўрди.

Ромеш секин томга чиқиб Оннода-бабунинг уйига кўз солди. Атроф жимжит. Ой нури уйларнинг девор ва тоқчиларига, эшик ва деразаларнинг ботиқ жойла-

рига, қўраларнинг лой шувоқ деворларига жимжимадор нақшлар соларди.

Бу ажаб бир манзара эди! Худди шу ерда, бу гавжум шаҳарда, оддий бир уйда, оддийгина аёл қиёфасида энг ғаройиб бир жон эгаси яширинганди!

Пойтахтда ҳар хил одамлар кўп: студентлар, адвокатлар, ажнабийлар ва маҳаллий аҳоли, аммо тақдир бу оддий одамлардан фақат Ромешгагина кузги офтобнинг олтин нурлари остида, дераза олдида бу қиз ёнида жимгина туришни насиб этганди. Бу лаҳза чексиз қувонч нури билан унинг қалбини ҳам, бутун оламни ҳам ёритганди,— бу гоят гўзал эди! Бу муъжиза унинг қалбини ҳам, бутун атрофини ҳам ўзгача ҳолатга солиб қўйди!

Кечаси алламаҳалгача Ромеш томнинг у бошидан бу бошига юриб чиқди. Ўроқ шаклидаги ой кўчанинг нари ёғидаги уйлар орқасига яширингач, қоронғулик қуюқлашиб ерни қоплади. Фақат осмонгина видолашаётган ой шуъласи қўйнида ёришиб турарди.

Ромешнинг ҳориган аъзойи бадани совуқдан сесканиб кетди. Тўсатдан бир қўрқув ҳисси унинг юрагини чулғаб олди. У эртага яна ҳаёт саҳнасида курашиш лозимлигини эслаб қолди.

Осмоннинг пешонасида ташвишлар тамғаси бўлган бирор ажин кўринмайди; тўхтовсиз интилишлардан ой нури хираланмасди; тун жимжит; тинимсиз жимирлаган саноқсиз юлдузлар билан тўлиқ коинот узоқ уйқуга толди. Фақат одамлар орасидаги низо ва ташвишларнинг ниҳояти йўқ. Бахт ва мусибат, машаққат ва фалокатлар кишилик жамиятини тўхтовсиз ҳаяжонга солиб туради, бир томонда чексиз коинотнинг мангу сукунати, иккинчи томонда ер юзидаги абадий курашлар! Ташвишли фикрлари билан банд Ромеш, ўз-ўзидан сўрарди: ажабо, бундай зид нарсалар бир онда қандай қилиб ёнма-ён яшар экан! Севги ҳалигина унинг назарида коинотнинг сирли қаъридан улугвор осойишталик билан чиқиб келаётгандай туюлганди; энди бўлса, у севгини ҳақиқий борлиқ қуршовида кўрди. Курашлардан иборат бу дунёда унинг йўли машаққатлар билан тўлиқ эди. Ажабо, бу икки тасаввурнинг қайси бири саробу, қайси бири ҳақиқат?

Эртасига эрталабки поезд билан Фарбдан Жогендро етиб келди. Шанба куни эди, эртасига — якшанба куни Хемнолинининг тўйи бўлиши керак эди. Аммо Жогендро уйга яқинлашганда, бўлажак тантаналарнинг бирор нишонасини кўрмади. У ўз уйини яшил деодар¹ гулчамбарлари билан безатилган ҳолда кўрарман деб ўйлаганди, бироқ иморат илгаригидек, қўшнилариинг оддий, кўримсиз биноларидан фарқсиз кўринарди.

Жогендро қўрқиб, уйда бирор киши оғриб қолмадимикин деб ўйлади. Бироқ, уйга кириб қараса, унга дастурхон тузатишибди, Ошода-бабу эса, чойи совуб, газета ўқирди.

— Хем саломатми?— шошилиб сўради Жогендро.

— Ҳа, соппа-соғ.

— Тўй нима бўлди?

— Келгуси якшанбага қолдирилган.

— Нега?

— Буни дўстингдан сўра. Ромеш бизга илтифот қилиб бир нарсани айтди, холос, яъни ҳозир унинг жуда муҳим иши бор, шунинг учун тўйни бир ҳафта кечиктиришга тўғри келади.

Отасининг беғамлиги Жогендронинг ғазабини келтирди.

— Мен бир ёққа кетдимми,— хитоб қилди у,— албатта бирор кўнгилисизлик рўй беради! Ромешда қандай кечиктириб бўлмайдиган иш бўлиши мумкин? Унинг яқин қариндош-уруғи қолмаган, тамомила мустақил, агар пул масаласида чалкашлиги бўлса, билмайман, нега буни тўғридан-тўғри айта қолмайди. Нега сиз унинг илтимосига осонгина кўниб қўя қолдингиз?

— Бу гапларинг тамомила тўғри,— деди Оннода-бабу,— аммо Ромеш ҳеч қаёққа қочиб кетгани йўқ, бор, ундан ўзинг сўраб боқ.

¹ Деодар — Ҳимолой тоғида ўсадиган кедр, игнасимо, баргли дарахт.

Жогендро шошилганидан лабларини куйдириб бир пиёла чой ичди-да, чиқиб кетди.

— Шошма, Жоген, нега мунча шошилиш. Аввал овқат-повқат еб ол,— деб чақириб қолди Оннода-бабу.

Бироқ Жогендро эшитмади. Чопганича Ромешнинг уйига кириб борди, нарвон билан болохонага чиқа туриб баланд овоз билан қичқирди:

— Ромеш! Ромеш!

Аммо Ромеш ҳеч ерда йўқ эди. Жогендро уни ётоғида ҳам, кабинетида ҳам, томда ҳам, уйнинг биринчи қаватида ҳам тополмади. Роса қидиргандан кейин, охири хизматкорга дуч келди.

Хизматкор, хўжайин қаерда, деган сўроққа, жаноб ўзлари билан бир оз нарса олиб саҳарлаб жўнаб кетдилар, деб жавоб берди. Хўжайин тўрт-беш кундан кейин қайтади, деди у яна. Аммо қаёққа кетганини хизматкор ҳам билмасди.

Жогендро хўмрайганча уйига қайтиб, яна столга ўтирди.

— Нима гап?— сўради Оннода-бабу.

— Оқибати нима бўлиши номаълум,— деди Жогендро,— бир одам бугун-эрта сизнинг куёвингиз бўлиши керагу, сиз бўлсангиз, у ёнингизда яшашига қарамай, ҳатто унинг нима билан машғуллиги, қаерга жўнаши билан ҳам қизиқмайсиз.

— Йўғе! У кеча кечқурун шу ерда эди-ку.

— Ана кўрдингизми,— жаҳли чиқди Жогендронинг,— сиз ҳатто унинг бир ёққа жўнамоқчи эканини ҳам билмагансиз. Хизматкори ҳам қаердалигини билмайди. Бу бекинмачоқ ўйини менга ёқмай турибди. Дада, сизнинг қандай қилиб бу нарсага бепарво қараганингизни тушунмайман.

Бундай таъналардан сўнг Оннода-бабу ташвишли қиёфага киришга уриниб, илож борича салмоқлаб гапирди:

— Дарҳақиқат, ўзи нима гап?

Кеча ростдан ҳам, Ромеш Оннода-бабунинг қўлидан энгилгина сирғаниб чиқиб кетган, аммо у бунга ортиқча аҳамият бермаган эди. Узининг бепарволиги туфайли у «муҳим иш» деган сўзларнинг сеҳрли таъси-

рига тўла ишониб, бирор ёққа кетиш учун шунинг ўзи етарли далил деб ҳисоблади. Бинобарин, у шундай осойишталик билан, ўз бурчим деб билган ишларни бажаришга киришган эди.

— Хемнолини қаерда?— деб сўради Жогендро.

— У бугун барвақт чой ичиб, дарҳол болохонага чиқиб кетди,— деди Оннода-бабу.

— Боёқиш, Ромешнинг бу ғалати хатти-ҳаракатидан андишада бўлса керак, мен билан учрашишга ҳайиқяпти.

Шу сўзларни айтиб, у, азоб чекаётган, ташвишга тушиб қолган синглисини юпатиш учун болохонага чиқиб кетди.

Хемнолини меҳмонхонада ёлғиз ўтирган эди. Жогендронинг оёқ шарпасини эшитган ҳамон, шошилганча қандайдир бир китобни очиб, гўё ўқиш билан машғул киши қиёфасига кирди. Акаси кириши билан китобни қўйиб, ўрнидан турди ва хушвақт табассум билан деди:

— Қачон келдингиз, ака? Вой, нега рангларингиз ўзгариб кетибди.

— Рангларим ўзгариб кетган бўлса ажаб эмас,— деди Жоген юмшоқ курсига ўтириб.— Менга ҳамма гап аён, Хем. Лекин сен хафа бўлма. Мен уйда йўқлигимдан шундай бўлибди. Энди барини ўзим тўғрилайман. Айтгандай, Хем, Ромеш сенга тўйни кечиктиришнинг сабабларини айтдимми?

Хемнолини қийин аҳволда қолди. Ромешдаг гумонсирашлар унга малол келарди, шунинг учун у акасига ростдан ҳам Ромеш ҳеч нарса демаганини айтишни хоҳламади. Бироқ ёлғон гапиролмасди:

— Ромеш менга ҳаммасини айтмоқчи эди,— деди у,— аммо мен бунинг унчалик аҳамияти йўқ, деб ўйладим.

«Бу унинг мағрурлигидан,— деб кўнглидан кечирди Жогендро.— Унинг табияти шунақа».

— Сен ҳеч нарсадан ташвиш қилма, Хем, уни бундай қилишга нима мажбур этганини шу бугуноқ аниқлайман.

Хемнолини паришонлик билан тиззасидаги китобни варақлаб:

— Мен умуман хотиржамман, сизнинг ундан сўроқ-қистоқ қилиб юришингизни сира истамайман,— деб жавоб берди.

«Яна мағрурлик»,— ўйлади Жогендро.

— Бу ёғи сенинг ишинг эмас,— деди у кетмоқчи бўлиб, аммо бирдан Хемнолини ўрнидан сапчиб турди.

— У билан ҳеч нарсани гаплашишнинг ҳожати йўқ, ака. Унинг хусусида сизлар нима деб ўйламанглар, барибир у мен учун ҳамиша пок.

Фақат шундагина Жогендро синглизининг сўзлари мутлақо гурур ифодаси эмаслигини бирдан пайқади. Дарҳол унга меҳр-муҳаббат ва ҳамдардлик ҳисси билан тўлиб, ўзича кулимсираб, ўйлади: «Эҳ, бу отин қизлар!.. Турмуш ҳақида ҳеч қандай тасаввурлари йўқ. Нимани ўқиган бўлсалар, шуни биладилар, холос. Мана энди алдовга дуч келиб, ҳаётий тажриба камлигидан нима қилишини билмайди».

Қизнинг бениҳоя вафодорлиги билан йигитнинг икки юзламалигини таққослаб, Жогендронинг Ромешга қарши ғазаби яна ҳам ошди. Нима бўлса ҳам тўғри кечиктиришнинг сабабини билиш истаги юрагидан маҳкам жой олди. У яна кетишга тараддуд қилди, лекин Хемнолини унинг қўлидан маҳкам ушлаб:

— Ака, сиз у билан бу тўғрида умуман гапирмаслик ҳақида менга ваъда беринг,— деди.

— Кўрамиз.

— Йўқ, ака, «кўрамиз» эмас, менга ваъда беринг, йўқса, сизни ҳеч қаёққа юбормайман. Сизни ишонтириб айтаманки, бу ерда ташвиш қиладиган ҳеч гап йўқ. Хўп денг, менинг ҳурматим учун шундай қилинг!

Хемнолинининг қаттиқ туриб олишини кўргач, Жогендро, Ромеш албатта ҳамма гапни бунга айтган, деб ўйлади. Бироқ, Хемга ўхшаган соддадил қизни алдашдан осони борми, ахир.

— Қулоқ сол, Хем, гап бу ерда гумонсирашда эмас. Қиз бола турмушга чиқаркан, унинг қавму қариндошлари зиммасида маълум бир вазифа туради. Эҳтимол сизлар бир-бирларингизни яхши англагандирсиз, розидирсиз — бу сизларнинг ишингиз. Ахир бугина кифоя қилмайди, куёв билан бизнинг орамизда ҳам ҳамма нарса равшан бўлмоғи лозим. Тўғриси айтганда,

Хем, унинг изоҳларини эшитиш ҳозир сен учун эмас, биз учун зарур. Тўйдан кейин эса, сизлар билан гапимиз тамом бўлади.

Шу сўзларни айтиб, Жогендро шошилганча чиқиб кетди.

Севги бир лаҳзада ўзини чет одамлар назаридан яшириб турган пардадан маҳрум бўлди. Севгувчиларнинг ўзаро муносабати кун сайин уларни бир-бирларига яқинлаштириб, тездан улар учун махсус, уларнинг ўз оламини яратиши лозим эди. Ҳозир эса, ўзгаларнинг қўпол гумонсирашлари севгининг бошига зарба устига зарба бўлиб тушмоқда. Бу кўнгилсизликлардан Хемнолини шундай азоб чекардики, уни ҳатто ўз қариндош ва дўстлари билан ҳам учрашгиси келмасди. Шунинг учун Жогендро кетганда, у ўз хонасида ёлғиз қолишни афзал кўрди.

Уйдан чиқиб Жогендро Окхойга дуч келди.

— О, Жоген, келдингми! — деди у хитоб билан.— Сен албатта, ҳамма нарсадан хабардорсан. Хўш, бу ҳақда қандай фикрдасан?

— Ҳар хил тахмин қилиш мумкин. Бироқ, беҳуда мунозара ва фолбиллик қилишдан нима фойда? Чой ичиб туриб, психологик таҳлил билан шугулланишнинг вақти эмас.

— Ўзинг биласанки мен психологиями, фалсафами, поэзиями, ишқилиб ҳеч қандай қуруқ сафсатабозлик тарафдори эмасман. Мен иш — ҳаракат кишисиман. Худди мана шунини сенга айтгани келдим.

— Жуда соз, ундай бўлса, кел ишдан гапирайлик,— деди бетоқатлик билан Жогендро.— Масалан, сен Ромеш қаёққа кетганини айта оласанми?

— Айта оламан.

— Ундай бўлса, тез айт, у қаерда?

— Ҳозир сенга буни айтмайман, лекин бугун роса соат учда уни ўзинг кўрасан.

— Ахир ўзи нима гап? Сиз ҳаммангиз ҳам қандайдир жумбоқчиликнинг мужассам тимсолига айланибсиз. Келгандан буён теварагим сирли фалокатлар билан тўла! Йўқ, Окхой, бас энди сир сақлаш!

— Бу сўзларни сендан эшитганим учун жуда хурсандман. Аммо мен ҳеч қачон сир сақламаганим учун

талай душманлар ордирдим. Синглингнинг мени кўргани кўзи йўқ, отанг эса, гумонсираганим учун сўкиб берди. Ромеш-бабуни ҳам мени кўрганда гул-гул очилиб кетади, деб бўлмайди. Битта сен қолдинг. Аммо сен учун мен кўрқаман, чунки сен бефойда муҳокама-ларни севмайсан, табиатинг тўғридан-тўғри ҳаракат қилишни талаб этади. Мен эса, заиф одамман, шу сабабдан сенинг азоб чекишингга тоқат қилолмайман.

— Кулоқ сол, Окхой, сенинг гапни чалғитиб берган жавобларинг менга, негадир ёқмай турибди. Равшан кўриб турибманки, сен бир нимани биласан. Сир сақлашнинг нима кераги бор? Нархингни оширмоқчимсан? Нима билсанг, тўғриси-ни гапир, гапни чалғита-верма, бас!

— Майли, ҳаммасини бир бошдан айтиб берай. Эътибор билан тингла, гапларимнинг кўпи сен учун янгилик!

У Н С А К К И З И Н Ч И Б О Б

Доржипардаги уйнинг ижара муддати ҳали тугагани йўқ, аммо Ромеш уни вақтинча бирор кишига бериб қўйишни ҳам эпллолмади. Сўнгги бир неча ой давомида у қаердадир, турмуш икир-чикирларидан узоқда, пул ҳақида ўйлашнинг ҳеч қандай аҳамияти бўлмаган хаёл дунёсида яшади.

Ромеш саҳарлаб шу уйга келиб, хонани супуриб-сидиришга, палос тўшаб, кўрпа-ёстиқларни йиғиштиришга ва баъзи масаллиғлар олиб келишга фармон берди.

Бугун Камола мактабдан қайтиб келиши лозим эди.

Ҳамма гайёргарликлар аллақачон битган бўлса-да, ундан ҳануз дарак йўқ. Ромеш уни кутиб, жойида ёнбошлаганча, келажак ҳақида хаёл сура кетди. У ҳеч қачон Этойяга бормаганди, бироқ ғарбий вилоятларнинг табиатини тасаввур қилиш қийин эмас. Ромеш шаҳарнинг бир чеккасидан жой олади. Икки тарафига дарахтлар ўтказилган катта йўл унинг боғи ёнидан ўтади... Унинг нарёғида кўз илғамас далалар ястаниб ётади, ҳар жой-ҳар жойда қудуқлар, экин-тикинни қў-

риш учун келган деҳқонларнинг капалари кўринади; у ёқдан ҳўкиз қўшилган чиғириқ филдиракларининг нолали гижирлаши кун бўйи эшитилиб туради. Гоҳо бир отлиқ извош чанг кўтариб келиб, юганларнинг кумуш садоси жазирама ҳавонинг тинчлигини бузиб ўтади.

Хемнолинининг у ерда, ўз уйидан узоқда, жазирама иссиқдан сақланиш учун бунгалога¹ қамалиб, кун бўйи танҳо ўтиражагини ўйлаганда Ромешнинг юраги орқага тортиб кетади. Хемнолинининг ёнида энг яқин дугонаси борлигини тасаввур қилганидагина тинчланади. Унинг тахминича, бу дугона — Камола эди.

Ромеш ҳозирча Камолага бу хусусда ҳеч нарса демасликка аҳд қилди. Назокатли Хемнолини тўйдан кейин қизни бағрига босиб, меҳрибон эҳтиёткорлик билан ҳақиқий воқиядан воқиф этади, унинг ҳаётини чулғаб олган сирли тўрдан авайлаб халос этади. Кейин, бошқа шароитда, ҳаяжонсиз, осойишта яшаб, Камола улар билан осонгина дўстлашади-да, ҳаётда ўз ўрнини топиб олади.

Кун қиёмга келиб, кўчада шовқин-сурон тинди: ишлаши лозим бўлганлар ишга кетди, бекорчилар эса уйқуга толди. Кузнинг салқин ҳавосида яқинлашиб келаётган байрамнинг хушвақт тараддуди сезиларди.

Шу жимжит чоштгоҳда Ромеш хаёлида келажакнинг бахтиёр лавҳаларини имкон борича гўзал қилиб чизмоқда эди.

Эшик олдида тўхтаган извошнинг қаттиқ тарақлаши унинг хаёлларини қочириб юборди. Ромеш Камоланинг келганини фаҳмлади. У бесаранжом бўлиб қолди. Камолани қандай кутиш лозим, унинг олдида ўзини қандай тутиши керак, у билан нима тўғрида гаплашиш лозим, Камола бунга қандай муносабатда бўлади?

Икки хизматкор аллақачон пастда эди. Улар дастлаб Камоланинг чамадонини келтириб, айвонга қўйиб кетдилар. Сўнгра қизнинг ўзи кўринди. У эшикка яқинлашиб, остонада тўхтади.

— Киравер, киравер, Камола,— деди Ромеш.

---

¹ Бунгало — шаҳар ташқарисидаги уй.

Қиз қатъиятсизликни аранг енггандай, ниҳоят ич-кари кирди. Ромешнинг таътил маҳалида уни мактабда қолдириш нияти қизнинг аччиқ кўз ёшларига сабаб бўлган эди, бунинг устига, бир неча ой жудолик унда Ромешга нисбатан бир қадар бегоналик ҳиссини туғдирган эди. Шунинг учун у хонага киргач, Ромешга назар ҳам солмай, четга ўгирилди-да, очиқ деразадан кўчага қараб қолди.

Унинг қиёфаси Ромешни ҳайратга солди. Рўпарасида гўё мутлақо нотаниш бир қиз тургандай эди. Бир неча ой ичида Камола таажжубланарли даражада ўзгариб кетибди. Бўйи ўсиб, қомати расо бўлибди. Ажабо, соғлом қишлоқ қизининг қўполроқ туюлган соддалиги қайда қолди? Илгариги кулча юзлари андак чўзилиб, ажиб бир латофат бахш этибди; буғдой ранг ёноқлари ҳам оқ атир гул тусига кирибди. Юриш-туришида, ўзини тутишида илгариги тангликнинг изи ҳам йўқ. Нозиккина қиз, бошини сал эгиб дераза ёнида тек турарди. Ромеш унга беихтиёр мафтун бўлиб қараб қолди.

Куз офтобининг тушки нурлари қизнинг юзини ёритиб турарди. У бош яланг, қизил тасма билан тангиган сочларини орқасига ташлаб қўйган. Заъфарон рангли нафис сариси гўзал қоматини чиппа ўраб олганди.

Сўнги вақтларда Камоланинг гўзаллиги ҳақида Ромешда заиф бир хотирагина қолган эди. Ҳозир эса, бу гўзаллик бирдан яна порлаб, уни тамомила мафтун этди. У бундай бўлар, деб сира ўйламаган эди.

— Утир, Камола,— деди у.

Камола итоатчанлик билан юмшоқ курсига ўтирди.

— Хўш, мактабда ўқишларинг қалай?

— Яхши,— қисқагина жавоб берди қиз.

Ромеш, яна нима хусусда сўрасамикин, деб роса ўйлади. Ниҳоят бошига кутилмаган бир фикр келиб:

— Қорнинг очгандир-а? Бу ерда сенга ҳамма нарса тайёр. Бирор нарса келтирсинларми, буюрайми?— деди.

— Йўқ, мен жўнашдан олдин овқатландим.

— Ҳеч нарса емайсанми? Ширинлик-чи? Мева бор: олма, анор, нок...

Қамола индамай бош чайқади.

Ромеш унга яна тикилди. Қиз бошини андак ёнига эгиб, инглизча дарсликнинг суратларини томоша қиларди.

Фусункор чеҳра атрофни ўраб олган ҳамма гўзалликларга ҳам жон киргизади. Қамоланинг чеҳраси куз қуёшининг нурларига ҳам, бу сентябрь кунига ҳам гўё жон бағишлаб, бир шаклга киргизди. Ҳар қандай марказ ўз яқинидаги нарсаларни идора этгани сингари, бу қиз осмонни ҳам, шамолларни ҳам, ёруғликни ҳам — атрофидаги ҳамма нарсани, ўз таъсирига олгандай туюларди, ҳолбуки ўзи буни сезмай, дарслик расмларига тикилиб жимгина ўтирибди.

Ромеш шошилганча ташқарига чиқиб, шу зоҳотиёқ патнусда нон, олма ва анор кўтариб кирди.

— Қарасам, сен ҳеч нарса емайдиганга ўхшайсан, Қамола, аммо мен жуда оч қолиб, ортиқ кута олмайдиган бўлдим,— деди у.

Қамола сал жилмайди, шу табассумнинг ўзиёқ уларнинг қалбидаги бегоналик туманини тарқатиб юборди.

Ромеш пичоқ олиб олманинг пўстини арча бошлади. Аммо унинг уй ишларига уқуви йўқ эди. Шунинг учун олмани арчадан деб шошилиши ва бесўнақай ҳаракатлари Қамолага шу қадар кулгили кўриндики, охири у ўзини тутолмай, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

Қувноқ кулгидан руҳланган Ромеш деди:

— Мева тозалашга уқувсизлигимдан куляпсан шекилли-а? Ундай бўлса, уларни ўзинг арч. Қани кўрайчи, бу ҳунарда сенинг маҳоратинг қанчалик экан!— деди.

— Мева тозалайдиган пичоқ бўлганда бу ишни мен қилардим, бунақа пичоқ билан қилолмайман.

— Бу ерда шунга ўхшаш бирор асбоб топилмайди, деб ўйлайсанми?— кулди Ромеш ва хизматкорини чақириб, мева пичоғи борми, деб сўради.

— Бор,— деди хизматкор.

— Яхшилаб тозалаб, бу ёққа олиб кел.

Асбоб топилгач, Қамола туфлисини ечиб полга ўтирди-да, пичоқни очиб, чаққонлик билан дастлаб олмани арчиб тозалади, тилим-тилим қилиб кесди.

Унинг олдига ўтириб олган Ромеш тилимларни ликобчага тера бошлади.

— Сен ўзинг ҳам ейсанми, ахир?— сўради у қиздан.

— Йўқ.

— Ундай бўлса мен ҳам емайман.

Қамола кўзини ердан узиб унга боқди.

— Яхши, фақат аввал сиз енг, кейин мен.

— Алдамайсанми?

— Рост, рост, алдамайман,— жиддий қиёфада ваъда қилди Қамола.

Бу самимий ваъда билан тинчланган Ромеш бир тилик олмани қўлга олди.

Лекин сира куталмаган бир ҳодиса бўлиб, луқмаси қўлида қолди. Эшик олдида уларнинг рўпарасида Окхой билан Жогендро турарди.

— Бизни афв этинг, Ромеш,— деди Окхой.— Бу ерда ўзингиз ёлғиздирсиз деб ўйлаган эдик. Сен билан биз, Жоген, бировнинг уйига огоҳлантирмай кириб келишимиз лозим эмасди. Кел, пастга тушиб кута қолайлик.

Қамола пичоқни ташлаб, сапчиб ўрнидан турди ва эшикка қараб отилди. Аммо икки нотаниш унинг йўлини тўсиб турарди. Жогендро сал четланди-ю, аммо юзини четга буришни ўйлаб ҳам кўрмади, аксинча, қизга синчиклаб разм солди.

Қўрққан Қамола чопганича қўшни хонага кириб кетди.

У Н Т Э Қ Қ И З И Н Ч И Б О Б

— Бу қиз ким?— деди Жогендро Ромешга.

— Менинг бир қариндошим.

— У сенинг авлодиндан эмаслиги аён, шунинг учун сизларни бир-бирларингизга боғлаган муҳаббат эмас деб ишонса бўладими? Сен менга ўзингнинг ҳамма яқинларингни айтиб берган эдинг, аммо бу қиз ҳақида мен биринчи дафъа эшитаётиман.

Шу ерда Окхой гапга аралашди.

— Бу гапинг маъқул эмас, Жоген. Нахотки киши ўз дўстларидан сир сақлашга ҳақли бўлмаса?

— Нахотки, ростдан ҳам сенда шундай сир бўлса, Ромеш?— сўради Жогендро.

— Ҳа, бор,— жаҳли чиқиб жавоб берди Ромеш,— лекин сизлар билан бу қиз ҳақида гаплашишни хоҳламайман.

— Менинг эса, бахтга қарши, худди шу хусусда гаплашишга иштиёқим баланд,— деб туриб олди Жогендро.— Агар сен Хемга муҳаббат изҳор қилмаганингда, амин бўлки, ким билан қариндошлик алоқасида бўлишингни ҳеч ким суриштириб ўтирмасди. У ҳолда нимани сир сақласанг — сенинг ишинг.

— Сизларга фақат бир нарсани айтишим мумкин,— деди Ромеш.— Оламда ҳеч ким йўқки, менинг у билан бўлган алоқам Хемнолини билан бўлажак никоҳимга тўсқинлик қила олса.

— Сенинг учун балки шундайдир,— эътироз қилди Жогендро,— аммо Хемнолинининг қариндошлари бу ерда жиддий монелик бор деб қарашга ҳақлидирлар. Мен сендан фақат бир нарсани сўрамоқчиман,— бировга бўлган қардошлик алоқангни, унинг қай хилда бўлишидан қатъи назар, сир тутишининг нима зарурати бор эди?

— Ҳозир бунинг сабабини айтиш — сирни ошкора қилиш деган гап,— жавоб берди Ромеш,— ахир мени ёшлигимдан биласан-ку, сендан илтимос қиламан, менинг хатти-ҳаракатимнинг сабабини суриштирмай, сўзларимга инон.

— Бу қизнинг исми Камолами?

— Ҳа.

— Сен уни хотиним деб юрасанми?

— Ҳа.

— Шу аҳволда сенга ишонишни талаб қиласанми? Бизни, у менинг хотиним эмас, деб ишонтирмоқчи бўласан-да, бошқа ҳаммага бунинг аксини айтасан. Сен қандай ўйласанг ўйла, аммо бу ҳақиқат намуна-сига сира ўхшамайди.

— Сен бу хилдаги гаплар мантиқий тафаккурнинг олий намунаси бўлиши даргумон демоқчисан-да? — деди Окхой,— бироқ, ҳурматли Жоген, турмушда шундай ҳолат ҳам рўй бериши мумкинки, бировга бир хил, иккинчи одамга бошқа бир хил гапиришга маж-

бур бўласан. Бориб-бориб бу икки гапнинг бири ҳақиқат бўлиб чиқади! Нега энди Ромеш-бабунинг сенга айтганларини худди ҳақиқатнинг ўзи деб фараз қилиб бўлмасин?

— Мен сизларга бошқа ҳеч нарса айтолмайман. Фақат шуни такрорлайманки, Хемнолинига уйланиш менинг виждоним талабларига хилоф эмас. Сизларни Камола тўғрисида хабардор қилмаслик учун менинг жуда муҳим асосларим бор, акс ҳолда мен одобсизлик қилган бўлардим. Ҳатто сизлар гумонсирашдан воз кечмаган тақдирларингда ҳам, мен жим туришга мажбурман. Бу иш шахсан менинг дилсиёҳлигимга тааллуқли бўлсайди, сизлардан ҳеч нарсани сир тутмаган бўлардим. Бироқ орада бегона бир кимсанинг шаъншарафи бор.

— Сен буни Хемнолинига айтдингми? — сўради Жогендро.

— Йўқ, мен унга тўйдан кейин айтмоқчи эдим. Лекин у билмоқ истаса, ҳозироқ айтишга тайёрман.

— Бизнинг Камолага бир неча савол беришимиз мумкинми?

— Сира ҳам мумкин эмас! Агар мени айбдор сана сангиз, менга ҳар қандай чора кўришингиз мумкин, ammo ҳеч қандай айби бўлмаган бир қизни тергов қилишингизга йўл қўймайман.

— Сўроқ қилиб ўтиришга энди ҳеч қандай эҳтиёж йўқ. Ўзимизга зарур гапларнинг ҳаммасини билдик. Далиллар керагидан ортиқ. Энди сенга тўғрисини айтай: шунча ишдан сўнг бизникига боргудай бўлсанг таҳқирланишинг муқаррар.

Ромеш оқариб кетди, лекин ўзини босди.

— Яна,— давом этди Жогендро,— Хемга хат ёза кўрма. Сизларнинг орангизда ҳеч қандай алоқа бўлмаслиги керак, на ошкора, на яшириңча. Мабодо хат ёзгудай бўлсанг, билиб қўй, зўр бериб яшириб юрган сирингни қўлимдаги далиллар билан батамом фош қиламан. Ҳозирча, тўй нечун бўлмади, деган саволларга, бу никоҳга мен рози бўлмадим, деб жавоб бераман ва ҳақиқий сабабини ҳеч кимга очмайман. Лекин шуни эсингда тутки, сенинг эҳтиётсиз бир қа-

дамингдан ҳаммаси ошкор бўлиши мумкин. Сен осонгина қутулдинг, Ромеш, аммо, мени сендек тилёглама ва фирибгарга ҳамдардлик тутиб турибди, деб ўйлама. Мени бу хил муомала қилишга ундаган нарса фақат синглим Хемга бўлган муҳаббатимдир. Энди менинг охирги сўзларимга қулоқ сол: ҳеч қачон, бирор сўз, бирор ишора билан Хемга қандайдир алоқани бўлганлигини бировга билдирма, мен албатта, сени рост гапирди деб фараз қилмайман, чунки, ёлгончининг оғзида ҳатто ҳақиқат ҳам ишонарли бўлмайди. Бироқ, агар сенда ҳали жиндек номус ва фош бўлишдан қўрқиш ҳисси қолган бўлса, менинг маслаҳатимга бепарво бўла кўрма!

— Бас қила қолсанг-чи, Жоген! — деди Окхой. — Қара, Ромеш-бабу бу гапларни қандай мўминлик билан қабул қилипти! Нахотки юрагингда заррача раҳм бўлмаса? Кетдик. Хавотир бўлманг, Ромеш-бабу, биз ҳозир кетамиз.

Ниҳоят чиқиб кетдилар. Ромеш турган жойида тош ҳайкал сингари қотиб қолди. Довдираш ҳолати ўтгач, уйдан чиқиб, бўлиб ўтган воқияни танҳоликда ўйлаб кўрмоқчи бўлди. Бироқ Камола эсига тушди — уни бу ерда ёлғиз қолдириш мумкин эмас-ку!

Қўшни хонага кириб қараса, Камола кўча тарафдаги деразанинг чий пардасини кўтариб, узоқларга тикилганча жимгина ўтирибди. Ромешнинг қадам товушини эшитганда пардани тушириб, эшикка қаради. Ромеш полга ўтирди.

— Бу иккови ким? — сўради қиз. — Бугун эрталаб улар бизнинг мактабга ҳам боришган эди.

— Мактабга? — Таажжубланиб сўради Ромеш.

— Ҳа, — деди қиз. — Сиз билан нимани сўзлашдилар?

— Бу қиз киминг бўлади деб сўрашди.

Қайната уйда ўзини қандай тутишини, қайси ҳолатларда уятчанлик қилиш зарурлигини Камолага ҳеч ким ўргатган эмас. Аммо одоб унинг табиатига ёшлиқдан сингиб кетган эди, шунинг учун Ромешнинг сўзини эшитиб хижолатдан қизариб кетди.

— Мен уларга, — давом этди йигит, — бу қиз менга бегона деб жавоб бердим.

Қамола, у аччиқ ҳазиллар билан менинг жигимга тегмоқчи, шекилли деб ўйлади.

— Қўйинг! — деди шиддат билан ва юзини четга олди.

Ромеш унга бу гапларни қандай қилиб айтсамикин деб ўйларди.

Бирдан қиз бесаранжом бўлиб қолди:

— Қаранг, қарғалар меваларингизни ташиб кетяпти!

Қиз нариги хонага югуриб чиқиб, қарғаларни қувди-да, патнусни кўтариб келиб, Ромешнинг олдига қўйди.

— Жиндек енг, олинг энди.

Ромешнинг иштаҳаси тамом бўғилган эди. Лекин қизнинг бундай ғамхўрлиги унга таъсир қилди.

— Ўзинг-чи?

— Аввал сиз олинг.

Албатта бу арзимас мулозимат эди. Лекин ҳозирги ҳолатида қизнинг содда, самимий дилдорлиги йигитнинг кўнглини шундай тилиб ўтдики, у кўзларидаги ёшни араб тийди. Бир оғиз сўз айтмай, ўзини овқат ейишга мажбур қилди.

Нонуштадан сўнг Ромеш:

— Эртага уйга кетамиз, Қамола,— деди.

Қиз ерга қараб, хафаҳо : жавоб берди:

— У ер менга ёқмайди.

— Демак сен мактабда қолишни истайсан?

— Йўқ, йўқ, мени у ёққа юборманг. Қизлар фақат сизнинг тўғрингизда сўрагани сўраган, мен уяламан.

— Сен уларга нима деб жавоб қиласан?

— Ҳеч нима. Масалан, улар нима учун мени таътилда мактабда қолдирмоқчи бўлганингизни суриштирадилар. Мен эса...

Қамола гапини тугатолмади. Ўша таънали гапларни эслашнинг ўзиёқ юрак ярасини янгилади.

— Нега уларга ўзингнинг менга бегона эканингни айтмадинг?

Қамола қаттиқ хафа бўлди. Ер тагидан қараб:

— Боринг! — деди, холос.

Нима қилиш керак,— Ромешнинг боши қотди. Оғир изтироб ҳисси вужудини қуртдай кемирди! Жогендро Хемнолинига нима деди, экан? У, Ромеш ҳақи-

да қандай фикрда экан? Ҳақиқий ҳолни Хемга қай йўсинда тушунтириш керак? У билан бўлган жудоликка чидай олармикан?.. Бу дилозор сўроқлар йигитнинг юрагини шундай эзардики, у ўз аҳволи тўғрисида тузуккина ўйлай ҳам олмасди. Бир нарса аниқ: Калкуттада, дўст-душман орасида, унинг Камола билан алоқаси жиддий гап-сўзларга сабаб бўлган. Камола унинг хотини деган гийбат ҳам эҳтимол аллақачон шаҳарга овоза бўлгандир. Энди уларнинг бу ерда бир кун ҳам туришлари мумкин эмас.

Ромешнинг хаёлчанлиги ва паришонлиги Камоланинг эътиборидан четда қолмади.

— Нега бундай паришон кўринасиз? — сўради қиз. — Агар қишлоқда яшаш сизга бунчалик маъқул бўлса, мен боришга розиман.

Камоланинг итоаткорлиги унинг кўнглига янги дард етказди. Энди нима қилиш керак? — бу савол унинг олдида юзинчи дафъа кўндаланг бўлди. Ўз фикрларига чўмган йигит қизнинг саволига ҳеч қандай жавоб қайтармай, унга хомуш қараб тураверди.

Камола бирдан жиддий қиёфага кириб:

— Тўғриси айтинг, таътилда мен мактабда қолишни истамаганим учун хафа бўлдингизми? — деди.

— Тўғриси айтсам, Камола, мен сендан эмас, ўзимдан хафаман.

Ромеш ўзининг чигал фикрларидан юз машаққат билан қутулиб, охири гапни бошқа мавзуга кўчиришга уринди.

— Мен билмоқчи эдим, Камола, сен бу орада нималарни ўргандинг?

Қиз зўр иштиёқ билан ўз билимини унинг олдида намойиш қилишга киришди. Бу билан Ромешни ҳайратда қолдиришига ишонган ҳолда, дастлаб, ер курра шаклида бўлишини тушунтира кетди. Йигит эса, ғоят жиддий қиёфада, ернинг куррасимон бўлишига шубҳа билдириб, шундай бўлиши мумкинмикин, деб сўради.

Камола кўзларини катта очди.

— Ахир китобда шундай деб ёзилган, биз ўзимиз ўқидик.

— Нималар деяпсан, ўзинг? — Таажжубланди Ромеш.— Ҳатто китобда ҳам шундай деб ёзилганми? У катта китобми ўзи?

Савол Камолани бир оз қийин аҳволга солиб қўйди. Лекин ўйлаб, ишонч билан жавоб берди.

— Китоб унча катта эмас-ку, лекин босма. Унда ҳатто суратлар ҳам бор.

Бунча жиддий далиллар олдида Ромешга чекинишдан бошқа чора қолмаган эди. Ўзининг мактабдаги машғулотлари тўғрисида ҳамма нарсани айтиб бергандан кейин, Камола дугоналари, муаллимлари ва мактабда қандай яшаганлиги ҳақида гапга тушиб кетди. Ўз фикрига берилиб кетган Ромеш ўйлашда давом этиб, унга аҳён-аҳёндагина жавоб қайтарарди, баъзан эса, айрим жумлаларнинг охиригина эшитиб, муносабатсиз саволлар берарди.

— Ахир сиз менинг сўзимга қулоқ солмаяпсиз-ку! — хитоб қилди бирдан Камола ва жуда ранжиб ўрнидан турди.

— Қўй, хафа бўлма, Камола,— уни юпатишга шошилди Ромеш.— Негадир бугун менинг машқим пастроқ.

Буни эшитиб, Камола дарҳол унга ўгирилди.

— Нима бўлди? Бетобмисиз?

— Йўқ, бетоб эмасман. Умуман ташвиш қиладиган ҳеч нарса йўқ, гоҳ-гоҳ мен шунақа бўлиб тураман. Ҳадемай ўтиб кетади.

Шундан кейин Камола ўз билимдонлиги билан Ромешни батамом ҳайратда қолдирмоқчи бўлди:

— Жуғрофия дарслигидан сизга суратлар кўрсатаман, майлими?

Ромеш жон деб рози бўлди. Қиз дарров китоб келтириб, Ромешнинг олдида очди.

— Сиз бу ерда кўриб турган икки курра — аслда битта,— тушунтира бошлади қиз.— Негаки, биз юмалоқ нарсанинг ҳар икки томонини бирдан кўролмаймиз.

Ўзини жуда боши қотган ва ўйлаши лозимдай қилиб кўрсатиб:

— Япалоқ нарсаларнинг ҳам ҳар икки томони бирдан кўринмайди-ку! — деди Ромеш.

— Шунинг учун ҳам бу суратда курранинг икки палласи алоҳида кўрсатилган,— жиддий уқтирди Камола.

Улар бу оқшомни шу йўсинда ўтказдилар.

ИГИРМАНЧИ БОБ

Оннода-бабу Жогендро хушxabар олиб келади-ю, шу билан жанжални бартараф қилишга муваффақ бўламиз, деб умид қилган эди. Ўғли билан Окхой унинг ҳузурига кирганда, у уларга хавотир билан қараб қолди.

— Ромешнинг, бу аҳволга тушишига йўл қўярсиз деб ўйламаган эдик, дада!— деди Жогендро.— Унинг бундайлигини билганимда, сизнинг у билан гаплашишингизга ҳам рози бўлмасдим!

— Бу тўйни ўзинг ҳавас қилган эдинг-ку, Жоген,— деди Оннода-бабу.— Ўзинг бу хусусда менга бир неча маротиба гапирган эдинг. Сен илтимос қилмаганимда, мен...

— Буни ман этиш умуман хаёлимга ҳам келган эмас, албатта. Лекин...

— Кўрдингми, ана энди «лекин»га ўтиб олдинг. Шунақа ҳам бўладими? Ё рози, ё қарши бўлишинг керак, бунда бетарафликка ўрин йўқ!

— Лекин шу билан бирга, мен демоқчиманки, унинг мунчаликка боришига йўл қўймаслик керак эди.

— Кўп ишларга бир туртки кифоя,— кулиб гапирди Окхой,— кейин эса, улар ўз ривожига ҳеч кимнинг рағбатлантиришига муҳтож бўлмайди. Совун кўпигидек то ёрилгунча шиша беради. Энди ўтган ишга салавот, беҳуда мунозаранинг фойдаси йўқ. Энди нима қиламиз, яхшиси — мана шунга келайлик.

Бу гапларни тобора безовталиқ билан эшитаётган Оннода-бабу, охири сўради:

— Сизлар Ромешни кўрдингларми?

— Кўрдик, жуда яқиндан кўрдик. Ўйлаганимиздан кўра яқинроқдан. Ҳатто, хотини билан ҳам танишдик.

Оннода-бабу ҳайратда ҳангу-манг бўлиб, уларга тикиларди.

— Кимнинг хотини билан? — такрор сўради у.

— Ромешнинг хотини билан, — такрорлади Жогендро.

— Нималар гапираётганини тушунмайман. Қайси Ромешнинг хотинини айтпасан?

— Ўзимизнинг Ромеш-чи, ўшанинг хотини. Бир неча ой аввал ўз қишлоғига бориб, уйланиб келибди.

— У вақтда унинг отаси ўлган эди, ахир, у аҳволда ҳеч қандай тўй бўлиши мумкин эмасди.

— Тўй, отасининг ўлиmidан сал олдин бўлган.

Оннода-бабу лол бўлиб қолди. Сўнг бир оз ўйлагач, боши қотиб, бўйинини қашиб туриб, бундай деди:

— Энди унинг Хемнолинига уйланиши ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас, дегин?

— Биз ҳам шуни гапиряпмиз-да.

— Шуни гапираётган бўлсанглар, нега тўйга тайёргарлик кўрилгани ҳақида ўйламадинглар? Тўй келгуси якшанба куни бўлади, деб ҳаммага хабар қилинган-ку! Демак, энди тўй умуман бўлмайди, деб хат ёзиш керак экан-да?

— Тўйни бутунлай тўхташнинг ҳожати йўқ, — деди Жоген, — фақат озгина ўзгариш киритсак, иш юришиб кетади.

— Сен нима демоқчисан?

— Бу осон гап, дада. Албатта, мумкин бўлган жойгагина ўзгариш киритилади. Никоҳ маросими масаласида биргина чора бор, биз шу чорани қўллашимиз керак. Қисқаси, Ромешнинг ўрнига бошқа бир куёвни қўйсак, тўй шу якшанба куни бир илож қилиб ўтиб кетади. Акс ҳолда биз эл орасида шарманда бўламиз.

Жогендро Окхойга маъноли қилиб назар солди. Окхой эса камтарлик билан ерга қаради.

— Бундай қисқа вақт ичида куёвни қаердан топасан?

— Бу тўғрида ташвиш қилмасангиз ҳам бўлади.

— Бироқ бунга ҳаммадан олдин Хемнинг розилигини олиш керак, ахир.

— Воқиядан хабардор бўлгач, унинг бу маслаҳатга кўнишига ишонаман.

— Ундай бўлса, билганингни қил. Лекин афсус: Ромешнинг давлати ҳам, шунга яраша ақли ҳам бор эди. Қара-я? Тунов куни биз у билан Этойяга кўчиб кетишга қарор қилгандик, у ўша ерда тажриба ортдирмоқчи эди, тўсатдан... шундай бахтсизлик рўй берса бўладими!

— Нега сиз унинг ташвишини тортасиз? Унинг Этойяга жўнашига ҳозир ҳам биров халақит бермайди. Мен бориб Хемни чақирай, фурсатни қўлдан бермайлик.

Бир неча минутдан сўнг Жогендро Хемнолини билан бирга қайтиб келди. Окхой хонанинг бир бурчагида, китоб жавони орқасида яшириниб ўтирарди.

— Утир, Хем,— деди Жогендро.— Бизнинг сенга айтадиган баъзи бир гапларимиз бор.

Хемнолини индамай курсига ўтирди. У оғир синовга бардош бериши кераклигини пайқаган эди.

Гапга даромад тариқасида Жогендро бундай сўз бошлади:

— Ромешнинг хатти-ҳаракати сенга шубҳали кўринмайдими?

Хемнолини «йўқ» дегандай бош чайқади.

— Унинг бизга айтолмайдиган сабаби нима экан?

— Бирон сабаби бордир-да,— ерга қараб жавоб берди Хемнолини.

— Тўғри. Сабаби бор. Мана шунинг ўзиёқ сени эҳтиёт бўлишга ундамайдими?

Хемнолини яна индамай, «йўқ» дегандай бош чайқади. Йўқ, у бунақа гапни ўйлагани ҳам йўқ.

Унинг ўз қариндошларидан кўра, қайсарлик билан Ромешга кўпроқ ишониш истаги охири Жогендронинг жиғига тегди. Енгил ишоралар билан гапни узоқдан бошлаш бу ерда иш бермайдиганга ўхшайди. У кескин давом этдирди:

— Сен, албатта, Ромешнинг бир неча ой аввал отаси билан қишлоққа кетганини эсласанг керак? Сўнгра биз кўп вақтгача ундан хат-хабар бўлмагани учун таажжубланиб юрдик. Одатда ҳар куни бизни кига икки мартаба кириб турадиган ҳамишалик қўшнимиз Ромеш, Калкуттага қайтиб келгач, бу ерда мутлақо қорасини кўрсатмай, шаҳарнинг бир бурча-

гида яширинди, бу ҳам ёдингдадир. Сизлар эса, шунга қарамай, унга бурунгидек ишониб, ҳатто яна уйга таклиф этдинглар! Мен бу ерда бўлганимда, бундай ҳол рўй бериши мумкинмиди?

Хемнолини хомуш ўтираверди.

— Бундай хатти-ҳаракатнинг маъносини англашга уриниб кўрдингизми? Нахотки унинг бу қилиғи сизларда заррача шубҳа туғдирмаган бўлса? Сизларнинг унга бўлган ишончингиз мунча ҳам бепоён экан!

Хемнолини илгаригидек миқ этмай ўтираверди.

— Дуруст! Эҳтимол ўзларингиз тўғри бўлганингиз сабабли бошқалардан гумонсирай олмассиз. Ундай бўлса, табиий, сиз менга ҳам оз-моз ишонсангиз керак? Воқиа мана бундай: шахсан ўзим мактабга бориб билдимки, Ромеш хотини Қамолани ўқишга жойлаб қўйган, таътил вақтида уни уйига олиб келмаслик ҳақида ҳам сўзлашиб қўйган. Бироқ, бундан уч кун олдин тўсатдан мактаб мудирасидан хат олган, хатда, ундан Қамолани байрамда уйга олиб кетиш талаб этилган. Бу кун таътилнинг бошланиши, мактаб извошчиси Қамолани Ромешнинг Доржипардаги эски уйига элтиб қўйган. Мен ўзим ўша уйга бордим. Биз кирганда Қамола олма арчиб, Ромеш эса унинг рўпарасида олма еб ўтирган экан. Мен, бу нимаси, деб сўрасам, Ромеш ҳозир ҳеч нарса айтолмайман, деб жавоб берди. Агар у ёлғондан, Қамола менинг хотиним эмас деганида ҳам, биз унинг сўзига дарҳол ишониб, ўзимизда пайдо бўлган гумонни бир амаллаб тарқатиб юборишга тиришардик. Лекин у ҳеч қандай аниқ жавоб беришни истамади. Қани, буни нима деб тушунса бўлади? Сиз ҳозир, шунча гапларни эшитгандан кейин ҳам унга ишонмоқчимисиз?

Жоғендро Хемнолинига тикилганча, жавоб кутарди.

Қизнинг юзлари оқариб кетди. У ўзини тутишга уриниб, бутун кучи билан курсининг суянчигига ёпишди, лекин бир дақиқа ҳам ўтмай, бошини олдинга эгиб, беҳуш бўлиб полга йиқилди.

Даҳшатга тушган Оннода-бабу икки қўллаб қизининг бошини кўкрагига босди-да, қайта-қайта сўради:

— Қизгинам, нима бўлди сенга, нима бўлди? Уларга ишонма, бу гаплар бари ёлгон!

Жогендро отасини четлатиб, синглисини диванга ётқизди ва ёнида турган кувачадан юзларига сув сепди. Окхой, зўр бериб уни елпиғич билан елпий бошлади.

Хемнолини бирпаслан кейин кўзларини очиб, бир сесканди-да:

— Дада, Окхой-бабу бу ердан тез кетсин! — деди ингроқ товуш билан.

Окхой елпиғичини қўйиб хонадан чиқди-ю, эшик орқасида тўхтади. Оннода-бабу Хемнолинининг ёнига ўтирди-да, чуқур уҳ тортиб, унинг бошини силай бошлади:

— Нима бўлди, қизгинам, бас! Тинчлан!

Хемнолинининг кўзларига бирдан дув ёш келди. Титраб-қақшаб хўнграшдан унинг кўкраги кўтарилиб-кўтарилиб кетарди. Оғир қайғу-алам туғенини енгишга уриниб, у отасининг тиззасига бош қўйди.

— Жон қизим, тинчлан, бас қил,— такрорларди Оннода-бабу кўз ёшларини тиёлмай, бўғиқ товуш билан.— Мен Ромешни жуда яхши биламан. У ҳеч қачон бундай виждонсизлик қилмайди. Жоген албатта янглишган.

Аламзада бўлган Жогендро чидаб туролмади:

— Уни беҳудага умидвор қилманг, ота? Хемни ҳозир тинчлантириш билан уни келажакда яна ҳам оғирроқ мусибатга гирифтор қиласиз. Унга фурсат беринг. Ўзи ҳар томонлама ўйлаб кўрсин.

Хемнолини ўнгланиб олди-да, акасига тикилиб туриб қатъият билан гапирди:

— Менга нима керак бўлса, ҳаммасини ўйлаб қўйдим. Билиб қўйинг, шу гапларнинг ҳаммасини унинг ўзидан эшитмагунча, ҳеч нарсага ишонмайман.

Шу сўзлар билан у ўрнидан турди.

— Йиқилиб кетма, тағин,— деди хавотир билан Оннода-бабу қизини суяб.

Отасининг қўлларига суяниб, Хемнолини ўз ётоғига кириб ётди.

— Дада, мени ёлғиз қўйинг,— илтимос қилди у,— мен ухлашга ҳаракат қилиб кўраман.

— Хорини чақирай, сени елпиб турсин.

— Йўқ, йўқ, менга ҳеч нарса керакмас, дада.

Оннода-бабу қўшни хонага чиқди. У, ҳозир, қиз-часи жуда ёш вақтида ўлиб кетган хотинини ўйлаб кетди. Рафиқасининг фидокорона садоқати, вазминлиги, муттасил қувноқлиги хотирига келди. У қизини тарбиялаб вояга етказди, қиз эса ўз онасининг тирик тимсоли бўлиб қолди. Хемнинг изтироб чекаётганини ўйлаганда Оннода-бабунинг юраги қон бўларди. Унинг ётоғи ёнида ўтириб, ота шўрлик хаёлида қизига мурожаат қиларди:

— Жоним қизим, бошингга ғам соя солмасин, бахтиёр бўл! Менинг фикри-ёдим, ўзим у дунёда онанг билан қовушмай туриб, сенинг ўз севган кишинг уйдан бошпана топиб, қувноқ ва хушбахт бўлишингни кўрмоқдир.

У нам кўзларини этагининг учи билан артди.

Жогендро илгари ҳам хотинларнинг ақли қисқа деб юрарди, энди эса, бунга тамомила ишонди. Одамлар рад этиб бўлмайдиган далилларга ҳам ишонмасалар, нима қиласан! Уларнинг, бошқалар нима дейишидан қатъи назар, ўйламай-нетмай, икки карра икки тўрт эмас, деб туриб олишлари ҳеч гап эмас, оқилона далиллар қора қорадир деб тасдиқлайди, бироқ муҳаббат эса қорани оқ деб туриб олса борми, ҳар қандай далилга қарши ҳужум бошлай беради. Шу хотинлар дастидан дунёнинг ост-уст бўлиб кетмаганига ҳайронсан киши.

Ниҳоят, хаёлларини бўлиб, Жогендро Окхойни чақирди. У қандайдир ёни билан юриб хонага кирди.

— Сен, албатта, ҳамма гапни эшитдинг. Хўш, энди нима қилишимиз керак? — сўради Жогендро.

— Мени бу ишларга бекор аралаштиряпсан, дўстим. Менинг бу ишларда ҳеч қандай иштироким йўқ эди, сен келдигу мени ҳам шу кўнгилсиз воқиаларга қотиштирддинг!

— Бўлди! Арз-ҳолингни кейин қиласан. Энди биз учун биргина чора қолди. У ҳам бўлса Ромешни кўндириш: у ҳамма воқиани Хемнолинига ўзи гапириши керак.

— Жиннимисан! Одам ўзи иқроп бўлармиди!

— Бўлмаса, яхшиси — хат ёзсин. Бу иш билан сен ҳозирданоқ машғул бўлишинг керак. Бироқ унутма, бирор дақиқани қўлдан бой бериш мумкин эмас.

— Дуруст. Нима қилиш кераклигини ўйлаб кўрай-чи.

ИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

Кеч соат тўққизда Ромеш билан Камола Шиялдохо вокзалига қараб жўнадилар. Айланма йўл билан кетдилар — извошчига тор кўчалар билан олиб бориш буюрилган эди. Извош Колутолда бизга таниш уйлардан бирининг рўпарасига келганда, Ромеш извош эшикчасидан бошини чиқариб, ташна назар билан уйга қаради. Бу ерда ҳеч нарса ўзгармаган, ҳаммаси боягидек. У шундай оғир сўлиш олдики, мизғий бошлаган Камолани уйғотиб юборди.

— Сизга нима бўлди? — сўради қиз.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, — жавоб берди Ромеш ва яхшироқ жойлашиб, бутун йўл давомида хомуш ўтирди.

Камола ўтирғич орқасига суяниб, дарҳол уйқуга толди. Колутолдан ўтиб бораётган чоқда Камоланинг ҳамроҳлиги Ромешга бирдан жуда оғир туюлди.

Улар станцияга вақтида етиб келиб, Ромеш олдиндан буюриб қўйган иккинчи класс вагон купесини ишғол қилдилар. Диванлардан бирига Камолага жой солиб, чироғ абажурини пастлатди:

— Ёт, Камола, сен аллақачон ухлашинг керак эди.

— Поезд юриши билан ётаман. Ҳозирча менга рухсат беринг, бир оз дераза олдида ўтирай, — илтимос қилди Камола.

Ромеш рози бўлди. Шунда Камола бошига рўмолини ёпиб, диваннинг бир четига, дераза олдига ўтирди ва станция саҳнида тўлиб турган оломонга қарай бошлади. Ромеш эса ўтирғичнинг ўртасидан жой олиб, паришонлик билан ҳар тарафга назар соларди. Поезд аста юра бошлагач, у ўрнидан сапчиб тушди — станция саҳнида чопиб юрган киши унга танишдек туюлди.

Бу одамни Камола ҳам кўриб қолди ва хандон уриб кулиб юборди.

Кечиккан йўловчи темир йўл хизматчисининг нозилигига қарамай, шарфини унинг қўлида қолдириб, юриб кетаётган вагонга сакради, сўнг шарфимни бер деб, вагон деразасидан қўл чўзди. Шунда Ромеш нотаниш кишини аниқ кўриб таниди — у Окхой эди.

Камола шарф можаросини эслаб анчагача қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Соат ўн ярим, — деди Ромеш, — поезд жўнаганига хийла бўлди, ётиб ухласанг бўларди.

Қиз итоатчанлик билан ёнбошлади-ю уйқу элтгунча кулиб ётди.

Аммо Ромешнинг таъби хира эди. У Окхойнинг калкутталиқ эканини, қишлоқда ҳеч қандай қариндошуруғи йўқлигини биларди. Шундай экан, ҳозир у қаерга шошиляпти, айниқса бугун кечаси? Муқаррарки, у Ромешни таъқиб этмоқда.

Окхойнинг қишлоққа бориб ҳар хил гап тарқатиши, бунинг дўст-душманлар орасида паст-баланд гапларга сабаб бўлишини ўйлашнинг ўзиёқ йигитнинг юрагига ғулғула соларди. Ҳамма воқиялар жуда хунук тусга кириши мумкин эди. Калкутта сингари катта шаҳарда ҳамиша кўздан ғойиб бўлиш, одамлар денгизда ғарқ бўлиб кетиш мумкин, бироқ кичкина қишлоқча саёз дарёдай, енгил бир турткидан ҳам тўлқинланиб кетиши мумкин. Ромеш бу хусусда қанча ўйласа, шунча юраги сиқиларди...

Ромеш Баракпур станциясида деразадан қараб, Окхойнинг бу ерда тушиб қолмаганига қаноат ҳосил қилди. Нойхотида кўпгина одамлар поездга ўтириб, кўплари тушиб қолди. Аммо Окхой булар орасида ҳам йўқ эди. Ромеш Богу...циясида ҳам деразадан бош чиқариб қаради. Окх... ҳеч ерда кўринмас эди. Афтидан, уни кейинги станцияда тушиб қолар, деб умид қилиш ҳам маъносиз эди.

Йигит алламаҳалгача ўзини тетик тутиб, охири ухлаб қолди. Эрта билан поезд Гойялондо воклазида тўхтаганда, Ромеш, шарфга ўралиб, қўлида чамадони билан шошилганча параход томонга бораётган Окхойни кўриб қолди.

Ромеш тушадиган пароходнинг жўнашига яна бир озгина вақт қолган эди. Аммо иккинчи пристань ёнида жўнашга шайланиб яна бир пароход турарди.

— Пароход қаерга боради?— сўради Ромеш.

— Ғарбга.

— Қаергача?

— Агар дарё саёз бўлмаса, Банорасгача.

Ромеш палубага чиқиб, Камолани каюталарнинг бирига жойлади-да, шошилганча сут, гуруч ва банон сотиб олгани кетди.

Бу орада Окхой бошқа йўловчилардан ўтиб, биринчи пароходга чиқиб олган эди.

У, кўриб қолмасинлар деб, кўп эҳтиёткорлик билан шундай бир жойни ишғол қилган эдики, у ердан туриб пароходга чиққанларнинг барини кузатиб туриш мумкин эди. Аммо йўловчилар унчалик шошилишмади. Пароход кечикиб жўнайдиган бўлди, бу аҳволдан фойдаланган одамлар ювинишар, чўмилишар, баъзилари эса ҳатто соҳилда овқат ҳам пишириб едилар. Окхой бўлса, эҳтимол Ромеш Камолани бирор мусофирхонага нонуштага олиб кетгандир деб ўйлади, бироқ у Гойялондонинг баланд-пастини мутлақо билмагани учун уларни қидириб боролмади.

Гудоклар янгради, пароход ҳадемай жўнашга тайёр, аммо Ромешдан ҳануз дарак йўқ эди. Лапанглаб турган тахта кўприкдан йўловчилар шошилиб пароходга чиқа бошладилар. Пароходнинг тўхтовсиз гудоклари ҳаммани шошилишга мажбур этар, оломон тобора кўпаярди. Лекин пароходга чиққанлар орасида ҳам, энди чиқиб келаётганлар ичида ҳам Ромеш кўринмади.

Ниҳоят йўловчилар оқими тинди. Кўприкчани тортиб олдилар, капитан лангарни кўтаришга фармон берди.

— Менга рухсат этиш шаман!— деб қичқирди изтиробга тушган Окхой. Бироқ матрослар унга заррача эътибор бермадилар. Соҳил билан пароход оралиғи ҳали унча кенг эмасди, Окхой пароходдан қирғоққа сакради.

Бироқ у соҳилда ҳам Ромешнинг изини тополмади. Бир неча минут илгари поезд Қалкуттага жўнаганини билиб, кеча станцияда темир йўл хизматчиси билан

жанжаллашганимда, Ромеш кўриб қолган ва менинг ёмон ниятимни пайқаб, қишлоғига бориш ўрнига, эрта-лабки поезд билан қайтиб Қалкуттага кетган, деб тахмин қилди. У ерда яшириниш ниятида бўлган одамни қидириб топиш ҳазил гап эмас.

ИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

Окхой кун бўйи Гойялондо станциясида санқиб, ниҳоят, кечқурун поездга тушиб Қалкуттага жўнади. Эрта билан поезддан тушиб, тўғри Ромешнинг Доржипардаги уйига қараб юрди, аммо уйнинг эшиклари бек экан, бу ерга ҳеч ким қайтиб келмагани равшан эди.

У Ромешнинг Колутолдаги уйига ҳам кириб чиқди, лекин бу ер ҳам бўм-бўш эди. Шунда Оннода-бабунинг уйига келиб, Жогендрога, Ромеш қочиб кетди, уни тутиб қолиш менга муяссар бўлмади, деб эълоң қилди.

— Қандай қилиб қочди? — сўради Жогендро.

Окхой ўз сафари тарихини батафсил ҳикоя қилиб берди.

Окхой пайдо бўлиши билан Ромеш ва Камоланинг қочиши Жогендронинг гумонини яна ҳам кучайтирди.

— Лекин бу далилларнинг бари ҳам бизга иш бермайди, — деди Жогендро, — Хемнолинигина эмас, ҳатто отам ҳам шу аҳмоқона гапни такрорламоқда: у бу гапларнинг барини Ромешнинг ўз оғзидан эшитмагунча, унга бўлган ишончини йўқотмас эмиш. Иш шу даражага бориб етдики, агар Ромеш келиб, ҳозирча сабабини айтолмайман деса, отам ўйлаб-негиб турмай, унинг Хемнолинига уйланишига рози бўлади. Мен жуда оғир аҳволда қолдим. Отам қизининг изтириб чекишига йўл қўймайди. Бўлса, инжиқлик билан: «Барибир мен ўшанга тегман, хотини бўлса ҳам майли» дейишга тайёрдай. Қизини ранжитмаслик учун отамнинг ҳатто шунга ҳам рози бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Энди ўзинг кўриб турибсан, биз учун биргина йўл қолди: ҳар қандай бўлса ҳам, тезроқ Ромешни эътироф қилдириш зарур. Сен, Окхой, сира бўш келмаслигинг керак. Мен ўзим ҳам бу ишга аралашган

бўлардиму, бироқ улар билан уришишдан бошқа бирор найранг бошимга келмайди. Энди, Окхой, сен аввал бориб ювин, бу афт-башаранг билан чойга ўтира кўрма.

Ювингандан кейин Окхой ўтириб ўйга чўмди. Шу вақтда хонага қизини бошлаб Оннода-бабу кирди. Бироқ Окхойни кўриб, Хемнолини дарров қайтиб чиқиб кетди.

— Хем яхши қилмади,— деди асабийлашиб Жогендро.— Сиз унинг бундай дағаллигига йўл қўймаслигингиз керак, дада, айтинг, қайтсин. Хем! Хем!

Бироқ Хемнолини аллақачон тепага чиқиб кетган эди.

— Жоген! Сен менинг режаларимни бузаясан, холос,— деди Окхой.— Унга менинг тўғримда оғиз очма. Вақт — энг улуғ даводир. Зўрлик ҳамма ишни барбод қилиши мумкин.

Шу сўзларни айтгач, Окхой чойини ичиб чиқиб кетди.

Окхойни бесабрликда айблаш мумкин эмасди. У, ҳатто вазият йўл бермаганда ҳам, барибир ўйлаганини қиларди. Қизиққонлик унинг табиатида йўқ. Бунинг устига, у ўзини ақлли кўрсатиб, олий туйғулар ҳақида сафсатага берилувчи мутакаббурлар жумласидан эмас. Ҳа, у ҳеч қандай ҳақорат ва кудурат олдида довдирамасди. Ҳақиқатан ҳам сабрли одам, қандай муомала қилмасинлар, барига бардош беради.

Окхой кетгач, Оннода-бабу Хемнолинини яна чойга бошлаб келди. Қизнинг юзлари оқарган, қовоқлари кўрарган эди.

У ерга қараганча кириб келди, Жогендрога бош кўтариб қарай олмади, чунки акасининг Ромешдан ҳам, сингласидан ҳам қаттиқроқ хафа эканини, иккаласини ҳам қоралаётганини кўрди.

Муҳаббат Хемнолинини ишончини тутиб турса-да, ақлнинг овози қаршисида заифлик қилди. Тунов кун Жогендронинг олдида Ромешга бўлган қаттиқ ишончини изҳор қилиб, сўнг қоронғу кечада, ётоғида танҳо фикр қилгач, аввалги хотиржамлигини йўқотди.

Маълумки, дастлаб Ромешнинг хатти-ҳаракатида шубҳа қиларли ҳеч нарса йўқ эди, қиз унинг ваъдала-

рига ишониб, ўз қалбида ҳеч қандай гумонга йўл қўймади. Шунга қарамай, гумонлар зўрайиб, уни енгиб борарди.

Она, боласини ўлим хавфидан ҳимоя қилиб, уни икки қўллаб бағрига босгандай, Хемнолини ҳам бутун кучи билан Ромешга бўлган ишончини қалбида сақлашга, уни рақиблар гийбатидан эҳтиёт қилишга уринар эди. Таажжуб, баъзан ирода ҳам бардош беролмай қоларкан.

Шу кечани Оннода-бабу Хемнолининг ётоқхонаси ёнидаги хонада ўтказди. У қизининг ухламай, бир ёнбошидан иккинчи ёнбошига ағдарилаётганини пайқар, аҳён-аҳёнда эшикни очиб унга қарарди.

— Уйқунг келмаяптими, қизим?— деган саволига доим бирдек:

— Ўзингиз нега ухламаяпсиз, дада? Менинг кўзларим юмилиб боряпти, мана ҳозир ухлаб қоламан!— деган жавоб оларди.

Тонготарда Хемнолини томга чиқди. Ромеш яшаган уйининг ҳамма эшик ва деразалари ёпиқ эди.

Шарқдан, оппоқ тоғ чўққилари орқасидан қуёш оҳишта кўтарилиб келарди. Бу янгидан порлаб чиқаётган кун қизга тўсатдан шундай нурсиз ва умидсиз туюлдики, у томнинг бир четига ўтириб, икки қўли билан кўзларини бекитганча, алам билан хўнграб юборди. Энди ҳамisha чой маҳалида уни йўқлаб келадиган киши йўқ. Энг яқин кишим ёнимда, кўшни уйда деган қувноқ тушунча энди барбод бўлди.

— Хем! Хем!

Хемнолини шошилганча туриб, кўзларини артди.

— Нима дейсиз, дада?— овоз берди қиз.

Оннода-бабу қизнинг ёнига келиб, эркалаб бошини силади:

— Бугун кечроқ уйғондим,— деди.

Оннода-бабу тун бўйи Хемнолини учун хавотир бўлиб, кўзига уйқу келмади, тонготардагина андак мизгиб олди. Аммо офтоб шуъласи кўзларига тушгани ҳамон, дарров ўрнидан турди, ювиниб, қизини кўргали чиқди. Қизи хонасида йўқ экан. Томга чиқди. Танҳо Хемнолининг маъюс ўтириши Оннода-бабунинг юрагини эзиб юборди.

— Юр, чой ичамиз, қизим, — деди у.

Қиз чой вақтида Жогендронинг рўпарасида ўтиришни истамасди. Аммо у одатдаги тартибнинг бузилишидан отасининг доим ранжишини биларди. Бундан ташқари, ҳар кун отасига ўз қўли билан чой қуйиб берар ва энди ҳам ўзини бу юмушдан маҳрум қилишни истамасди.

Шунинг учун эрта билан Оннода-бабу уни чойга таклиф этгани келганда, у отасининг қўлларига суянганча меҳмонхонага қараб кетди.

Пастга тушиб, эшик олдида тўхтаганида Жогендронинг аллаким билан гаплашиб турганини эшитди-ю, юраги жиг этиб кетди, Ромеш бўлса керак, деб ўйлади — ундан бошқа ким ҳам келарди саҳарлаб!

У гангиб қолгандай, ичкарига кирди, аммо уйда Окхойни кўрди-ю, ўзини тутолмай қочиб чиқиб кетди.

Оннода-бабу уни яна меҳмонхонага бошлаб келди. Шунда у отасининг ёнгинасида ўтириб, бошини қуйи солган ҳолда чой дамлаш билан машғул бўлди.

Хемнолинининг хатти-ҳаракати Жогендронинг жаҳлини чиқарди. У сингисининг Ромеш туфайли изтироб чекишига бепарво қараб туролмасди. Бироқ Оннода-бабунинг қизига ҳамдардлиги, Хемнинг эса ота муҳаббати кўланкасида яширинишга тараддуд қилганини кўргач, Жогендронинг ғазаби яна ҳам авж олди.

«Гўёки биз ҳаммамиз жиноятчилармиз! — ўйлади у. — Ҳолбуки биз уни яхши кўрганимиздан ўз бурчимизни адо этиб, келажакда бахтиёр бўлиши учун жон куйдириямиз!.. Унда эса миннатдорчиликнинг учқуни ҳам йўқ, яна бизни айбдор деб билади. Отам эса, бунақа ишларнинг фарқига бормайди. Тасалли бериш билан овора бўлмай, кескин зарба бериш вақти келди; отам эса, Хемга раҳми келиб, кўнгилсиз ҳақиқатни унга яқин келтирмасликка урингани-уринган».

— Дада, воқиядан хабарингиз борми? — деди Жогендро.

— Йўқ, нима бўлди? — Қўрқиб сўради Оннода-бабу.

— Кеча Ромеш Гойялондо поездда хотини билан қишлоғига жўнабди, аммо шу поездга Окхойнинг тушишини пайқаб, қайтиб Қалкуттага қочибди.

Хемнолинининг қўллари қалтираб, чой тўкилиб кетди. Қиз жойида ўтириб қолди.

Кўз қири билан синглисига қараб қўйиб, Жогендро давом этди:

— Тушунолмайман, нега энди у қочди экан? Ахир Окхойга илгари ҳам ҳамма нарса аён эди-ку. Ромешнинг илгариги хатти-ҳаракатини яхши деб бўлмайди, бироқ мана бундай қўрқоқлик — ўғридек шошилиб яшириниш, менингча, жуда ҳам хунук иш. Хем бу тўғрида нима деб ўйларкан, билмайман, менингча, унинг қочиши — айбдорлигини тўла тасдиқловчи далилдир.

Бутун вужуди титраб, Хемнолини ўрнидан турди.

— Мен ҳеч қандай далил қидирмайман, ака! Уни қораламоқчи бўлсангиз — бу сизнинг ишингиз... мен эса унга ҳакам эмасман, — деди у.

— Сен турмушга чиқмоқчи бўлган кишига бизнинг бепарво қарашимиз мумкинми? — сўради Жогендро.

— Энди тўй ҳақида гапиришнинг нима ҳожати бор! Сиз тўйга монелик қилишга уринасиз, агар сизга шу маъқул бўлса, монелик қилаверинг, аммо мени ўз фикримдан қайтаришга беҳуда уринманг!

Қиз ортиқ бардош беролмай, ҳўнграб юборди.

Оннода-бабу ошғич равишда туриб, қизнинг кўз ёшлари оқиб турган юзини бағрига босиб:

— Юр, тепага чиқамиз, Хем! — деди.

ИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

Параход жўнади. Биринчи ва иккинчи классларда йўловчилар умуман йўқ эди. Ромеш каюталардан бирида ўзига жой солди. Эрта билан Камола сут ичди-да, ўз эшигини катта очиб, дарёни ва оқиб ўтаётгандай кўринган соҳилни томоша қила бошлади.

— Қаёққа бораётганимизни биласанми, Камола? — сўради Ромеш.

— Сизнинг юртингизга.

— Қишлоқ сенга ёқмайди-ку, шунинг учун у ерга бормаймиз.

— Мени деб қишлоққа бормайдиган бўлдингизми?

— Албатта, фақат сенинг учун.

— Нега бундай қилдингиз?— жиддий сўради қиз.— Мен жавраб нима десам, сиз ҳаммасини жиддий деб ўйлайсизми! Шу арзимаган нарсага ҳам аллақачон хафа бўлибсиз-да.

— Хафа бўлиш хаёлимга ҳам келгани йўқ,— кулди Ромеш.— ўз қишлоғимга боргим келмаяпти.

— Ундай бўлса, биз қаёққа қараб йўл олдик,— яна сўради Камола.

— Фарбга.

«Фарб» сўзини эшитиб, Камола кўзларини катта очди.

Фарб!.. Бу сўзни эшитганда, ҳеч қачон уйини тарк этмаган кишининг кўз олдига нималар келмайди!

Фарбда — муқаддас жойлар, шифобахш ҳаво, дилбар табиат манзаралари, шаҳарлар, мамлакат ва шоҳларнинг ўтмишдаги улуғворликлари, афсонавий ибодатхоналар! Қанча қадимий афсоналар, турли-туман қахрамонликлар ҳақида қанчадан-қанча ривоятлар.

Шавқ-завққа тўлган қиз, ҳадеб сўрай берди:

— Қайси шаҳарга борамиз?

— Ҳозирча маълум эмас. Биз Мунгер, Патна, Данапур, Боксар, Гажипур, Банорас шаҳарларини босиб ўтишимиз керак — шу шаҳарлардан бирига тушамиз.

Бунча маълум ва номаълум шаҳарларнинг номларини эшитгач, Камоланинг тасавури яна мавж урди.

— Бу жуда қизиқ!— чапак чалди қиз.

— Қизиғи кейин бўлади! Мана шу бир неча кунда биз нима еймиз? Сен, матрослар пароход ошхонасида пиширган таомни, эҳтимол, емассан?

— Вой ўлмасам!— деб хитоб қилди Камола қошини жийриб.— Албатта йўқ.

— Сенингча, нима қилиш керак?

— Ўзим пишираман.

— Қўлингдан келармикин?

— Вой, сиз мени нима деб ўйлайсиз! Нахотки қўлимдан келмаса? Ёш бола эмасман-ку, тоғамнинг уйида бутун қозон-товоқ менинг бўйнимда эди.

Ромеш шу ондаёқ пушаймон бўлиб деди:

— Менинг саволим ростдан ҳам ўринсиз. Кел, дарров ўчоқ қурамиз. Нима дейсан?

У дарров бориб кичкина темир печка олиб келди. Пароходда каястка¹ тоифасига мансуб Умеш деган бир бола бор эди, ўшани ҳам бошлаб келди, бу бола бир оз хизмат ҳақи эвазига, Банорасгача сув ташиши, идиш ювиши ва бошқа хизматларни қилиши керак эди.

— Камола,— деди Ромеш,— бугун нима пиширамиз?

— Кўп нарса олиб келдингизми?— деди Камола.— Фақат гуручу лувия. Ундай бўлса, лувияни гуруч билан димлаб пишира қоламиз.

Ромеш масаллиғни матрослардан олган эди. Қиз унинг рўзгор ишларидаги тажрибасизлигини кўриб, самимий кулди.

— Ажаб! Шил-нор² бўлмаса буни нима билан туяман?

Қизнинг таъналарини итоаткорлик билан эшитиб, Ромеш шил-нор қидириб кетди. Уни топиш насиб бўлмай, матрослардан чўян келича сўрашга тўғри келди.

Қиз келичада резавор туйишни билмасди, шунинг учун андак довдираб қолди.

— Кел, бу ишни қилишни битта-яримтадан илтимос қиламиз,— деди Ромеш, бироқ маъқуллаган садо чиқмади. Камоланинг ўзи бу ишга астойдил киришди. Одатланмаган асбоб билан муомала қилиш гўё унга бир нави ҳаловат бағишларди. Дон келичадан сачраб, ҳар томонга сочилар, қиз эса, ўзини кулгидан тиёлмас, Ромеш ҳам унга қараб куларди.

Резавор туйиш ҳангамаси тугагач, Камола сарисининг бўш этагини белига боғлаб, овқат пиширишга киришди. Овқат пиширишда Калкуттадан олиб келинаётган қандолат идишидан фойдаланишга тўғри келди. Уни ўтга қўйиб, қиз Ромешга мурожаат қилди.

— Дарров бориб чўмилинг, ҳозир ҳамма нарса тайёр бўлади.

Ромеш барвақт қайтиб келди, таом тайёр бўлган эди. Бироқ, нимага солиб ейиш керак? Товоқ йўқ эди.

— Матрослардан сопол товоқлар сўраб олсак бўладими?— ҳайқиброқ сўради Ромеш.

¹ К а я с т к а — олий тоифаларнинг бири, мнрзолар тоифаси.

² Ш и л - н о р — резавор янчадиган япалоқ тош.

Бунча ножўя таклифдан Камола даҳшатга келди. Ромеш хижолат тортиб, илгари ҳам шу хил гуноҳ¹ қилганини айтди.

— Утган ишга салавот,— деди Камола.— Бироқ бундан сўнг бунақа ишлар бўлмайди, менинг бундай ишларга тоқатим йўқ.

Сўнгра у қандолат идишининг қопқоғини олиб, яхшилаб ювиб, Ромешга узатди:

— Бугун шунда ейсиз, кейин кўрамыз.

Палубанинг бир қисми тоза ювилиб, кечки овқатга жой тайёрлангач, Ромеш мамнунлик билан овқатлана бошлади. У бир оз тотиб кўриб, таом гоят лаззатли бўлганини гапирди.

— Мени калака қилмай қўя қолинг,— уялинқиради Камола.

— Ҳазили йўқ, ҳозир ўзинг ҳам қойил қоласан.

У таомни бир онда еб бўлиб, тагин сўради. Қиз бу сафар кўпгина солиб берди.

— Ҳой, сен нима қиляпсан? Ўзингга ҳеч нарса қолдирмадинг, шекилли!

— Ҳали кўп, ташвиш қилманг,— деди Камола.

Ўзининг пазандалик ҳунарига бундай эътибор қизга жуда ёқди.

— Сен нимада ейсан?— деб сўради Ромеш.

— Уша қопқоқнинг ўзида.

— Йўқ, бу бўлмайди,— деди ташвишланиб Ромеш.

— Нега?

— Йўқ, йўқ, сира мумкинмас!

— Мен нима қилаётганимни жуда яхши биламан,— эътироз қилди қиз.— Умеш, сен нимада ейсан?

— У ерда қандолат сотяптилар. Мен қандолатфурушдан шало дарахтининг бир япроғини оламан.

— Менга қара, Камола,— деди Ромеш,— ростдан ҳам шу қопқоқда овқат эмоқчи бўлсанг, менга бер, уни яхшилаб ювай!

---

¹ Индуизм қонунларига кўра, олий табақа кишилари паст табақага мансуб кишиларнинг, ё бошқа диндаги одамларнинг идиш-товоқларидан фойдаланса, ўзини мурдор қилган, булғаган бўлади.

— Ақлдан озибсиз! — деди қиз жаҳли чиқиб. Бирпасдан кейин эса бундай деди:— Мен сизга пан¹ тайёрлай олмайман, бунинг учун ҳеч нарса олиб келмасиз.

— Пастда биров пан сотяпти,— деди Ромеш.

Шу зайлда, ортиқча қийинчиликсиз рўзгорга ҳам асос солинди. Бироқ Ромешнинг юраги нотинч: у Камоланинг хотин сифатида қилаётган ғамхўрликларидан қай йўсинда қутулиш тўғрисида ўйларди.

Камола уй бекаси вазифасини бажаришда ёрдамга ҳам, маслаҳатга ҳам муҳтож эмас эди. Бир неча йил давомида у тоғаси учун овқат пиширди, болаларга қаради, уйнинг ҳамма ишларини ўзи бажарди. Ромеш қизнинг чаққонлиги, ғайрати ва меҳнатсеварлигига мафтун эди. Айни вақтда келажакда унга қандай муносабатда бўлиши кераклигини тўхтовсиз ўйларди. «Мен уни ўз уйимда қолдиришни истамайман,— дер эди у,— бироқ ташлаб ҳам кетолмайман. У билан муомалам қай даражада бўлиши керак?» Агар Хемнолини бирга бўлганда, ҳамма нарса яхшиликча ҳал бўларди. Аммо нима бўлганда ҳам ҳозирча бу умидни қўйиб туришга тўғри келди. Бу муаммони Камола билан юзма-юз туриб ҳал этиш эса, ғоят даражада мушкул. Ниҳоят Ромеш, Камолага ҳамма воқияни айтишим керак, деган узил-кесил қарорга келди — бу билан бекинмачоқ ўйинига абадий хотима берилади.

ИГИРМА ТУРТИНЧИ БОБ

Кечки пайтга бориб пароход қумга текилиб қолди. Қоманда бир неча марта ҳаракат қилиб кўрса ҳам, ўша кунни уни ўрнидан силжита олмади.

Баланд қирғоқдан дарё томонга қиялаб, сув қушларининг оёқ излари қолган қумлоқ саёзлик чўзилиб ётарди. Кун ботишдан илгари, сўнгги марта сув олиш учун бу ерга қишлоқ аёллари келишди. Баъзилари да-

¹ Пан — бетел деган ўсимликнинг япроғи. Ҳиндистонда уни зираворга қўшиб чайнайдилар.

дил, очик юз билан, кўплари эса ҳайкиб чодра орқали пароходга тикилар эди. Жарлик тепасида қишлоқ болалари тумшуғи юқори кўтарилган бу учар пароходнинг қийин аҳволга тушганидан қувониб, қийқириб ўйинга тушар эдилар.

Қарши қирғоқнинг чексиз қумлоқлари орқасида куёш ботди. Ромеш тез босиб келаётган ғира-ширада палуба қабзасини ушлаганча, ҳали ёришиб турган ғарб уфқига қарарди. Камола у-бу билан тўсиб қўйилган ошхонасидан чиқиб, каюта эшиги олдида тўхтади.

Қандай қилиб Ромешнинг эътиборини жалб этишни билмай, секин йўталди, бироқ йигит қайрилиб қарамади. Шунда қиз бир шода калит билан эшикни тақиллата бошлади. Ромеш орқага ўгирилиб Камолани кўрди, унинг ёнига келиб сўради:

— Бу нима қилиқ? Одамни шунақа чақирадимми?

— Қандай чақирим керак?

— Ота-онам менга нима учун ном қўйиб қўйибди? Биров асло оғизга олмасин, дебми? Сенга керак эканман нега Ромеш деб чақирмайсан?

Яна ўша бемаъни ҳазил! Қизнинг қулоқларигача қизариб кетди, унинг арғувон ёноқларидан гўё шафақ ҳам ловиллаб кетгандай туюлди. Камола бошини қўйи солиб:

— Ҳазилингизни қўйинг!.. Овқат тайёр. Эрта билан тузуккина нонушта қилмадингиз, барвақтроқ овқатланиб олинг,— деди.

Дарёнинг мусаффо ҳавоси Ромешнинг иштаҳасини очган бўлса ҳам, Камола масаллиғ озлигидан яна ташвишга тушмасин деган андиша билан жим турган эди. Унинг кутилмаганда овқатга таклиф этиши Ромешни жуда қувонтирди. Аммо уни қувонтирган нарса вақтида тайёр бўлган таомгина эмас эди. Йигитнинг бошига бирдан шундай фикр келди: унинг оёқ-қўлларини учун ғамхўрлик қилишни тақдир ўз зиммасига олибди, Ромешнинг тақдир иродасига бўйсунмасликка ҳаққи йўқ. Шунга қарамай, булар бари бир

¹ Ҳиндларнинг эътиқодича, эр бирор бахтсизликка дучор бўлмаслиги учун, хотин унинг номини атамаслиги керак.

хатоликнинг самараси, деган аламли фикр уни асло тарк этмасди. Ромеш оғир нафас олиб, бошини қўйи солганча каютага кирди.

Унинг қовоғи осилганини кўриб таажжубланган Камола:

— Назаримда, ҳеч нарса егингиз йўқ, шекилли? Майли, мен сизни мажбур этмайман,— деди.

Ромеш ясама қувноқлик билан жавоб беришга ошиқди:

— Мени сен эмас, ўз қорним мажбур этади. Эҳтиёт бўл, иккинчи дафъа калитларни тақиллатиб мени овқатга чақирганинга, Мадхусудоннинг¹ ўзи кириб келмасин тагин! Ие, бу ерда егулик бирор нарса кўринмайди-ку! — давом этди у аланглаб.— Мен жуда оч қолган бўлсам ҳам, бундай буюмларни ҳазм қила олмайман!— Ромеш каютадаги кўрпа-ёстиқ ва бошқа анжомларни кўрсатди.— Мени ёшлигимда бутунлай бошқа хил таомга ўргатганлар.

Камола хандон уриб кулиб юборди, анчагача ўзини туюлмай кулишда давом этди.

— Ана холос, энди бирпас сабр ҳам қилолмайсиз! Осмонга қараб туриб очликни ҳам, ташваликни ҳам сезмаган эдингиз, бу ерга чақирган ҳамон дарров очикқанингизни эслаб қолдингиз! Яхши, яхши, бир оз сабр қилинг, ҳозир ҳаммасини олиб келаман.

— Ҳа, тезроқ бўл, йўқса, келиб каютада кўрпа-ёстиқни ҳам тополмай қоласан. Кейин мени койима.

Бу ҳазилнинг такрорланиши қизга беҳад ҳузур бағишлади. Қиз завқ-шавққа тўлган ҳолда, уйни янгроқ кулги билан тўлдириб, эшиқдан чиқиб кетди. Ромешнинг қалбаки қувноқлиги шу зоҳотиёқ сўнди.

Камола усти шал дарахтининг барглари билан ёпилган кажава сават кўтариб дарров қайтиб келди. Уни кроватга қўйиб, сарисининг этаги билан полни артди.

— Сен нима қиляпсан? — безовталиқ билан сўради Ромеш.

— Барибир ҳозир бошқа либос кияман-ку.

Шу сўзлар билан Камола шал япроқларини полга

---

¹ Мадхусудон — тангри Вишнунинг бўлак оти.

ёйиб, уларнинг устига лучи¹ ва сабзавотларни чаққонлик билан тера бошлади.

— Оҳ-ҳо, муъжиза-ку! Лучини қаердан олдинг?— таажжубланди Ромеш.

Бироқ қиз ўз сирининг бундай осонлик билан ошкор бўлишини истамасди.

— Қани топинг-чи, қаердан олдимикин?— деди қиз, сирли қиёфада.

Ромеш гўё жавоб қайтаришга қийналгандай ўйла-ниб қолди.

— Команданинг запасларидан олгандирсан-да?

— Сизга нима бўлди! Улардан олармидим!— деди Камола жаҳл қилиб.

Ромеш лучини тушира туриб, уларни қаердан олингани хусусида сира ақл бовар қилмайдиган гаплар билан Камоланинг жигига тега берди. Ниҳоят у, араб эртақларининг қаҳрамони, сеҳрли чироғ эгаси Алауддин бун Белужистондан ўз мухлисига ҳадя қилиб юборгандир, деди. Бу билан Ромеш қизнинг та-мом жаҳлини чиқарди.

— Бас! Энди сизга ҳеч нарсани айтиб бермай-ман!— деди қиз юзини ўгириб.

— Йўқ, йўқ! Мен енгилдим, иқрорман!— хитоб қилди Ромеш.— Албатта, дарёнинг ўртасида туриб лучининг қандай пиширилганини тасаввур қилиш қийин, аммо шунга қарамай жуда мазали бўпти.

Сўнгра йигит иштаҳанинг зўрлиги бу сирни би-лишга бўлган ташналикни қандай енганини исбот-лашга киришди.

Пароход қумга тиқилиб қолганда Камола Умешни масаллиғ олгани қишлоққа юборди. Ромеш Камолани мактабга топширганда берган пулдан ҳали ҳам бир оз бор эди. Қиз бу пулни сариғ ёғ ва ун олишга сарф қилди.

— Нима егинг келяпти, Умеш?— деб сўради Ка-мола боладан.

— Сутфурушда-чи, хоним, яхши сузма кўрдим. Бизда эса банон бор. Агар яна бир-икки пайсага² гу-

¹ Лучи — қатлама ёки чалпакка тўғри келади.

² П а й с а — Ҳиндистоннинг майда пули, бир тийинга яқин.

руч олинса, мен бугун ажойиб таом пиширардим.— деди бола.

Камоланинг ҳам шундай лаззатли таомлар егиси келарди.

— Сенда оз-моз пул қолганми, Умеш?— сўради у.

— Ҳеч нарса қолгани йўқ, ая.

Бу уни ғоят қийин аҳволда қолдирди. Ромешга пул кераклигини қай йўсинда айтишни тасаввур ҳам этолмасди. Бир оз туриб, бундай деди:

— Бугун ширин таомга пул етмайди, лекин сен ғам ема, қатламамиз бор. Юр, хамир қорамиз.

— Ая, мен яхши сузма кўрдим деяпман, олмай-мизми?

— Менга қара, Умеш, бугун хўжайин овқатга ўтирганда, сен ундан харажатга пул сўра.

Умеш уялиб, гарданини қашлаб унга яқинлашиб келганда, Ромеш аллақачон ўтириб овқатланмоқда эди. Ромеш унга назар ташлаганда, бола тутилиб-тутилиб гап бошлади:

— Ая... пул ҳақида... харажатга...

Шундагина йигит овқат тайёрлаш учун Алауддиннинг сеҳрли чироғи эмас, пул кераклигини англади.

— Ахир сенда бир чақа ҳам пул йўқ-ку, Камола,— деди у ташвишланиб.— Нега ўзинг бу ҳақда мени огоҳлантириб қўймадинг?

Қиз хомушлик билан бу айбини ўз бўйнига олди.

Кечки овқатдан кейин Ромеш унга бир қутича бериб:

— Бугундан эътиборан ҳамма қиммат баҳо нарсаларинг билан пулларни мана шунга солиб қўй,— деди.

Энди рўзғор ташвишларининг ҳамма оғирлиги Камоланинг елкасига тушди деган фикр билан хотир-жам бўлган Ромеш, палуба панжараси олдида ғарбга кўз тикди, бу томонда осмон гумбазининг бир қирғоғи қоронғуга ботиб борарди.

Ниҳоят Умеш, сузма, банон ва гуручдан ўзига овқат пиширди, Камола эса, боланинг олдида туриб, унинг турмуши ҳақида батафсил суриштирарди.

Уларнинг уйида ўғай она ҳукмронлик қилиб, бола фақир жуда оғир аҳволда яшар экан. Умеш уйдан

қочиб, ҳозир Банорасга, онасининг амакисиникига бораётган экан.

— Агар сиз мени ўзингиз билан олиб қолсангиз, ая, мен бошқа ҳеч ерга бормаيمان,— деди у.

Етим боланинг бу илтимоси билан Камола қалбида яширинган оналик туйғуси бирдан жўш уриб кетди:

— Жуда яхши, Умеш, сен биз билан кетасан,— деди у меҳрибонлик билан.

ИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

Соҳил бўйлаб туташиб кетган тим қора чакалакзор тун келинчакнинг шойи либосидаги ҳошиядек туюларди.

Қуёшнинг сўниб бораётган нурларида, кун бўйи қишлоқ атрофида донлаб юрган ёввойи ўрдаклар тунаш учун тинч кўлларга қараб учиб борарди. Ўз инларига кириб олган қарғаларнинг қағиллаши ҳам тинди. Дарёда бирорта ҳам қайиқ қолмади, фақат кимлардир катта елкан кемасини арқон билан секин тортдилар, унинг қораси дарёнинг заррин-кўкиш сатҳида баралла кўринарди.

Ромеш сават курсини кеманинг янги ой нури тушиб турган тумшугига тортди. Ғарбда кечки шафақнинг сўнгги заррин шуъласи ғойиб бўлди, кенг олам эриб, ойнинг сеҳрли оқ пардаси билан қопланди.

«Хем! Хем!»— хаёлида такрорларди Ромеш. Бу исмни такрорлашдан гўё қизнинг нозик қўлларини ушлагандай бир нашъа ҳис этар, шунинг учун у қалбидан нари кетмасди. Фақат шу сўзни айтиш биланоқ гўё аллақандай жафокашнинг ғам соя солган юзи, чексиз меҳрибонлик билан тўлган кўзлари унинг юзларига тикилгандек туюларди. Ромеш сесканиб кетиб, кўзларига ёш олди.

Сўнгги икки йиллик ҳаёти унинг кўз ўнгидан ясов тортиб ўтди. Хемнолини билан танишган биринчи кунни эслади. У вақтда шу кун ўзининг тақдирида бундай муҳим ўрин тутишини билмаган экан. Жогендро уни биринчи марта уйларига бошлаб келганда, дастурхон устида Хемнолинини кўриб, ўзини мудҳиш бир

таҳлика остида қолгандай ҳис этган эди. Лекин аста-секин унинг тортинчоқлиги йўқолиб, улар бир-бирларига эликишиб кетдилар, бу одат секин-аста мустаҳкамланиб, Ромеш қизга асир бўлиб қолди. Муҳаббат мавзуида ёзилган ҳамма шеърлар фақат Хемнолинига бағишлангандай туюларди. Йигит қалби ифтихор билан тўлиб, ўз-ўзича «Мен ошиқман!» деб такрорлар эди. Ўртоқлари имтиҳон арафасида севги дostonларининг сюжетини ёдлаб эслари кетар, Ромешга эса, бунинг ҳеч қандай қийинлиги йўқ, чунки у ўзи чиндан ошиқ эди, шунинг учун ҳам у бу жиҳатдан ўртоқларидан устун турар эди. Ҳозир Ромеш буларнинг ҳаммасини эсга олиб, ўша вақт нақ севгининг олтин дарвозаси олдида турганини пайқади. Ҳеч кутилмаганда Камола пайдо бўлиб, унинг ҳаётини чалкаштириб юборди, унинг муҳаббати оғир синовлардан ўтиб, камол топди, жўш урди.

Ромеш бошини икки қўлига қўйиб, энгашган ҳолда ўйга толди, назарида ноиложликнинг чалкаш тўрига ўралишиб қолган одамнинг мушкул ҳаёти ўз олдида кўндаланг бўлгандай туюларди. Наҳотки бу тўрни йиртиб ташлашга унинг кучи етмаса?

Қалбида қатъият жўш уриб бошини кўтарган Ромеш, тўсатдан Камолани кўрди. У, нарироқдаги курсининг суянчиғига суяниб турарди.

— Сиз ухламабмидингиз? Уйғотиб юбордим шекилли?— кўрқиб сўради қиз.

Қизнинг қаттиқ афсусланиб, чиқиб кетмоқчи бўлганини кўрган Ромеш дарров уни тўхтатиб:

— Йўқ, Камола. Мен ухлаганим йўқ. Утир, мен сенга эртак айтиб бермоқчиман,— деди.

Эртак сўзини эшитган қиз қувониб, шу ондаёқ курсисини яқинроқ тортди. Ромеш, энди ҳамма нарсани очиб ташлаш пайти келди, деб ўйлаган эди. Бироқ, кутилмаган бир пайтда Камоланинг қалбига бундай зарба беришга юраги дов бермай, унга эртак айтишни ваъда қилди.

— Қачонлардир бир урушқоқ қабила яшаган экан,— деб бошлади у.— Бу қабила...

— Бу қабила қачон яшаган экан? Жуда қадим замондами?

— Ҳа. Жуда қадим замонда. У вақтда сен ҳали дунёга келмаган эдинг.

— Мен-ку дунёга келмаган эканман, ўзингиз-чи. Уша вақтда ҳам бормидингиз? Хўп қария экансиз-да, бўлмаса? Хўш, кейин нима бўлибди?

— Бу қабилада одамларнинг қизиқ одати бор экан: улар ўзлари ҳеч қачон тўйда иштирок этмай, келинниқига қиличларини юборар эканлар. Қизни қиличга никоҳ қилиб, куёвниқига олиб келар эканларда, шундагина ҳақиқий тўй маросими бошланар экан.

— Вой товба, бу қанақа никоҳ бўлди?

— Бу одат менга ҳам ёқмайди, бироқ буни ўзгартиш менинг қўлимдан келмайди. Мен ҳикоя қилаётган баҳодирлар келиннинг уйига бориб никоҳ қилишни ўзларига ҳақорат деб билар эканлар. Ҳозир мен тавсифламоқчи бўлган рожа ҳам шу қабилага мансуб эди. У кунлардан бир кун...

— У қаернинг ҳоқими эканлигини айтмадингиз-ку.

— У Мадуро мамлакатининг рожаси эди. Шундай қилиб кунлардан бир кун шу рожа...

— Аввал унинг номини айтинг, ахир.

Қамола ҳамма нарсани батафсил билгиси келарди, шунинг учун барини, икир-чикирларигача қолдирмай сўзлаш эҳтиёжи туғилди. Агар Ромеш буни олдин пайқаганда, бунга илгаритдан, бафуржа тайёрланган бўларди. Ҳозир у шуни англади, ҳикоя Қамолани қанча қизиқтирмасин, барибир у ёлғон ва мавҳум гапларни сира ҳазм қилолмайди.

Бундай кутилмаган савол устида бир оз ўйлаб, Ромеш ҳикоясини давом этдирди:

— Ҳоқимнинг исми Ранжит Сингх экан.

— Ранжит Сингх, Мадуро ҳоқими,— такрорлади қиз.— Хўш, кейин нима бўлибди?

— Кейин мана бундай бўлибди: шу рожа сайёр бир ҳофиздан шу қабиладаги бошқа рожанинг соҳибжамол қизи борлигини эшитиб қолибди.

— У иккинчи рожанинг ўзи ким?

— Фараз қилайлик, у Қанчи ҳоқими экан.

— Нега энди фараз қиларканман? Ростдан ҳам у ўзи ҳоқим эмасмиди?

— Ундай эмас. Ҳақиқатда ҳам у ҳоким эди. Эҳтимол сен унинг исмини билмоқчидирсан? Унинг номи Амар Сингх эди.

— Ҳали, сиз менга қизнинг... анаву соҳибжамолнинг номини айтганингиз йўқ.

— Ҳа, рост, унутибман! Қизнинг исми... унинг номи... ҳа, ҳа, топдим! Унинг оти Чандра.

— Таажжуб, сиз ҳамиша шунақа нарсаларни эсдан чиқариб юрасиз. Бир марта ҳатто менинг номимни ҳам унутган эдингиз.

— Аудх рожаси ҳофиздан эшитган ҳамон...

— Яна Аудх рожаси қаердан пайдо бўлди? Сиз Мадур ҳокими ҳақида ҳикоя қилаётган эдингиз-ку!

— Сен рожанинг қўл остида фақат биргина вилоят бор деб ўйлайсанми? У ҳам Мадурани, ҳам Аудхни идора қиларди.

— Бу вилоятлар бир-бирига ёндош бўлса керак?

— Ҳа, шундай бир-бирига туташиб кетарди.¹

Шу тарзда, ҳар икки сўзда бир янглишиб, қарама-қарши фикрларга йўл қўйиб ва Камоланинг саволлари билан уларни бир амаллаб тузатиб, ниҳоят Ромеш қизга қуйидагиларни ҳикоя қилди:

— Мадур ҳокими Ранжит Сингх Канчи ҳокимига чопар юбориб, қизини менга берсин деб илтимос қилибди. Канчи ҳокими Амар Сингх бу хабардан бениҳоят хурсанд бўлиб, никоҳга розилик билдирибди.

Шунда куёвнинг укаси Индражит Сингх қўшин тортиб, байроқ кўтариб, карнай, сурнай, дўмбира ва ноғораларнинг баҳайбат садоси остида Канчи хонлигига жўнади ва шон-шавкат билан бориб сарой боғини қароргоҳ қилди. Канчи шаҳрида байрам бошланди. Подшо мунажжимлари никоҳ учун хайрли кун тайинладилар. Никоҳ муддати ойсиз кечанинг ўн иккинчи куни кечаси соат иккига белгиланди.

Малика Чандранинг тўйи шарафига шу кечаси ҳамма уйлар гулчамбарлар билан безатилиб, қандиллар ёқилди.

---

¹ Мадур — Панжоб музофотига қарашли бир жойнинг қадимий оти, Ҳиндистоннинг ғарби-шимолида; Аудх — мамлакатнинг шарқи-шимолида, Ганг водийсидаги бир хонлик.

Аммо малика ўзини кимга бераётганларини билмасди. Қиз туғилиш олдида донишманд Парамананда Свами унинг отасига: «Сенинг қизинг наҳс юлдузлар бириккан бир вақтда туғилди. Тўйда у эрининг номини билмаслиги керак, эсингда тут» деган эди.

Белгиланган соатда қиз қилич билан никоҳ маросимидан ўтди.

Сингх Индражит кўрмана олиб келиб акасининг хотинини табриклади. Лакшман Рамага¹ қандай содиқ бўлса, у ҳам Ранжитга шундай садоқатли эди, бинобарин, у бирор маротиба олмажаноб Чандранинг чодра остида лола ранг бўлган юзларига қарамай, фақат хина қўйилиб, кўнғироқчалар осилган муъжиза оёқларигагина боқарди.

Индражит тўйнинг эртасигаёқ келинни қиммат баҳо жавоҳиротлар билан безатилган ёпиқ тахтиравонга ўтқазиб қайтиб кетмоқчи бўлди.

Мунажжимнинг наҳс юлдузлар ҳақидаги сўзларини эслаб юраги сиқилган Канчи рожаси қизнинг бошига ўнг қўлини қўйиб, фотиҳа берди, онаси эса, Чандрани ўпиб кўзларига ёш олди. Бахтсизликни қайтариш учун минглаб коҳинлар ҳамма ибодатхоналарда ҳамду сано ўқидилар.

Канчидан Мадурагача бўлган масофа жуда йироқ, қарийб бир ойлик йўл. Сафарнинг иккинчи кечаси карвон Ветаси дарёси соҳилида қароргоҳ қилиб, аскарлар энди ётишга ҳозирланганда, бирдан ўрмонда машъаллар шўъласи кўриди. Индражит нима гап эканини билиш учун аскарларнинг бир қисmini ўрмонга юборди.

Қайтиб келгач, аскарлардан бири шаҳзодага, улар ҳам шу қабиланинг кишилари бўлиб, бир гуруҳ қуролли йигитлар билан келинни куёвнинг уйига кузатиб бораётган эканлар, деб хабар қилди. Бу ерларда йўл хавfli бўлгани учун улар, шаҳзода бизни ўз ҳимоясига олсин, деб илтимос қилибдилар. Агар рози бўлинса,

¹ Лакшман ва Рама — қадимий Ҳинд достони «Рамаяна»нинг қаҳрамонлари. Рама рафиқаси Сито билан бадарға қилинганда, укаси Лакшман улар билан бирга кетиб, муҳтожлик ва хавфу хатарларни бирга кечирган.

уларнинг қўшинлари йўлнинг бир қисмида ҳамроҳ бўлиб борар эканлар.

— Ҳомийликка муҳтож кишиларни ҳимоя қилиш бизнинг бурчимиз,— жавоб берди Индражит.— Уларни яхшилаб муҳофиза қилинглар!

Шу тариқа икки лашкароғоқ бирлашибди.

Учинчи кеча ой шом еб, тим қоронғу бўладиган кечаларнинг охиргиси эди. Қароргоҳнинг олдида унча баланд бўлмаган адирлар силсиласи чўзилиб ётарди, орқада эса ўрмон экан.

Чигирткаларнинг чириллашидан, яқиндаги шалоланинг бир маромда шовиллашидан толиққан аскарлар қаттиқ ухлаб қолдилар.

Ҳаммаларини тасодифий бир шовқин уйғотиб юборди. Аскарлар Мадуро қароргоҳидан бўшалган отларнинг арқонларини узиб қутургандек чопиб келаётганини кўрдилар. Афтидан, кимдир, уларнинг йўлини тўсган эди; ҳамма жойда чодирларни аланга чулғаб, ойсиз тунни қизил шуъла билан ёритиб турарди.

Маълум бўлдики, қароргоҳга қароқчилар ҳужум қилган экан. Қиличбозлик бошланиб кетибди, бироқ, бу жангда, қоронғулик туфайли дўст-душманни ажратиш қийин бўлибди.

Ҳамманинг саросималигидан фойдаланиб, қароқчилар ўлжани олиб, ўрмон билан қопланган адир оқасига яширинибдилар.

Жанг тамом бўлгач, малика ғойиб бўлгани маълум бўлибди. У ваҳимада қароргоҳдан қочиб, бир туркум қочоқларга қўшилган ва уларни ўз ҳамроҳлари деб ўйлаган экан.

Бироқ бу қочоқлар бошқа тўйни кузатиб борувчилар бўлиб, тўполонда қароқчилар уларнинг келинини ўғирлаб кетган эканлар. Бу гуруҳнинг аскарлари эса, Чандрани ўзлари кузатиб бораётган келин деб ўйлабдилар-да, у билан бирга ошиғич равишда ўз мамлакатларига қараб равона бўлибдилар.

Улар камбағаллашиб қолган бир хонадон кишилари эканлар. Уларнинг мулки Калингада,¹ денгиз

---

¹ К а л и н г а — Мадорас яқинида — Коромандел соҳилидаги бир вилоят.

соҳилида экан. Ана шу ерда Чандра йўқолган келининг куёви билан учрашибди. Унинг исми Чет Сингх экан.

Чет Сингхнинг онаси келинига пешвоз чиқиб, уни уйга бошлаб келибди. Қариндошлари келинни кўриб завқ-шавқ билан мақтаб кетишибди, чунки улар бундай соҳибжамол қизни ҳаргиз кўрмаган эканлар.

Бахтиёр Чет Сингх ўз оиласининг Лакшмисини, кўриб, унга гоят катта ҳурмат изҳор этибди.

Хушфазилат хотинларнинг намунаси бўлган малика эса, Чет Сингхни ўзининг эри ҳисоблаб, бутун ҳаётини унга бағишлашга жазм қилибди.

Янги куёв билан келинчакнинг уятчанликлари биткунча орадан бир неча кунлар ўтибди. Шундан кейин, Чет Сингхнинг қиз билан бўлган суҳбатларидан маълум бўлибдики, у хотиним деб юрган қиз аслида малика Чандра экан.

ИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

— Ундан кейин нима бўлибди?— сабрсизлик билан сўради Камола. У Ромешнинг ҳикоясини миқ этмай эшитарди.

— Менинг билганим шу холос,— жавоб берди Ромеш.— Қолгани менга номаълум. Кейин нималар бўлганини энди сен айтиб бер.

— Йўқ, йўқ, бу яхши эмас! Сиз ўзингиз охирини ҳам айтиб беришингиз керак!

— Ахир мен тўғриси айтяпман. Эртақнинг ҳали ҳаммаси босилиб чиққани йўқ, охирги боби қачон чиқишини ҳеч ким билмайди.

— Қўйинг-эй,— қаттиқ ўпкалади Камола.— Сиз жуда ёмон, ноинсоф киши экансиз.

— Яхшиси, сен бу китобни ёзган кишидан койинг. Аммо, нима бўлганда ҳам, мен сендан бир нарса ни сўрамоқчиман: сенингча Чет Сингх Чандрага қандай муносабатда бўлиши керак?

Камола индамай дарёга қаради, ниҳоят бирмунча фурсатдан кейин:

— Унинг қизга қандай муносабатда бўлишини билмайман! Бошимга ҳеч фикр келмаяпти,— деди.

— Балки унинг бутун воқияни Чандрага очиқ айтиб бериши лозим бўлар?— оҳиста сўради Ромеш.

— Худди шундай. Сиз яхши ўйлабсиз. Борди-ю бу сирни очмаса, охири бориб қаттиқ жанжал чиқиши мумкин. Унда ёмон бўлади! Яхшиси — ҳақиқатни айтиш!

— Ҳа, энг яхшиси ҳақиқат,— беихтиёр такрорлади Ромеш.— Менга қара, Камола,— деди у яна бир оздан кейин,— борди-ю...

— Борди-ю, нима?

— Шунинг кўз олдинга келтир, борди-ю мен Чет Сингх бўлиб, сен Чандра бўлганигда...

— Қўйинг шунақа гапларни!— деди Камола.— Бундай гаплар менга сира ёқмайди.

— Йўқ, сен жавоб беравер-чи! Хўш, мабодо шундай аҳвол рўй берганда, менинг нима қилишим лозим бўлар эди-ю, сенинг нима қилмоғинг керак эди?

Қиз индамай, ўрнидан сапчиб туриб, қочиб кетди.

Уларнинг каютаси ёнида дарёдан кўз узмай Умеш ўтирар эди.

— Сен ҳеч ажинани кўрганмисан, Умеш?— деб сўради Камола.

— Кўрганман, ая.

Камола нарироқдаги сават курсини судраб келиб ўтирди.

— Айт-чи, қанақа экан?

Ромеш хафа бўлиб қочиб кетган Камолани қайтиб чақирмади.

Янги ой қуюқ бамбуқзор орқасига яшириниб кўздан ғойиб бўлди. Палубадаги чироғларни пасайтирдилар, матрослар ва капитан кечки овқатни еб, ухлаш учун пароходнинг остки қаватига тушиб кетди. На биринчи, на иккинчи класс каюталарида бошқа пассажирлар йўқ эди. Учинчи классда кетаётган йўловчиларнинг деярли ҳаммаси соҳилга тушиб, ўзларига овқат пишироқда эдилар. Соҳилдаги қорайиб турган чакалакзор орасидан дўконларнинг чироғлари милтираб кўринарди. Тўлиб оқаётган дарёнинг қудратли

оқими лангар занжирларини тарақлатар, азим ва муқаддас Гангнинг қудратли нафаси пароходни ўқтин-ўқтин ларзага келтирарди.

Кўз ўнгиди ястаниб ётган нотаниш тун манзарасининг ҳайратли муъжизаларига, унинг гира-шира кўзга чалинган интиҳосиз қоронғу бўшлиқларига маҳлиё бўлиб боқаркан, Ромеш ўзини қийнаб турган муаммони ҳал қилиш учун тинмай бош қотирарди: у нима бўлганда ҳам ё Хемнолинидан ё Камоладан ажраб кетиши лозимлигини биларди. Иккаласини сақлаб қолиш — бундай муроса ҳақида гап бўлиши мумкин эмас! Хемнолинида ҳали қандайдир имконият бор: у Ромешни унутиб, бошқа бирор одамга эрга тегиши мумкин. Аммо Камола... Бу шўрликнинг дунёда ҳеч қандай бошпанаси йўқ-ку, шундай бўлгандан кейин, қандай қилиб уни ташлаб кетиб бўлади?

Бироқ эркакларнинг худбинлиги чегарасиз. Хемнолинининг Ромешни унутиши мумкинлиги, унга ғам-хўрлик қиладиган бошқа кишилар борлиги, қиз учун у бирдан-бир ҳомий эмаслиги ҳақидаги фикр йигитни мутлақо тинчитмади. Аксинча, бу фикр унинг жон қийновчи ташвишларини кучайтирди, холос. У гўё ўз ёнида Хемнолинини элас-элас кўргандай бўларди. Қиз сўзсиз илтижо билан унга қўлларини чўзиб, шу зоҳотиёқ бирдан ғойиб бўлади ва йигит бир умр унга яқинлаша олмайди.

Ромеш оғир хаёллар билан чарчаб бошини кафтларига қўйди.

Қаёқдадир, узоқларда қашқирлар увиллар, қишлоқнинг сергак итлари акиллаб унга жавоб қайтарар эди.

Бу товушлардан сергак тортган Ромеш бошини кўтариб, кимсасиз қоронғу палубада панжарани ушлаб тикка турган Камолани кўрди.

Йигит ўрнидан туриб қизнинг олдига борди.

— Нега ҳанузгача ухламадинг, Камола? Вақт алламаҳал бўлди-ку...

— Сиз ўзингиз ухламоқчи эмасмисиз?— сўради қиз.

— Мен ҳам ҳозир бораман. Сенга ўнг тарафдаги каяютага жой солинган. Мени кутма, бор тезроқ.

Камола бошқа бирор сўз демай, оҳиста ўз каюта-сига қараб кетди. У Ромешга ажиналар ҳақида ҳикоя эшитиб, ваҳима босиб кетаётганини, каюта бўлса бўм-бўш эканини айтолмади.

Оёғи тортмай, секин қадам босишидан Ромеш қизнинг кўрқаётганини пайқаб, юраги эзилди.

— Сен кўрқма, Камола,— деди у.— Менинг каютам сеники билан ёнма-ёнку, мен орадаги эшикни очиқ қолдираман.

Камола кескин суратда бош силкиб:

— Мен ҳеч нарсадан кўрқмайман!— деб жавоб берди.

Ромеш ўз каютасига кирибоқ чироғни ўчириб ётди.

«Камолани ташлаш сира мумкин эмас,— фикрлашда давом этди у.— Демак, алвидо, Хемнолини! Галнинг пухтаси шу. Энди орқага қайтишга ва иккиланишга ўрин йўқ!»

Шу билан бир вақтда йигит Хемнолинидан ажралиш унга ўлим билан барабар эканини сезарди. Ортиқ жойида ётолмай, ўрнидан туриб яна палубага чиқди. Тун қоронғусида ёлғиз тураркан, қалбидаги ҳаяжонлар, шахсий изтироблари интиҳосиз замон ва фазони бутунлай қоплай олмаслигини бирдан пайқади. Осмон гумбазини тўлдирган юлдузлар осойишга милтирайди, улар учун Ромеш билан Хемнолини воқияси аҳамиятсиз бир нарса, бу воқия коинотга заррача таъсир қилмайди. Яна қанчадан-қанча шундай фусункор куз кечалари бўлади-ю, бу дарё эса, саёз қумлоқлар, ҳилпираб турган қамишлар, дарахтларнинг соялари ва фароғат билан ухлаб ётган қишлоқлар бўйлаб шовиллаб оқишдан асло тинмайди. Ромеш ҳаётидаги ҳамма машаққатлари билан дафн гулханида бир ҳовуч кулга айланиб, мангу ерга қоришиб, абадий йўқ бўлганда ҳам, бу дарё оқа беради!

ИГИРМА ЕТТИНЧИ БОВ

Камола уйғонганда, ҳали тонг ёришмаган эди. Ат-рофга қараб ёнида ҳеч ким йўқлигини пайқади-ю, шу ондаёқ пароходда тунаганини эслади. Кейин оҳиста эшикни қия очиб, ташқарига назар солди. Сокин сув устини ҳарир пардадай шаффоф туман қоплаб

олган, қоронғулик лаҳза сайин кул ранг тусга кириб, уфқнинг шарқ томонидаги ўрмон орқасида шафақ гулдай очилмоқда; дарёнинг пўлат рангли сатҳи ба-лиқчи қайиқларнинг елканлари билан ранго-ранг ман-зара касб этди.

Камолани қандайдир сабабсиз диққинафаслик чулғаб олди. Нега кузги шафақ букун очиқ чехраси-ни кўрсатмай, гўё кўз ёшидан парда тутгандай намо-ён бўлди? Нега беомон кўз ёшлари чарх уриб, фарёд қилгинг келади? Кечагина у қайнатаси, қайнанаси, танишлари ва дугоналари йўқлигини ўйламасди. Эн-диликда нима рўй берди, нечун у бирдан ҳатто Ро-мешда ҳам пушту паноҳ кўрмай, ўз танҳолиги ҳақида ўйлаб қолди? Нега ўз ожизлиги ва кўз ўнгида ястан-ган коинотнинг улуғворлиги ҳақида ўйлаб қолди?

Қамола эшик олдида анчагача хомуш туриб қол-ди. Сув заррин тусга кириб, эритилган олтин оқими-га ўхшарди. Матрослар ишга киришдилар. Машина-ларнинг гулдураши эшитилиб қолди. Лангар занжир-ларининг жаранглаши, машиналарнинг гулдурашидан барвақт уйғонган бир гала қишлоқ болалари соҳилга чошиб келди.

Бу шовқиндан Ромеш ҳам уйғониб, Қамола ётган каяютага қирди. Қиз сесканиб кетди-да, худди Ромеш-дан яширинишга урингандай кўрпага яхшироқ ўраниб олди.

— Сен ювиндингми, Қамола?

Бу сўроқ учун нега бирдан Ромешдан ранжиб қол-ганининг сабабини, эҳтимол, қиз айтолмасди, бироқ у ростдан ҳам ранжиганди, шунинг учун юзини ўгириб, йўқ дегандай бош чайқади.

— Ҳадемай ҳамма ўрнидан туради, сен бўлсанг хануз таранмабсан,— давом этди Ромеш.

Қамола лом-мим демай, курсидан тоза сари билан сочиқни олиб, Ромешнинг ёнидан ўтиб ваннага қараб кетди.

Ромешнинг саҳардаги ташрифи ва баъзи ғамхўр-ликларини Қамола кераксиз ҳисобларди, деб айтиш мумкин эмас, бироқ бу мулозаматда нимадир ҳақо-ратомуз туюлди, қиз пайқадики, Ромеш у билан муно-сабатда белгиланган чегарадан ҳатлаб ўтишни иста-

майди. Юқорида зикр этилгандек, у ҳали қайната уйда яшамаган, муҳтарам қариндошлар унга тортинчоқликни ўргатмаганлар, у қандай ҳолларда юзини яшириш лозимлигини билмасди. Аммо Ромешни ўз ҳузурда кўрган ҳамон қиз уятдан ер ёрилса кириб кетгудек бўлди. Камола чўмилди, сўнг ўз какютасига қайтиб, одатдаги рўзгор ишлари билан машғул бўлди. Сарисининг елкада осилиб турадиган учидан калитларни олиб, либослари солиб қўйилган чамадонни очди ва шунда пул соладиган қутичага кўзи тушди. Кеча бу қутича унинг қувонч манбаидай, ишонч ва мустақиллик ҳисларининг даракчисидай туюлган эди. Қутичани бекитиб, авайлаб кийимлари орасига солиб қўйган эди. Бироқ букун уни қўлга олишдан заррача ҳузур-ҳаловат ҳис этмади. Энди бу нарса гўё уники эмас, Ромешники эди. Шунинг учун у ўзини илгаригидек эркин сезмай қолди. Аксинча, бу тухфа Камолани Ромешга яна ҳам муте қилиб қўйди.

— Нима, сен бу қутичада бирор нарса топдингми?— сўради Ромеш какютага кира туриб.— Нега бундай хомуш бўлиб қолдинг?

— Манг, бу сизники,— деди қиз унга қутичани узатиб.

— Мен уни нима қиламан?

— Ўзингизга бирор нарса керак бўлиб қолса, пул берарсиз. Мен харид қилиб келарман.

— Ахир ўзингга ҳеч нарса керак эмасми?

Камола елкасини қисиб, чалғитиб жавоб берди.

— Мен пулни нима қиламан?

— Бу сўзларни самимият билан такрорлай оладиган одамлар жуда оз топилади,— деди кулиб Ромеш.— Аммо, Камола, агар бу нарса сенга ёқмаса, бирор кишига тақдим эт, менга кераги йўқ.

Камола жимгина қутичани полга қўйди.

— Менга қара, Камола,— деди Ромеш,— тўғриси-ни айт, ҳикояни охиригача айтмаганим учун мендан хафа бўлдингми?

— Мени хафа бўляпти деб ким айтди сизга?— деди қиз бошини қуйи солиб.

— Агар хафа бўлмасанг бу қутичани олиб қўй. Шунда сенинг тўғри гапирганингга ишонаман.

— Фараз қилайлик, мен хафа эмасман. Бироқ нега уни ўзимда қолдиришим керак? Ахир бу сизнинг нарсангиз, ўзингиз асранг.

— Йўқ, бу менинг нарсам эмас! Тақдим этган нарсани қайтариб олган киши ўлгандан сўнг ажинага айланади.

Ромешнинг ажинага айланаман деб хавфсираши Камоланинг қаҳ-қаҳ уриб кулишига сабаб бўлди.

— Нахотки ҳадя этилган нарсани қайтиб олган кишилар ажинага айланса,— деди қиз ҳамон кулиб туриб.— Буни сира ҳам эшитганим йўқ.

Унинг кутилмаганда кулиб юбориши муросанинг бошлапиши бўлди.

— Бундай нарсаларни сен кимдан ҳам эшита олардинг?— сўради Ромеш.— Мана энди ажинани кўриб қолгудай бўлсанг, ундан шу гап тўғрими ё йўқ деб албатта сўра.

Қизиққанидан Камола ҳатто ўрнидан туриб кетди.

— Йўқ, ростдан ҳам сиз ҳақиқий ажинани кўрганмисиз?

— Ҳақиқийсини кўрганим йўқ, ясамалари жуда кўп. Дунёда умуман бирор ҳақиқий нарсани топиш жуда мушкул иш.

— Нега энди? Мана, Умеш айтадики...

— Умеш, бу ким бўлди тагин?

— Анави биз билан бирга кетаётган бола-чи. У ажинани ўз кўзи билан кўрибди.

— У ҳолда, мен бундай масалаларда Умеш билан рақобат қилолмайман, унинг фикрларига қўшилмай иложим йўқ.

Бу орада кўп ҳаракат ва ғайрат натижасида команда пароходни қумлоқдан чиқаришга муваффақ бўлди. У соҳилдан сал жилиши билан, соҳилда бошида кажава сават кўтарган бир киши пайдо бўлди. У соҳил бўйлаб чопиб, қўл силкиб, пароходни тўхтатишни сўрарди. Бироқ капитан кечиккан пассажирнинг маъюсона илтимосига заррача эътибор этмади. Шунда йўловчи ёлбориб Ромешга мурожаат қилди.

— Бабу, бабу!

«У мени бошлиқ деб ўйлади шекилли» кўнглидан

кечирди Ромеш ва пароходни тўхтатишга менинг ҳақим йўқ дегандай ишора қилди.

— Бу Умеш-ку!— бирдан қичқирди Қамола!— Йўқ, йўқ, уни ташлаб кетманг, уни олиб кетайлик!

— Ахир менинг илтимосим билан барибир пароходни тўхтатмайдилар,— деди Ромеш.

Қамолани ҳам босди.

— Айтинг, пароходни тўхтатсин, илтимос қилинг, ахир соҳилга яқинмиз-ку.

Шунда Ромеш пароходни тўхтатишни сўраб капитанга мурожаат қилди.

— Бу қоидага хилоф, афандим,— деб жавоб берди капитан.

Бунинг устига Қамола ҳам келиб қолди:

— Уни ташлаб кетиш мумкин эмас. Лоқал бир минутга тўхтатинг! Вой шўрлик Умешим!

Ромеш қонуларни бартараф этиш, қийинликларни енггишнинг энг оддий ва ишончли усулини қўллашга мажбур бўлди. Пора билан тинчланган капитан пароходни тўхтатди, бироқ Умеш пароходга чиқиб олиши билан уни ҳақоратга кўмиб юбордилар. Бу боланинг парвойига ҳам келмади: у ҳеч нарса бўлмагандай кажавани Қамоланинг оёқ остига қўйиб, қувонч билан кулди.

Қамола бўлиб ўтган воқиядан ҳануз ўзига келолмасди.

— Нега куляпсан?— уришиб берди у.— Пароход тўхтамаса нима қилардинг?

Жавоб ўрнига Умеш кажавани ағдарди, ундан палубага бир неча бош ғўр банон ва ҳар хил сабзавотлар, ошқовоқ ва бақлажонлар сочилиб тушди.

— Бунча нарсани қаердан олдинг?— деди Қамола қўлларини ёйиб.

Умешнинг бу масаллиғларни қандай қилиб қўлга киритгани ҳақидаги гапларини маъмурлар сира ҳам қаноатланарли деб билмасдилар. У кеча сузмага борганда, табиатнинг бу ажойиб неъматлари қишлоқда кимларнинг боғида ўсганини кўриб келган эди. Букун эса, эрта саҳарда, пароход жўнашидан сал бурунроқ, соҳилга тушиб, хўжайинларнинг рухсатини кутиб ўтирмай, кўзига нима кўринса, ўшани юлиб келди.

Ромеш қаттиқ дарғазаб бўлди.

— Ҳали сен буларни бировларнинг боғидан ўғирлаб келдингми!— деб қичқирди у.

— Нахотки шу ҳам ўғирлик бўлса?— вазминлик билан эътироз қилди Умеш.— У ерда бунақа нарсалар шундай кўпки, мен бўлсам озгина олдим, бундан ким ҳам зарар кўради?

— Оз олиш — ўғирлик эмас деб ўйлайсанми?! Сен жиноятчисан, буларингни олиб, бу ердан йўқол.

Умеш ёлворгандай Камолага қаради:

— Ая, мана буни бизда пиринг деб атайдилар, унинг димлангани жуда мазали бўлади, мана буниси эса бего¹.

Ромеш бадтар дарғазаб бўлди.

— Йўқол, пирингларинг билан бирга! Йўқса, ҳаммасини дарёга иргитиб юбораман.

Бола яна қандай фармон бўларкан деб Камолага қараб қўйди. Қиз кетавер деб ишорат қилди. Умеш бу ҳаракатда хайрихоҳлик ва яширин меҳр борлигини сизди. Сабзавотларни кажавага солиб итоаткорлик билан туриб кетди.

— Бу жуда ёмон нарса,— деб Камолага мурожаат қилди Ромеш,— ёш болани бунақа эркалатиб қўйиш яхши эмас!

У хат ёзиш учун каютага кириб кетди. Камола атрофга диққат билан қараб Умешни кўрди. У иккинчи класс палубаси орқасида, машина бўлими олдида ўзига овқат пишириш учун ажратилган жойда ўтирган эди.

Иккинчи классда пассажирлар йўқ эди, Камола яхшилаб ўраниб, боланинг олдига чиқди.

— Наинки ҳаммасини ташлаган бўлсанг?— сўради у.

—Йўқ, нега ташлайин. Барини анаву кавакка тиқиб қўйдим.

Камола жаҳли чиққандай кўринишга уринди.

— Аммо сен жуда ёмон иш қилдинг, Умеш. Энди ҳеч қачон бундай қила кўрма, эшитдингми? Ҳа, агар пароход кетиб қолса нима бўларди!

---

¹ Пиринг ва бего — ошга солинадиган ўтлар.

Сўнгра Камола омборга кириб, Умешни чақирди.
— Дарров пичоқни олиб кел!

Умеш пичоқни берди. Камола у олиб келган сабзавотларни чаққон-чаққон тўғрай бошлади.

— Бу таомга жиндак туйилган мурч бўлса, жуда мазза бўларди, ая,— деди Умеш.

— Бўлмаса мурч тайёрла,— буюрди қиз жаҳли чиқиб.

Умеш, мени рағбатлантиряпти, деб ўйламасин деган хавф билан у жўрттага шундай оҳангда гапирди ва жиддий қиёфада овқат тайёрлаш билан машғул бўлди.

Камоладай бир қиз ўз уйидан маҳрум бўлган боқимсиз боланинг ҳимоясидан воз кеча оладими, ахир? У сабзавот ўғирлашдек жиноятнинг оғирлигини тўла тушунмаган бўлса-да, бу бошпанасиз боланинг меҳр-муҳаббатга чанқоқлиги печоғлиқ зўр эканини яхши сезарди. Ахир, бола уни, Камолани, хурсанд қиламан дебгина пароходдан қочиб бориб сабзавот ўғирлаб келди, лоақал пароход кетиб қолар деб ўйламади ҳам. Булар унда шафқат ҳисси қўзғамай қўядими?

— Менга қара, Умеш, бу ерда сенга кечаги сузмадан қолдирган эдим, олиб егин, аммо шуни эсингда тут, ҳеч қачон ҳалигидай иш билан шуғулланма!

— Нега кеча уни ўзингиз емадингиз, ая?

— Мен сузмани сенчалик яхши кўрмайман,— жавоб берди Камола.— Ҳа, Умеш, энди бизда балиқдан бошқа ҳамма нарса бор, балиқни қаердан топамиз?

— Мен балиқни топардим-а, ая, лекин уни бепул бермайди-да.

Камола яна унга тушунтиришга тутинди, у қалам қошларини чимириб сўз бошлади:

— Ҳеч қачон сендек гап уқмас болани кўрганим йўқ эди, Умеш. Нахотки мен сени, бирор нарсани бепул топиб кел, деб мажбур қилсам?

Умеш, аллақачон, Камола Ромешдан пул сўрашни снгил иш деб билмас экан, деган хулосага келган эди. Бундан ташқари, Ромеш унга умуман ёқмасди. Шунинг учун Умеш уни қаторга қўшмасди, боланинг ҳамма муғомбирона режалари Камола билан ўзинигина оғир вазиятдан қутқаришга қаратилган эди. Бақлажон

ва банон важҳидан у энди хотиржам, аммо балиқ топиш унинг қўлидан келмайдиган кўринади. Бу дунёда биргина бегараз эҳтиром билан бир томчи сут, ёки бир парча балиқни қўлга киритиб бўлмайди — ҳаммаси гул талаб қилади. Бинобарин, Камоланинг йўқсил мухлисига бу олам жуда бадфеъл бўлиб кўринди.

— Ая, агар сиз Ромеш-бабудан бир амаллаб, ҳеч бўлмаса бир пайса пул олганингизда, мен сизга қатта зоғора балиқ олиб келардим, — деди бола айбдордек бошини эгиб.

— Йўқ, йўқ, сенга энди пароходдан тушишга рўхсат бермайман. Агар яна соҳилда қолсанг, пароход сени кутиб турмайди!

— Йўқ, пароходдан тушишга ҳам эҳтиёж йўқ. Бу кун эрталаб бизнинг матрослар тўр билан каттакон балиқ тутишди. Менингча, улар ҳеч бўлмаса ярмини сотишади.

Буни эшитган Камола дарров бир рупия¹ келтириб Умешга берди.

— Қолганини менга келтириб бергин, — деди.

Умеш балиқни олиб келди, лекин матрослар зоғора балиқни бир рупиядан камга беришни истамадилар, деб пулнинг қолганини қайтариб бермади. Камола унинг нотўғри гапираётганини пайқаб, табассум билан:

— Бундан кейин пароход тўхтаганда, пулни майдалаб олишга тўғри келади, — деди.

Умеш ҳам совуққонлик билан бу фикрни тасдиқлаб:

— Ҳа, албатта шундай қилиш керак, бутун рупияни кўрсатгач, қолганини қайтариб беришига умид қилиш беҳуда гап, — деб қўя қолди.

Шу кун Ромеш овқат еб туриб завқ билан хитоб қилди:

— Жуда лаззатли таом! Сен бунча масаллиғни қаердан топдинг? Мана бу зоғора балиқнинг бошини? — У балиқни қўлга олиб баланд кўтарди. — Бу на туш, на сароб ва на тасаввурнинг ўйини — бу мавжуд балиқнинг бош қисмики, уни сурҗипус гоһита — қизил зоғора балиқ деб атайдилар.

---

¹ Рупия — Ҳиндистоннинг асосий пул бирлиги, тахминан 84 тийинга баравар.

Шу тариқа бугунги тушки овқат охиригача сиз-биз билан ўтди. Кейин Ромеш истироҳат қилиш учун палу-бага чиқиб ўтирди. Камола эса Умешга овқат берди. Димланган балиқ унга шу қадар ёқдики, еган сари иштаҳаси ортарди.

— Бўлар дейман, Умеш,— деди ниҳоят бесаранжом бўлган Камола.— Мен сенга яна кечга ҳам қолдирдим.

Камола рўзгор ишлари, қувноқ ҳазиллар билан банд бўлиб, эртанги хафақонлиги қандай тарқалиб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Кеч кирди. Ботаётган қуёшнинг қия шуъласи ғарб тарафдан пароход палубасининг соябонлари остига кириб олди. Дириллаб сузаётган пароходда офтобнинг кечки нурлари сакраб турарди. Соҳилнинг икки тарафида, кузги нозик яшил экинзорлар орасидан чўзилиб кетган тор сўқмоқ йўлдан хотинлар кечки таҳоратга сув олиш учун дарёга қараб келардилар.

Камола кечки таомларни тайёр қилиб, ювиниб, тарашиб, либосларини ўзгартганда, қуёш аллақачон бамбуқзорлар орқасига яширинган эди. Худди кечагидек, тунаш учун параход аллақайси бир пристанда лангар ташлади.

Эрта билан тўғралган сабзавотлардан бир қисми қолгани учун кечки овқат тайёрлаш Камоланинг кўп вақтини олмади. Шу пайт Ромеш унинг олдига келиб, эрта билан яхши овқатлангани учун кечқурун овқат егиси йўқлигини айтди.

— Ҳеч нарса емайсизми?— ачинди Камола.— Балки озгина қовурилган балиқ еб оларсиз?

— Йўқ,— деди Ромеш каютага кириб кета туриб.

Шунда қовурилган, димланган нимаики бўлса, ҳаммасини Камола Умешнинг товоғига солиб берди.

— Нега сиз ўзингизга ҳеч нарса қолдирмадингиз, ая?— сўради Умеш.

— Мен еб бўлдим.

Ой нури ерни сутдай оқартиб, сувда акс этди. Яқин орада қишлоқ йўқ; кимсасиз, кенг, кўм-кўк шолিপоялар устида, гўё дилдорига мунтазирдек, сокин, шаффоф тун бедор эди.

Соҳилда тепаси тунука билан ёпилган кичкина идорада нимжон бир хизматчи чироғ ёруғида алланимани санарди. Идоранинг очиқ эшигидан Ромеш уни жуда яхши кўриб турарди. «Агар тақдир менга шундай солда, оддий ҳаёт насиб этганда, қандай бахтиёр бўлардим,— оғир тин олиб ўйлади йигит,— идорада мирзалик қилиб, ўз вазифангни адо этсанг, ҳисоб-китобда янглишганинг учун хўжайиндан дашном еб, кечқурун уйга кетсанг!»

Нихоят идоранинг чироғи ўчди. Хизматчи эшикни бекитди. Тунги салқиндан хавфсираб бўлса керак, шарфига яхшигина ўраниб, секин йўлга тушди.

Ромеш, Камоланинг анчадан буён панжарани ушлаб, орқасида турганини пайқамади. Қиз кечқурун мени чақирар деб умид қилганди, Ромеш эса уни чақирмади ҳам. Шунда Камола ўзи оҳистагина палубага чиқди. Охири ўрнидан қимирлашга мажоли етмай, гандираклаб кетди. Ойнинг ёрқин нури Ромешнинг юзига тўғри тушиб турарди. Унинг юз ифодасидан ҳозир у узоқда, жуда узоқда эканини, фикрларида Камолага ўрин йўқлигини уқиш мумкин эди. Гўё ўйга ботган Ромеш билан бу танҳо қиз орасида, бармоғини лабларига қўйиб, жим тур, дегандай ой нурига чўмилган тун посбонлик қиларди.

Ромеш бошини кафтларига қўйиб, столга энгашганда, Камола секингина ўз каютасига қараб юрди. У излаб чиққанимни пайқаб қолмасин, деган хавф билан жуда оҳиста қадам босарди.

Каюта бўм-бўш, қоронғу. Қиз остонага қадам қўйиш билан чўчиб кетди. У ўзини ёлғиз ва ташланди ҳис этди, торгина каюта эса унинг кўз ўнгида қандайдир номаълум ва қонхўр махлуқнинг комидай қорайиб турарди. Бироқ қаёққа қочиш керак?

У эркингина бош суқиб, кузларини юмиб «Мен ўз уйимдаман» дейдиган бир бурчак бормикин? Камола каютага қаради-ю, шу ондаёқ орқага тисланди ва бирдан Ромешнинг шамсиясига тегиб кетди, шамсия тарақлаганча темир қопланган сандиққа қулаб тушди. Бу товушдан сапчиб тушган Ромеш бошини кўтарди, ўридан туриб, ётоқхона олдида турган Камолани кўриб қолди.

— Нима гап, Камола?— сўради у.— Мен сени аллақачон ухлаб қолгандирсан деб ўйлаган эдим. Балки қўрқаётгандирсан? Ундай бўлса мен ҳозир ухлагани кираман, каютамик орасидаги эшикни очиб қўйишим мумкин.

— Қўрқаётгандирсан дедингизми? Йўғей,— тахқирлангандай эътироз қилди Камола ва шошилинич равишда қоронғу каютага кириб, Ромеш очган эшикни ёпиб қўйди. Кейин ўзини кўрпага ташлаб бошини чойшап билан ўради. Бу дунёда унинг ҳеч кими йўқ! У изтиробда ўзининг яккаю ёлғизлигини ҳис этиб, юрагида норозилик туғён урди: на ҳимоя, на эркинлик бўлмагач, нима учун ҳам яшаш керак?

Тун жонга тегадиган даражада чўзилди. Қўшни каютада Ромеш аллақачон ухлаб қолган эди. Бироқ Камола ухломмади. У аста қадам босиб палубага чиқди ва панжарани ушлаб, соҳилга тикилди. Атроф жимжит. Ой бота бошлаган, экинзорлар орасидан чўзилиб кетган сўқмоқ йўлларни энди кўз илғамас эди. Қанчадан-қанча хотинлар кўзаларини сувга тўлдириб, бу сўқмоқлардан уйларига қайтадилар. Уй! Бу сўзни эслаганда, унинг юраги кўкрак қафасидан чиқиб кетишга тайёрдай туюларди. Қани энди бир кулба бўлса! Шу ҳам йўқ! Уфқдан уфққа чўзилиб, узоқларда кимсасиз соҳиллар ғойиб бўлмоқда, осмон сас-садосиз қотиб қолди. Нобакор осмон, фойдасиз ер! Бу чексиз бўшлиқларнинг ожиз қиз учун қандай нафи бор! Унинг кичкина бир уйи ҳам йўқ, ахир!

Камола бирдан чўчиб кетди: у ёнгинасида биров турганини пайқади.

— Қўрқманг, ая! Бу мен, Умеш. Вақт алламаҳал бўлди, нега ухламайсиз?

Бутун бу азобли тун давомида унинг кўзларига ёш келмаган эди, аммо эндиликда, бирдан кўз ёшлари оқа бошлади. Кўз ёшини тийишга қурби етмади, кўз ёши катта қатраларга айланиб тўхтовсиз оқарди. У бошини қуйи солиб, Умешдан юзини ўгирди. Оғирлашган булутлар мақсадсиз сузиб юради, аммо ўзларига ўхшаш бемакон елга дуч келгач, уларнинг сув юклари бир онда қуйилиб кетади. Шунингдек Камола ҳам бахтсиз, уйсиз боланинг меҳрибонлик билан айтган сўзларини

эшитиб, юрагида оғир юк бўлиб ётган кўз ёшларини тугиб туролмади. У нимадир айтмоқчи бўлди-ю, лекин йигиси томоғига тиқилгандай, садо чиқаролмади.

Умешнинг жуда раҳми келди, лекин Камолани қандай юпатишни билмасди. Ниҳоят, узоқ хомушликдан сўнг, бирдан:

— Ая, сиз берган рупиядан етти анн қолди,— деди.

Бу вақтда Камоланинг кўз ёшлари оқиб битганди, Умешнинг кутилмаган хабаридан енгил бир табассум чеҳрасини ёритиб юборди.

— Яхши, ўзингга қолсин,— деди эркалаб.— Энди тез бориб ухла.

Ой дарахтлар орқасида ғойиб бўлди. Камола қаютага қайтиб келиб ётди. Бу гал унинг ҳорғин кўзларини дарров уйқу элтди. Эрта билан қуёш унинг эшигини қоққанда, у маст уйқуда эди.

ИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

Эртасига Камола ўзини сал лоҳасроқ ҳис этди. Букун унга ҳамма нарса: қуёш нурлари ҳам, дарё сатҳи ҳам сўлғин, хира туюлди. Ҳатто соҳил яқинидаги ўрмонлар ҳам узоқ йўл босган йўловчи сингари ҳорғин кўринарди.

Рўзғор ишларига қарашай деб Умеш етиб келганда, у ҳорғинлик билан:

— Нарг тур, Умеш, бугун мени безор қилма,— деди.

Бироқ Умешнинг бундай дилхасталикка майли йўқ эди.

— Сизга нима бўлди, ая,— деди у,— мен безор қилгани эмас, мурч туйгани келдим.

Ромеш ҳам эрталаб қизнинг ҳорғин юзини кўриб:

— Бетоб эмасмисан, Камола?— деб сўради.

Камола бош силтади-да, ҳеч қандай жавоб қайтармай, ошхонага кириб кетди.

Ромеш аҳволнинг кун сайин мураккаблашиб бораётганини, тезроқ узил-кесил бир қарорга келиш зарурлигини биларди. У, Хемнолинига ҳамма нарсани очик айтсам, ҳақиқий бурчим нимада эканини англаш енгил бўлади, деган хулосага келди.

Кўп ўйлагандан кейин у Хемнолинига мактуб ёза бошлади. У битта хат ёзиб, ёқтирмай, эндигина йиртиб ташлаган эдики, бирдан:

— Исмингиз нима, афандим?— деган товушни эшитиб, чўчиб бошини кўтарди.

Қаршисида мўйсафид бир киши турарди. Унинг мўйловлари оқ, тепа сочи сийраклашиб, боши ялтираб қолганди. Бу киши берилиб хат ёзаётган Ромешнинг эътиборини чалғитгани учун бир оз хижолат тортаётган эди.

Сўнгра у яна гап бошлади:

— Сиз брахманмисиз?¹ Ассалому алайкум. Исмингиз Ромеш-бабу, буни мен биламан. Бизда танишганда кишининг номини сўраш одати бор, бу одоб ва назокатнинг бир жилваси, албатта. Тўғри, бундай одат ҳозир кўпларга ёқмайди. Агар ранжиган бўлсангиз мендан қасос олинг: менинг ҳам исминни сўранг, мен сизга ўз номимни, отамнинг номини айтиб берай, ҳатто бобомнинг ҳам исми-шарифларидан сизни хабардор қила оламан.

— Менинг газабим унчалик қаттиқ эмас,— кулди Ромеш,— бинобарин ўз исмингизни билиш билан қапоатланаман.

— Менинг номим Тройлокя Чокроборти. Аммо бу ерда, ғарбда ҳаммага «амаки» сифатида машҳурман. Албатта, сиз тарихдан хабардорсиз. Бхарата қадимий Ҳиндистоннинг ҳокими бўлиб, рожа Чокроборти деб аталарди. Шунга ўхшаш мен ҳам бутун ғарбий вилоятнинг «Чокроборти амакиси» бўламан. Агар ғарбда саёҳат қилгудек бўлсангиз, менинг доврўғимни албатта эшитасиз. Дарвоқе, сиз қаерга боряпсиз?

— Қаерда тўхташимиз тўғрисида ҳануз аниқ бир қарорга келганим йўқ.

— Қаерга тушиш ҳақида бемалол ўйлашингиз мумкин, фақат пароходга чиқиш маҳалидагина ҳаяллаб бўлмайди.

— Бир куни Гойялондода поезддан тушиб қарасам, пароход жўнаш олдида турибди. Тушундимки, мен

---

¹ Б р а х м а н — коҳинлар тоифаси, Ҳиндистондаги турғилий тоифанинг бири.

ўйлаб ўйимга етгунча пароход кетиб қолади. Шундай қилиб, вазият талаб этган жойда шошилинч равишда бир қарорга кела олдим.

— Сизга ўхшаш кишиларга юрагингда эҳтиром ҳис этасан, киши. Мен эса, сизнинг тамом аксингизман. Мен ҳаммасини илгаритдан ҳал этиб, сўнгра пароходга ўтираман. Бунинг сабаби шуки, мен табиатан жуда ёввош одамман. Сафарга чиқишга аҳд қилибсизу, қаерга бо-раётганингизни ўзингиз ҳам билмайсиз. Бу ҳазил эмас, ахир! Айтгандай, сиз рафиқангиз билан биргамисиз?

Ромеш бу сўроққа қандай жавоб беришини билмай, ўйлаб қолди. Буни кўриб Чокроборти ўзи гап бошлади:

— Кечирингиз, сиз албатта, рафиқангиз билан кетаётарсиз, буни мен аллақачон, гоят муътабар манбалардан билиб олганман. Рафиқангиз ҳу анави ҳужрада таом тайёрламоқда. Иштаҳанинг зўри билан ошхона излаб юриб, у ерга тасодифан кириб қолдим. «Қўрқманг, она қизим,— дедим унга,— мен шунчаки гарбий вилоятнинг Чокроборти амакисиман, холос». Мен гўё Оннопурнани¹ кўргандай бўлдим. «Ошхона сизнинг ҳукмингизда, менга овқат бермасангиз ҳалок бўламан,— дедим рафиқангизга. У меҳрибонлик билан жилмайиб қўйди, шунинг учун мен ортиқ ташвиш тортмасам ҳам бўлади деб ўйладим. Мен ҳамиша сафарга чиқишдан аввал календарга қараб хайрли бир кунни танлайман, аммо ҳеч қачон ишим шу сафаргидек ўнгидан келмаган эди. Сиз иш қилиясиз, мен халақит бермайман, агар ижозат этсангиз, бориб рафиқангизга қарашай. Биз турганда, у нозик қўлларини қорайтириб нима қилади? Йўқ, йўқ, сиз ёзаверинг, безовталиқнинг асло ҳожати йўқ. У билан қандай танишишни мен ўзим бяламан.

Шу сўзларни айтиб, Чокроборти амаки Ромеш билан хайрлашиб ошхонага қараб кетди.

— Бу ердан ажойиб таом ҳидлари таралмоқда,— деди у кира туриб,— димланган балиқ эканини татиб

---

¹ Оннопурна — Дурга тангрисининг бир сифати. Диний эътиқодларга кўра, Дурга — Оннопурна бутун оламга ризқ улашармиш.

кўрмасданоқ пайқаш мумкин. Мен эса, сизга тамаринд¹ шарбати тайёрлайман. Жазирама гарбда яшамаган киши уни ҳеч вақт яхшилаб тайёрлай олмайди. Эҳтимол, сиз, чол гапиради қўяди-да, бу ерда тамаринд йўқ-ку, у нимадан шарбат қилади, деб ўйларсиз. Йўқ, мен шу ерда эканман, тамаринд йўқ деб ташвиш торганг! Фақат сабр қилинг, мен ҳаммасини топаман.

У тамаринд ивителиган хурмачани газетага ўраб олиб келди.

— Мана бу тайёр шарбатдан бугун ўзингизга қанча керак бўлса олинг, қолганини қўйиб қўйинг, яна икки-уч кун кўпирсин. Кейин татиб кўриб: «Амаким мақтанчоқ бўлса ҳам, ҳар ҳолда шарбатни қойил қиларкан» дейсиз.

— Она қизим, бориб ювининг, қаранг, вақт кечикди. Таомни эса, мен ўзим пишираман. Сиз қўрқманг, бу ҳунарда менинг андак тажрибам бор. Хотиним доим касал. Мен, иштаҳаси очилсин деб ҳамиша унга тамаринд шарбати тайёрлайман, кўриб турибман, сиз чолни мазақ қилиб куляпсиз, бироқ бу гапларнинг ҳаммаси тўғри, мен ҳазил қилаётганим йўқ.

— Ундай бўлса, сиз менга шарбатпазликни ўргатиб қўясиз,— деди Камола.

— Шошманг, бесабр экансиз!— Ахир билимни енгиллик билан ўрганиб бўладими? Агар ҳаммасини бир кунда ўргатиб қўйсам, қизиғи бўлмайди, тангри Сарасвати ҳам мендан норози бўлади. Аввал бир неча кун чолни парвариш қилишингиз керак! Менинг кўнглимни қандай овлаш ҳақида сизни кўп ўйлатиб қўймайман — ҳаммасини ўзим айтиб бераман; мен ҳаммадан кўра панни яхши кўриб ейман, бироқ янчилмаган мағиз чиқиб қолса ёқтирмайман. Кўриб турибсизки, менга ёқиш осон эмас, аммо сиз, жилмайиб турган чеҳрангиз билан аллақачон бунга эришаёздингиз. Мана бу ким? Сенинг отинг нима?

Умеш миқ этмади. Бола Камоланинг кўнглини овлашда чолни ўзига рақиб ҳисоблаб, жаҳли чиқиб турганди. Унинг учун қиз жавоб берди:

¹ Тамаринд — дуккакли ўсимликлар оиласидан; тамаринд мевасининг эти лимонад, шарбат ва конфетга ишлатилади.

— Унинг оти ўмеш.

— Жуда ёқимтой бола экан. У ичимдагини топ деб турадиганлардан шекилли. Лекин ҳали кўрасиз, биз у билан иноқлашиб кетамиз. Боринг, фурсатни бой берманг, она қизим, мен тезроқ таом тайёрлаб улгуришим керак.

Қариянинг дилкашлиги Камоланинг қалбидаги гашликларга барҳам бергандай бўлди, унинг пайдо бўлиши билан Ромеш ҳам қандайдир енгил тортди.

Ромеш Камолани ўз хотиним деб юрган биринчи ойларда улар жуда тотув эдилар. Йигитнинг у вақтдаги муносабати билан ҳозирги феъл-атворини сира солиштириб бўлмайди. Бу ўзгариш қизнинг қалбига дард солмаслиги мумкин эмасди. Эндиликда бўлса, Чокроборти келиши билан, Ромешда бир умид пайдо бўлди, қария Камолани бир оз овутади-ю, мен ўз юрагимдаги дардларга малҳам топаман, деб ўйлади у.

Қамола Ромеш каютаси олдига келиб тўхтади. У нафасни қайтарувчи бу фурсатни Чокроборти амаки билан суҳбатлашиб ўтказмоқчи эди, лекин чол уни кўрибоқ хитоб қилди:

— Йўқ, йўқ, она қизим! Бу яхши эмас, бундай юриш ярамайди!

Қиз чолга нима ёқмаганини тушунмай, ҳайрон бўлиб, сабабини билмоқ истади.

— Мана бу пойафзални айтяпман,— деди амаки.— Бу албатта, сизнинг ишингиз, Ромеш-бабу, нима десангиз денг, аммо нотўғри қиялсиз. Чармнинг ерга тегишдан она еримиз ранжийди. Сизнинг фикрингизча, агар Рама Ситага чарм пойафзал кийдирганда, Лакшман у билан ўн тўрт йил ҳамсуҳбат бўла олармиди? Сира! Ромеш-бабу менинг сўзларимни эшитиб куляпти, дилда мендан норози. Бироқ мен очиқ айтаман: сиз нотўғри қиялсиз, ҳаммаси нотўғри, Ромеш-бабу! Шундай бўлмаса, киши қаёққа боришини ўйлаб кўрмай, пароход гудоги қулоққа чалишганда сафарга отиладимиз, ахир?

— Амаки, бизнинг тушадиган еримизни ўзлари белгилаб берганлари маъқулроқ эмасми?— кулди Ромеш.— Сизнинг маслаҳатингиз бизга пароход гудогидан яхшироқ таъсир қилган бўларди.

— Қўриб турибманки, ақлу мулоҳазангиз ҳар лаҳза ошиб бормоқда. Лекин сиз мени аранг таний-сиз-ку! Ҳа, хўп, Гажиपुरда туша қолинглар. Қизим, Гажиपुरда тушишни истайсизми? У ерда гуллар кўп, бу қадрон отангиз ҳам шу ерда истиқомат қилади.

Ромеш Қамолага савол назари билан қаради, у дарҳол бош қимирлатиб, розилик билдирди.

Шундан кейин Чокроборти билан Умеш Қамоланинг бўлмасида маслаҳат қилишди. Ромеш оғир уҳ тортиб ташқарида қолди. Қиём пайти эди. Офтобда қизиб кетган пароход тўлқинларда енгил чайқаларди. Куз қуёшида ялтираб турган сокин табиат манзаралари Ромешнинг кўз унгидан худди тушдагидай оқиб утарди: гоҳ шопипоялар, гоҳ қайиқ боғлаб қўйилган қирғоқлар, гоҳ қумлоқ саёзликлар, гоҳ яккам-дуккам қишлоқ уйлари. Бир жойда тунукали дўкон томи қуёшда ярқираса, бошқа жойда баня¹ дарахти соясида пароход кутиб ўтирган йўловчилар кўринарди.

Куз кунини ёқимли, жимжит. Аҳён-аҳёнда Ромешнинг қулоғига қўшни хонадан Қамоланинг қувноқ кулгиси эшитилиб турарди. Бу қулгидан йигитнинг қалби орзиқиб кетарди. Атрофда ҳамма нарса гўзал, лекин бари Ромеш қалбидан узоқ! Мудҳиш бир зарба унинг вайрон кўнглини бу гўзалликларнинг ҳаммасидан маҳрум этиб қўйди.

ИГИРМА ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Қамола ёш эди, шунинг учун хавф, гумон ва гусса унинг юрагида юк бўлиб узоқ туролмасди.

Сўнгги бир неча кун давомида Ромешнинг хатти-ҳаракати хусусида ўйлашга унинг вақти ҳам бўлмади. Сел тўсиққа учраганда, яна ҳам зўр куч билан оққанидек, Қамоланинг сокин хаёллари ҳам тўсатдан Ромешнинг тундлигига дуч келиб, гирдобга тушгандай айланиб қолди. Қария Чокробортининг пайдо бўлиши, қизиқ ҳазил-мутоибалар, рўзгор юмушлари — ҳаммаси изтиробларни енгиш учун Қамоланинг қалбига мадад бўлди. Бесаранжом фикрлар шиддат билан ўтиб кетдилар, Қамола ортиқ ўйлаб ўтирмади.

¹ Баня — Ҳиндистонда ўсадиган бир дарахт. Шохлари ўсиб, ерга текканида томир отиб кетди.

Чақнаб турган бу куз кунларида дарё манзаралари, айниқса чиройли кўринарди. Олтин рангида товланиб турган сув юзида қувноқ рўзгор ишлари билан тўлган кунлар содда дoston саҳифалари сингари ўтиб турарди.

Кунлар бир зайлда, одатдаги ташвишлар билан бошланарди. Умеш энди доим тўла сават билан, ҳаялламай пароходга қайтиб келарди. Бу эса кичкина ошхонада ҳамма вақт қувноқ суҳбатларга сабаб бўларди.

— Бу нима, нахотки ошқовоқ бўлса! Тавба, у бунча лувияни қаердан олдийкин! Қаранг, қаранг, амаки, мана бу ачитилган қизилчами? Шундай узоқ жойда ҳам топилар экан-да!

Кажава саватнинг пайдо бўлиши ҳар кун шундай офарин садолари билан қарши олинарди. Бу уйғунлик фақат Ромеш келиши билан бузиларди: у доим болани ўғрилиқда гумонсирарди.

Шундай пайтларда ғазаби келган Камола:

— Бўлмаган гап. Пулни ўзим санаб бердим-ку,— дер эди.

— Сен бу билан унинг икки тарафлама манфаатдор бўлишига имкон беряпсан: ҳам пулни ёнига уради, ҳам сабзавот ўғирлайди,— дер эди Ромеш. Кейин Умешга қараб дўқ қиларди:— Қани ҳисоблачи, қанча сарф қилдинг?

Аммо Умеш қанча ҳисобламасин, рақамлари ҳар хил чиқаверарди, борди-ю, ҳатто, тўғри ҳисоблаганда ҳам, унинг харажати берилган пулдан ошиб кетарди.

Аммо бу Умешнинг парвойига ҳам келмайди.

— Тўғри ҳисоблашни билганимда шундай аҳволга тушиб қолармидим?— дерди у.— Солиқ тўпловчи бўлиб кетардим, тўғрими, бобо?

Чокроборти бундай ҳолларда терговни тушки овқатдан кейинга қолдиринг, шунда ҳаммасини синчиклаб текшириш мумкин, деб Ромешга маслаҳат берарди.

— Ана энди мен бу абжир болани мақтамай қололмайман,— дер эди у,— бир нарсани йўқдан бор қилмоқ, азизим Ромеш, чакана санъат эмас. Бунга ҳамма уринади, лекин баъзиларгина удалайди. Мен бундан оз-моз хабардорман, Ромеш-бабу. Масалан, олайлик, ҳозир лувия пишиғи эмас. Шундай вақтда илк саҳарлаб, ўзи танимаган жойда лувия топиб келадиган

болалар кам топилади. Ҳамма ҳам гумонсирай олади— лекин топиб келиш эса, мингдан бир кишининггина қўлидан келади.

— Нима бўлганда ҳам, бу иш эмас, амаки, сиз уни оқлаб яхши қилмаяпсиз!— Қайсарлик қилиб туриб олди Ромеш.

— Унингсиз ҳам бола фақирнинг қобилияти унчалик эмас, рағбатлантирмаганимиз учун бу ҳам барбод бўлса, жуда алам қилади, айниқса, пароходда бирга кетаётган чоғимизда. Менга қара, Умеш, эртага менга ним дарахтининг¹ баргини топиб кел, аммо шуни эсда тутки, баргни дарахтнинг нечоғлик учидан узсанг шунча яхши бўлади. Бизнинг Яжураведада², суктуни³ жуда зарур нарса дейилади. Хўп, Яжураведани қўя турайлик. Шундоқ ҳам ҳаяллаб қолдик. Қани, Умеш, сабзавотларни яхшилаб ювиб, дарров бу ёққа олиб кел!

Ромеш боладан гумонсираб, қанча сўкса, Умешнинг Камолага меҳри шунча ортиб борарди, Чокроборти келиши билан эса Камоланинг гуруҳи Ромешга қарам бўлмай қолди. Ромеш ўзининг совуқ мулоҳазалари билан бир томонда, боқамти гамхўрлик, ўйин-кулги ва бир-бирларига эҳтиром билан боғланган Камола, Умеш ва Чокроборти иккинчи томонда бўлиб қолдилар. Чокробортининг ҳам Камолага ҳурмати ортиб борарди. Бу Ромешни қизга янгича қарашга мажбур этди, шундай бўлса ҳам, у Камоланинг гуруҳига қўшилолмади. Ромеш, саёз соҳилга яқин келолмай, нарироқда лангар ташлаб, манзилга узоқдан тикилишга мажбур бўлган катта пароходга ўхшарди. У кичик балиқчи қайиғидай қирғоққа бемалол ёндоша олмасди.

Ой тўлишига оз қолган эди. Саёҳатчилар бир кун эрта билан туриб қарасалар, осмонни қора булут қоплаб олибди; шамол гоҳ бу тарафдан, гоҳ у тарафдан кўтариларди. Бир неча марта ёмғир қуйиб, кейин тинар, офтобнинг ҳуркак шуълалари яна кўринарди. Дарёнинг ўртасида бирорта кема қолмаган, ҳали соҳилга етиб олмаганлари эса хавф-хатар остида. Дарё бўйига сувга келган қизлар соҳилда узоқ турмай, тез қайтиб

¹ Ним дарахтининг барглари дори бўлади

² Я жураведа — тиб илмига доир қадимий асар.

³ Суктуни — аччиқ доривор.

кетардилар. Булутларни тешиб ўтган чақмоқ аҳён-аҳён-да дарё сатҳини ярқиратиб, кишини ваҳимага солар, азим Ганг дарёсининг тўлқинлари шовиллаганча қир-ғоққа уриларди.

Пароход ўз йўлида давом этди.

Бундай ноқулай шароитда Камоланинг рўзгор ишлари қийинлашарди.

— Кечқурун овора бўлиб юрмаслик учун ҳамма нарсани ҳозир тайёрлаб қўйишга тўғри келади, она қизим,— деди Чокроборти ҳавога қараб,— сиз сабзавотни димланг, мен хамир қораман.

Овқат пишириш букун кўп вақт олди, шамол борган сари кучайиб, бўронга айланиш хавфи бор эди. Жўшқин дарё бароқ тўлқинлар билан қопланди. Булутлар орқасида қуёшнинг ботган-ботмаганини фарқ қилиш қийин эди. Пароход одатдагидан барвақтроқ лангар ташлади.

Қош қорайди. Баъзи-баъзидагина булутлар орасидан ойнинг сўлгин табассуми кўринар эди. Шамол шиддат билан ҳайқиради. Ниҳоят ёмғир шиббалаб, бўрон қўзғалди. Камола бир карра кема ҳалокатини бошдан кечиргани учун ҳозир табиатнинг бундай кутуришидан даҳшатга тушиб қалтирай бошлади. Кечқурун унинг олдига Ромеш кириб юпатишга уринди.

— Сен пароходдан хавотир қилмай, бемалол ёта берсанг бўлади, Камола,— деди у.— Мен ёнингдаги хонадаман, ҳали-вери ётмайман.

Шу маҳалда эшик олдига Чокроборти келди.

— Қўрқманг, қизим,— деди у,— бўрон бобо сизга ҳеч нарса қилолмайди.

Бўрон бобонинг қудрати қанча зўр эканини айтиш қийин; лекин қутурган табиат кучи нималарга қодир экани Камолага жуда равшан эди. Шунинг учун чопганича эшик олдига келиб ёлвора бошлади:

— Амакижон, мен билан бирпас ўтиринг.

— Ухлайдиган вақтингиз егандир, ахир,— деди Чокроборти хижолат тортиб.

Бироқ хонага кириб қараса, Ромеш йўқ.

— Ромеш-бабу қаёқда?— деди у таажжубланиб.— Ахир у сабзавот ўғирлагани кетмагандир, бу унинг табиатига тўғри келмайди-ку!

— Сизмисиз, амаки?— деган овоз эшитилди.— Мен бу ерда, кўшни хонадаман.

Чокроборти у ёққа қараб, Ромешнинг ёнбошлаб китоб ўқиётганини кўрди..

— Нега хотинингизни ёлғиз қўйиб, ўзингиз у ерда ўтирибсиз? Кўрмаяпсизми, бу боёқиш кўрқяпти, ахир? Барибир китоб билан бўронни кўрқита олмайсиз, яхшиси — бу ёққа келинг.

Қамола ҳаяжондан ўзини йўқотиб, Чокробортининг кўлидан ушлаганча титроқ овоз билан ёлворди:

— Йўқ, йўқ, жон амаки, кераги йўқ, кераги йўқ!

Бўронда Ромеш бу сўзларни эшитмади, аммо Чокроборти ҳайрон бўлиб унга қаради.

Ромеш китобни ёниб, Қамоланинг олдига кираркан сўради:

— Нима гап, Чокроборти амаки? Назаримда, Қамола сизни...

— Йўқ, йўқ. Мен у кишини бирпас гаплашайлик деб чақиртиргандим,— деди Қамола унга қарамай.

Унга ҳеч ким эътироз билдиргани йўқ, унинг «йўқ» сўзини такрорлашга нима мажбур этганини эҳтимол ўзи ҳам айтолмасди. Бу «йўқ» билан у гўё: «Мени овутиш керак деб ўйлама, йўқ, мен бунга муҳтож эмасман; менга биров керак деб ўйлама — асло мундоқ эмас!» демоқчи бўларди.

Сўнгра Қамола Чокробортига қараб:

— Вақт алламаҳал бўлди, амаки,— деди,— бориб ухланг. Умешдан ҳам хабар олинг, эҳтимол боёқиш кўрқаётгандир.

— Мен ҳеч нарсадан кўрқмайман, ая,— деди бола ташқаридан.

У Қамоланинг эшигининг тагида кийимига ўраниб титраб ўтирган экан.

Унга раҳми келган Қамола ташқарига қаради:

— Вой шўрим, Умеш, нега ёмғирда ивиб ётибсан. Тездан амакинг билан ичкарига кир. Ҳа, боласи тушкур...

Уз садоқати эвазига шундай меҳрибонликдан қувонган «боласи тушкур» итоаткорлик билан Чокробортига эргашиб кириб кетди.

— Уйқунг келгунча бирон нарса ҳикоя қилайми?— деди Ромеш қизга.

— Йўқ, менинг уйқум келяпти,— деб жавоб берди Камола.

Ромеш унинг ҳақиқий кайфиятини пайқамади, деб айтиш мумкин эмас, аммо қистаб турмади, қизнинг юзида таҳқирланган ғурур ифодасини кўриб, аста чиқиб кетди.

Камола шундай ҳаяжонда эдики, унинг бу ҳолда ётиб, ухлай олиши мумкин эмасди, бироқ шундай бўлса ҳам ёнбошлади. Бўрон қутурар, тўлқинлар борган сари баландроқ кўтариларди. Бутун экипаж ҳаракатда, машина бўлимидан кўнғироқ овози эшитилар, капитан фармон берарди. Бўроннинг шиддатли тазйиқида пароход лангар билангина тура олмасди, шунинг учун параклар ҳам гувиллаб ишламоқда.

Камола ўрнидан туриб палубага чиқди. Ёмғир бир оз пасайди, лекин шамол яраланган йиртқичдай бўкириб, ўзини у ёқдан-бу ёққа урарди. Осмонни қуюқ булут қоплаган бўлишига қарамай, баъзан ой ўзининг ҳазин чеҳрасини кўрсатиб, ерни ёритарди. Қирғоқлар аранг кўзга чалинар, дарё эса зулмат денгизда гарқ бўлган эди. Еру кўк, яқин ва йироқ, кўринар-кўринмас ҳамма нарса мудҳиш бир гирдобга қўшилиб, гўё ўлим тангриси Яманинг қора қўтоси шохларини эгиб, бошини силкиб, ғазаб билан қутуриб ҳамла қилаётгандай туюларди.

Бу қутурган мудҳиш тунни ва бу беқарор осмонни кўргач, Камоланинг бутун вужуди қалтираб кетди, бу кўрқувданми ёхуд қувончданми — маълум эмасди. Табиатнинг бебош ғулғуласида тенгсиз қудрат, чексиз эркинлик бор эди, бу қизнинг юрагида алланимани уйғотди. Табиатнинг ҳамма нарсани қамраб олган бу исёни Камоланинг ҳам туйғуларини ҳаяжонга келтирди. Табиат нимага қарши галаён кўтармоқда? Бироқ бўрон бундай гувиллаб турганда жавобни эшитиб бўладими? Табиатдаги бу ҳайқириқларнинг сабаби ҳам, қизнинг ўз қалбидаги ҳаяжонлар сабабидай, Камолага номаълум эди. Қиз фақат бир нарсани англаб олганди: ер билан осмон зулматнинг кўзга кўринмас, тутқич бермас тўридан, ёлғон ва алдов тўридан қутулиш

учун исён кўтариб, ғазаб билан ҳайқирмоқда. Қаёқдан-дир, чексиз фазолардан шамол туриб, қоронғу кечада «йў-қ!» дегандай гувиллар эди.

Шамолнинг гувиллашидан Камола фақат «йўқ» деган қаттиқ норизоликнигина эшитарди, бироқ нимадан норизо? Бунисини аниқ айтиш мумкин эмас, аммо гап шу: йўқ, йўқ, асло!

У Т Т И З И Н Ч И В О В

Эртасига шамол пасая бошлади, аммо дарё ҳамон мавж урарди. Шунинг учун капитан лангарни кўтаришга юраги бетламай, хавотирланиб осмонга қараб-қараб қўярди.

Эрта билан Чокроборти кирганда Ромеш ҳануз жойида ётган эди. Аммо амаки келиши билан у дарров сакраб туришга мажбур бўлди. Ромешни ҳозир бу хонада кўриб, оқшомдаги воқиаларни эслади-да, ниҳоят сўрашга жазм қилди:

— Ростдан ҳам бу кеча шу ерда ётдингизми?

— Об-ҳаво жуда ёмон бўлди-а,— деди Ромеш гапни чалғитиб,— хўш, бугун ўзлари қандай ётиб турдилар?

— Ромеш-бабу, назаримда сиз мени ахмоқ ҳисоблаб, сўзларимни эътиборга лойиқ эмас, деб ўйлайсиз шекилли. Бироқ, шундай бўлса ҳам, сизга айтмоқчи-манки, умримда кўп жумбоқлар устида бош қотиришга тўғри келган ва уларнинг аксариятини ҳал этганман, аммо сизни, Ромеш-бабу, мен ўзим учун энг қийин жумбоқ деб ҳисоблайман.

Ромеш бирпас довдираб қолди, лекин дарҳол ўзини ўнглаб, табассум билан жавоб берди:

— Муаммо бўлиш жиноят эмас-ку! Борди-ю, сиз билан биз энг ёш чоғимиздан бошлаб телугу тилини ўрганганимизда ҳам, барибир у биз учун қийин тил бўлиб қолаверарди, ҳолбуки телугулик бола у тилни сувдек билади. Бундан чиқади, номаълум нарса устида муҳокама юритишнинг ҳожати йўқ. Тушуниб бўлмайдиган бир ишора устида кечалари билан ухламай бош қотирсам, уни алббатта, ҳал этар эканман деб ўйламай қўя қолинг.

— Афв этасиз, Ромеш-бабу,— деди Чокроборти,— борди-ю мен ўзимга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган бир одамнинг сиридан воқиф бўлшга уринсам, ҳаддан ташқари манманликка йўл қўйган бўлардим. Бироқ дунёда, баъзан, шундай одамлар учрайдики, биринчи кўришдаёқ ўзингга яқин оласан. Мисол учун сизнинг рафиқангизни олайлик: мана бу серсоқол капитандан сўранг, у бунга ўз қизидай меҳр қўйган; агар у шу фикримни тасдиқламаса, мен уни мусулмонни комил деб билмасдим. Албатта, бирданига телугу тилига ўхшаш бир жумбоққа дуч келсанг, жуда қийин бўларкан. Жаҳлингиз чиқмай турсин, Ромеш-бабу, аввал менинг гапимни бир оз ўйлаб кўринг!

— Мен аллақачон ўйлаб чиқдим,— жавоб берди Ромеш,— жаҳл қилишимнинг бефойда эканини ҳам кўриб турибман. Бироқ менинг жаҳлим чиқадими, йўқми, сизни ранжитиб қўяманми, йўқми — барибир телугу тили тушуниб бўлмайдиган телугу тили бўлиб қола беради — табиатнинг шафқатсиз қонунлари шундай.— Ромеш оғир уҳ тортди.

Энди у Гажипурга боришга ҳам иккиланиб қолди. Дастлаб бегона шаҳарда ўрнашиб олиш учун қария билан танишлиги ёрдам берар деб ўйлаган эди. Аммо энди бунда ўзига хос ўнғайсизликлар борлигини англади. Унинг Камолага муносабати хусусидаги суриштиришлар, насту баланд гаплар қизнинг обрўсини яқсон қилиши мумкин. Яхшиси у шундай жойга тушиши керакки, у ерда унинг ҳеч бир таниш-билиши бўлмасин, шунда ҳеч ким савол ҳам бермайди.

Гажипурга келишдан бир кун олдин Ромеш Чокробортига деди:

— Амаки, менинг касбимдаги кишилар учун Гажипур муносиб жой бўлмаса керак, шунинг учун Банорасга боришни маъқул кўраман.

Қария Ромешнинг оҳангидаги қатъиятни пайқаб, кулиб қўйди:

— Ҳар минутда режани ўзгартириш ярамайди, бу — ўта кетган қатъиятсизлик-ку, ахир! Хўш, қандай бўлди: энди Банорасга бориш истагингиз узил-кесил деса бўладими?

— Ҳа,— деди Ромеш қисқа қилиб.

Қария ортиқ гапирмай ўз хонасига кирди-да, нарсаларини йиғиштира бошлади.

— Амаки, сиз бугун мендан хафа кўринасиз? — деб сўради Камола унинг хонасига кираркан.

— Кунига камида икки марта баҳслашамиз, бироқ ҳеч бирида ғолиб чиқмадим,— деди чол.

— Нега эрталабдан бери биздан ўзингизни олиб қочасиз?

— Она қизим, ўзларингиз мендан ҳам узоқроққа қочмоқчи бўлиб турган ҳолда, нега мени қочоқ деб атайсиз?

Камола гапнинг тагига етолмай чолга тикилиб қолди.

— Ҳали Ромеш-бабу сизга ҳеч нарса айтгани йўқми? — деб сўради Чокроборти.— Сизлар Банорасга борар эмишсизлар-ку!

Камола бу хабарни хомушлик билан тинглади.

— Амаки, ижозат беринг, нарсаларингизни чамадонга жойлаб берай,— деди Камола бир оз жимликдан сўнг.

Хабарига мунча бепарво қарагани учун Чокроборти қиздан қаттиқ ранжиди. «Ҳа, шундай бўлгани ҳам яхши, менинг ёшимда бировга меҳр қўйишнинг нима ҳожати бор!»— деб ўйлади у дили сиёҳ бўлиб.

Шу пайтда Ромеш кириб келди. У Банорасга борамиз, деб Камолага хабар қилгани кирган эди.

— Мен сени қидираётган эдим,— деди у қизга.

Камола Чокробортининг нарсаларини саранжомлашда давом этди.

— Биз энди Гажипурга бормаймиз. Камола,— деди Ромеш,— мен тажрибани Банорасда ўтказишга аҳд қилдим. Бунга сен нима дейсан?

— Мен Гажипурга бораман,— деди Камола Чокробортининг чамадонидан кўз увмай,— аллақачон нарсаларимни ҳам йиғиштириб қўйдим.

— Нима, ўзинг ёлғиз борасанми?— унинг қатъиятидан ҳайратда қолиб сўради Ромеш.

— Нега, у ерда амаким бор,— деди Камола, меҳр билан чолга назар солиб.

Буни эшитиб, амаки саросимага тушди.

— Сиз менга шундай илтифот қиляпсизки, она қизим, бундан Ромеш-бабу менга олайиб қарамагай деган хавотирим бор.

Бироқ қиз ўз фикрини такрорлади:

— Мен Гажипурга бораман.

Камоланинг бошқалар фикри билан ҳисоблашмай, бундай эркин гапириши — биринчи марта эди.

— Майли амаки, Гажипурга борсак бора қолайлик,— деди ниҳоят Ромеш ҳам.

Бўрондан кейин кечаси сутдай ойдин эди. Ромеш палубадаги юмшоқ курсида ўтириб узоқ ўйлади: бундан сўнг бу аҳволнинг давом этиши мумкин эмас эди. Камола ғалаёнга келган, бу бирмунча вақт ўтиши билан менинг ҳаётимни заҳарга айлантириши мумкин. Бирга яшаб туриб, бир-биримизга бегона бўлиб қолишимиз қийин. Бунга барҳам бериш зарур. Камола ҳақиқатан ҳам менинг хотиним-ку; мен уни ўз хотинимдек қабул қилдим. Одат бўлиб қолган расм-русмлар бажо келтирилмаган, деб андишага тушиш ахмоқлик бўларди. Ушанда ўлим тангриси Яманинг ўзи уни қумлоқ соҳилда менинг олдимга келтириб, бизни никоҳ билан бир-биримизга боғлаб қўйди. Дунёда ундан ҳам қудратлироқ қоҳин борми, ахир?

Ромеш билан Хемнолини орасида бир ҳарб майдони турарди. Тўсиқларни, хўрликларни, ишончсизликларни енггандагина Ромеш ғолиб чиқиб, Хемнолини олдида бош кўтара олади. Аммо бу жанглари ўйлаганда, у даҳшатга тушарди, унда ғалабага ишонч йўқ эди. У ўзининг ҳақли эканини қандай қилиб исбот этади? Агар у буни исбот қилганда ҳам, бу воқиа ўзгаларга жуда қабиҳ кўринар ва Камолага ўлим зарбаси бўлиб тушарди.

Демак, қатъиятсизлик ва иккиланишларга хотима бериб, Камолани ўз хотини ҳисоблаши керак, энг тўғри йўл мана шу. Тўғри, Хемнолини ундан нафратланиди, бироқ бундай нафратланиш Хемнинг бошқа бир муносиб кимсага эътибор қилишига ёрдам беради. Шуларни ўйлаб, Ромеш енгил тортди: у ўзининг Хемнолини билан бирга бўлиши ҳақидаги ҳамма умидларини дафн этган эди.

— Хўш, бу нимаси? Сен қаёққа боряпсан? — сўради Ромеш.

— Хоним афанди билан,— жавоб берди Умеш.

— Сенга Банорасгача билет олиб бердим, бу ер эса Гажипур пристани. Биз Банорасга бормаймиз.

— Мен ҳам бормайман.

Умешнинг улар билан қолиши Ромешнинг хаёлига ҳам келмаган эди, боланинг бундай қатъияти уни ҳайратда қолдирди:

— Умешни ҳам олиб кетамизми? — деб сўради Камоладан.

— У қаёққа боради бўлмаса? — Йўқ, у биз билан қолмоқчи. Қараб юр, Умеш, амакингдан орқада қолма. Нотаниш жой, тагин оломоннинг ичида йўқолиб кетма.

Гўё Ромешнинг хоҳишига итоаткорона бўйсуниб даври бирдан тугагандай, қаёққа бориш, кимни бирга олиб юриш, буларнинг ҳаммасини энди Камоланинг ўзи ҳал этарди. Шунинг учун ҳозир Умеш унинг ёнида, кўйлақлар солинган бир тугунчани бағрига босиб, виқор билан қадам ташлар, бу ҳол энди ҳеч кимни таажжублантирмасди.

Амакининг унча катта бўлмаган уйи шаҳар билан европаликлар маҳалласи ўртасида эди. Том орқасида манго дарахтлари ўсган боғ, уйнинг олдида ҳовуз, нарироқда, атрофи панжара билан ўралган, булоқда суғориладиган экинзор бўлиб, унда бир неча марзага карам ва бетил экилганди.

Дастлаб Камола билан Ромеш шу уйга жойлашдилар. Чокроборти амаки хотини Харибхобинининг бетоблиги ҳақида ҳаммага гапириб юришни яхши кўрарди, лекин кишилар унда бетоблик асарини кўрмасдилар. Кўринишдан хотин хийла ёшга борган эса-да, юзлари тиниқ, ўзи тетик, чакка сочларигагина сал-пал оқ тушган: гўё қарилик ҳукмини чиқаргану, лекин ҳали унинг ижросига журъат қиллолмай тургандай эди.

Ҳақиқий ҳол мана бундай: ҳали ёшлигидаёқ Харибхобини безгак касалидан кўп жафо чекди. Иқлимни ўзгартиш унга шифо бағишлар, деб Чокроборти у

билан бирга Гажиपुरга кўчиб келди ва ўзи бу ердаги мактабда муаллим бўлиб ўрнашиб қолди. Ана шундан бери хотини тамомила соғайиб кетган бўлишига қарамай, унинг саломатлиги ҳақида ғамхўрлик қилишдан тўхтамас эди.

Меҳмонларни меҳмонхонада қолдириб, ўзи ичкарига кириб, хотинини чақирди.

Харибхобини атрофи ўраб олинган майдончада эндигина бугдойни туйиб бўлиб, кўза ва идиш-оёқларни офтобга чиқариб қўйган эди.

Чокроборти кирибоқ хитоб қилди:

— Ана холос, ахир ҳозир совуқ-ку! Елканга бирор нарса ташлаб юрсанг бўлмасмиди?

— Хўп ғалатисиз-да! — деди Харибхобини. — Ҳозир совуқ қаерда — офтоб. елкани куйдирыпти-ку!

— Бу иссиқнинг ҳам нафи йўқ, соябон эса унчалик қиммат нарса эмас.

— Яхши, соябон сотиб оламиз, энди айтинг-чи, нега ўзингиз бундай узоқ тутилиб қолдингиз?

— Бу узоқ қангама. Ташқарида меҳмонлар бор. Уларга қарашиб юбор. — Сўнгра, у рафиқасига янги ошналари ҳақида сўзлаб берди.

Чокробортининг уйига кутилмаганда узоқ жойлардан меҳмон келиб қолиши тез-тез бўлиб турарди, бирок Харибхобинининг эр-хотин меҳмонни кутишга ҳеч қандай тайёрлиги йўқ эди.

— Вой товба, уларни қаерга жойламоқчисиз? — деди у.

— Олдин бориб таниш, жойлашни кейин гаплашамиз. Бизнинг Шойла қаерда?

— Боласини чўмилтирыпти.

Чокроборти дарров Камолани ичкарига бошлаб кирди. Қиз яқинроқ келиб. Харибхобинига эҳтиром билан таъзим қилди, у эса қизнинг нягига қўлини тегишиб, унга маҳлиё бўлганини ифода этиш учун панжаларининг учини ўпиб қўйди.

— Қаранг, бу қиз бизнинг Бидхага жудаям ўхшаркан, — деди у эрига.

Бидха уларнинг катта қизи бўлиб, Оллоҳободда эрининг уйида турарди. Бу таққослашдан Чокроборти ўзича кулимсираб қўйди: Камоланинг Бидхага ҳеч

қандай ўхшашлиги йўқ эди, аммо Харибхобини бегона бир қизнинг ҳусн ва латофатда ёки фазлу назокатда ўз қизидан устун бўлишини тан олгиси келмасди. Шойложа шу ерда эди, у юзма-юз турганда Камоланинг баркамол ҳусни олдида мағлуб бўлиши мумкин эди, шунинг учун Харибхобини меҳмонни бу ерда бўлмаган катта қизи билан таққослаб, шу тариқа ғалаба байроғини ўз уйида сақлаб қолди.

— Келганингиз учун ғоят мамнунман,— деди уй бекаси,— бироқ янги уйимиз ҳали битгани йўқ, ўзимиз ҳам ҳозирча мана шу бурчакни бошпана қилиб ўтирибмиз, шунинг учун сизларга бамайлихотир яйраб яшайдиган жой кўрсатолмайман.

Ростдан ҳам Чокробортининг бозор бошида бир уйи бор эди. Уни ҳозир тузатаётган эдилар, унда бир дўконча жойлашганидан, ҳали у ерда бамайлихотир яшаш ҳақида гап бўлиши мумкин эмасди.

Бу важни рад этмай, Чокроборти кулимсираб:

— Агар Камоланинг қийинчиликларга бардош беришига ишонмаганимда, мен уларни бу ерга бошлаб келмаган бўлур эдим,— деди.

Хотинига, кузги офтоб зарар қилади, шунинг учун уйга кирганинг маъқул деб уқтиргач, Ромешнинг олди-га чиқиб кетди.

Харибхобини шу ондаёқ Камола билан тузукроқ танишишга жазм қилди.

— Эшитишимча, эрингиз адвокат эмиш, тўғрими? Қачондан бери бу хизматда? Маоши қанча? Нима? Ҳали иш бошлагани йўқми? Ундай бўлса, қандай тирикчилик қиляпсизлар? Балки қайнатангиз жуда бадавлатдир? Билмайсиз? Вой, товба... Қанақа ғалати қизсиз! Қайнатангизнинг уйини билмайсиз? Сарфхаражатлар учун эрингиз сизга ойида қанча пул беради? Қайната-қайнанангиз бўлмагач, рўзгорни тебратиш сизнинг зиммангизга тушса керак, ахир! Майли, ҳеч бокиси йўқ, бироқ сиз жудаям ёш эмассиз! Менинг тўнғич қизимнинг эри бутун маошини унинг қўлига топширади.

Харибхобини шунга ўхшаш сўроқ ва танбиҳлар билан Камоланинг ҳаётини ишлардан беҳабарлигини дарров исбот қилди.

Эри Ромешининг ўтмиши ва ишлари ҳақида ҳеч нарса билмаслиги кишиларга нечоғлик уят ва гайри табиий бўлиб туюлишини қиз ҳозир, Харибхобинининг сўроқлар дўли остида қолгандагина равшан тушунди. У ҳозиргача эри билан бирор марта очилиб гаплашиш имконияти бўлмаганини эслади. Камола унинг хотини бўла туриб, эри ҳақида ҳеч нарса билмайди! Ҳозир бу унинг ўзига ҳам гайри табиий кўриниб, шунчалик беҳабарлигидан жуда шамгин бўлди.

— Қани, билагузукларингизни кўрсатинг-чи! — яна бошлади Харибхобини.— Унча тоза олтин эмас. Отангиз билагузуклар олиб бермадими? Отангиз йўқ? Лекин шундай бўлса ҳам, безак-тақинчоқсиз юриш яхши эмас! Нахотки эрингиз ҳеч нарса олиб бермаса? Менинг катта куёвим ҳар икки ойда Бидхага албатта бирор нарса кўтариб келади.

Бу сўроқ шу зайлда қизиб турган пайтда, икки яшар қизчани етаклаб, Шойложа кириб келди. Бу бугдой ранг, юзлари кичик, пешонаси баландроқ, кўзларидан ақл-идроқ барқ уриб турган ёш жувон экан. Бир қарашлаёқ унинг оқила ва вазмин бир аёл эканини пайқаш мумкин эди.

Шойложанинг қизчаси Камолага бирпас тикилиб тургач, уни хола деб атай бошлади. Бироқ, унинг Бидхага ўхшаганини кўриб эмас, албатта, у ўзига ёқиб қолган маълум бир ёшдаги ҳамма хотинларни шундай деб атар эди. Камола дарров қизчани қўлига олди.

Харибхобини уни қизига таништирди.

— Бу жувоннинг эри адвокат, у вилоятда тажриба қилмоқчи экан, отанг йўлда булар билан учрашиб, Гажипурга олиб келибди.

Шойложа билан Камола бир-бирларига қарашиб олдилар, шу қарашнинг ўзиёқ уларни мустаҳкам дўстлик риштаси билан бир-бирларига боғлаб қўйди. Харибхобини меҳмонларга жой тайёрлаш учун ташқарига чиққанда Шойложа Камоланинг қўлидан ушлаб:

— Юринг, синглим, бизникига кирамиз,— деди.

Бир неча минутдан кейин улар эликишиб, бамайлихотир суҳбатлашардилар. Иккала жувон ёш жиҳатдан деярли фарқ қилмасди. Шойложа вазмин кўринар, Камола эса унинг тамом акси. Камола онг ва билим-

да ўз ёшидан ўзиб кетганди. Тўйдан сўнг қайнатанинг шафқатсиз ҳукмронлиги остида бўлмаганиданми, ёхуд бошқа бирор сабаб биланми, ҳар нечук, Камола жуда тез ўсди. Эркинлик ҳатто унинг чеҳрасида ҳам намоён эди. Ҳар бир янги кўрган нарсаси унда билиш истагини кўзгарди, у ҳар қандай беомон саволга жавоб топмагунча тинчимас эди. У ҳозиргача: «Товушингни ўчир! Сенга буюрилган ишни қил! Хотин киши «йўқ» деб айтмаслиги керак!» каби бақаришларни эшитмаган, шунинг учун ўзини эркин ҳис этар: самимийлик унга куч бағишларди.

Бу икки дугона шундай гапга берилиб кетдики, Шойложанинг қизи Умининг бу икки хотиннинг диққатини жалб этаман деб қилган ҳамма уринишлари беҳуда бўлиб чиқди. Бу суҳбат асноси Камола ўз шахсий ҳаётининг нечоғлик маънавий қашшоқлигини ва рангсизлигини жуда аниқ фаҳмлади. Шойложа ўз турмушидан кўп нарсани айтиб бериши мумкин, Камола эса, ҳеч нарса! Оилавий турмуш унинг кенг ҳаёт лавҳасида рангсиз, нурсиз қалам изи эди, холос. Ҳозиргача Камола ўз ҳаётининг маъносизлиги ҳақида ўйлаб кўрмаган экан. У қандайдир қаноатсизлик ҳис этар, юрагида аҳён-аҳёнда норозилик кўзгалар, аммо қиз бунинг сабаби устида бош қотириб кўрмаганди. Танишишнинг биринчи минутидан бошлаб Шойложа эри хусусида гапира кетди. Гўё унинг қалб ториға сал чертиш билан музыка садоси жаранглагудай эди. Камола эса, ўз қалбидаги бу торларнинг унсиз эканини тушунди: у эри ҳақида нимани ҳам ҳикоя қилсин, бунинг нима ҳожати бор? Камоланинг у ҳақда гапиришига заррача хоҳиши йўқ эди.

Шойложанинг қиссагўйлик қайиғи бахт юкин олиб оқим бўйлаб енгил сузар, Камоланинг бўш, ожиз қайиқчаси эса, соҳилдаги саёзликка келиб тақалган.

Чокробортининг фақат икки қизи бор эди. Каттаси қайнатасиникида яшарди, ота кичик қизидан жудо бўлишни сира ҳам истамаганидан камбағал бир йиғитни танлаб ичкуёв қилиб олди ва ўзининг нуфузидан фойдаланиб, уни Гажиपुर афиюн идорасига ишга жойлаб қўйди. Шундай қилиб, Шойложанинг эри

Билин Чокробортининг уйида, улар билан бирга яшаб қолди.

Бирдан Шойложа ўз ҳикоясини тўхтатиб:

— Сиз бир нафас ўтириб туринг, синглим, мен ҳозир келаман,— деди ва шу ондаёқ жилмайиб изоҳ берди.— Қуёвим чўмилиб келди, тушки овқатдан сўнг ишга боради.

— Сиз унинг келганини қандай пайқадингиз?— самимий таажжуб билан сўради Камола.

— Бу ҳазилингизми? Одамлар қандай билишса, мен ҳам шундай биламан. Гўё сиз эрингизнинг қадам босишини билмагандай!— шу сўзлар билан Шойложа кулиб, Камоланинг иягидан астагина чимдиб, латиф бир ҳаракат билан сарисининг калитлар боғланган бўш учини елкасига ташлади-да, қизини кўтариб хонадан чиқиб кетди.

Камола қадам босишнинг тилини ўрганиш бунчалик енгил эканини ҳозиргача билмаган эди. У деразага қараб хаёлга чўмди. Дераза тагида гуава дарахти яшнаб гуллаган, асаларилар эса гул косачаларига дам кириб чиқар, дам қўниб учар эдилар.

УТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

Ромеш Ганг дарёси соҳилида овлоқ жойда турган бир уйни сотиб олиш учун гаплашиб қўйди. Энди Гажипур судига ишга кириш ва нарсаларини олиб келиш учун Калкуттага бориши зарур эди. Аммо бунга юраги бетламади. Калкуттадаги таниш маҳаллани элаган ҳамон юраги орқага тортиб кетди. Ҳозир ҳам севги риштаси узилганча йўқ эди, бироқ у эндиликда Камолани ўз хотини деб ҳисоблаши керак ахир, буни ортиқ пайсалга солиш мумкин эмас. Шундай қатъиятсизлик ҳолатида у Калкуттага боришни ҳамон пайсалга солиб келарди.

Камола Чокробортининг ичкарисига жойлашди. Уй кичик бўлганидан Ромеш меҳмонхонада ётишга мажбур бўлиб, Камола билан учрашолмасди.

Бир кун Шойложа Камолага улар орасидаги жудодликдан қайғураётганини сўзлади.

— Опа, сиз нимага бунча ташвиш қиласиз? — та-
ажжубланди Камола. — Бунда қайғурадиган ҳеч нарса
йўқ!

— Шундайми, — кулди Шойложа. — Гўё сизда юрак
эмас, тош денг? Майли, лекин мени бундай айёрлик
билан алдай олмайсиз. Мен юрагингизда нималар бор-
лигини жуда яхши кўриб турибман.

— Опа, ростини айтинг, агар Бипин-бабу сизни
икки кун кўрмаса, у ҳам шундай...

— Нимасини айтасиз. Агар у мени икки кун кўр-
маса тоқат қилолмайди, — деди ғурур билан Шойложа
унинг гапини бўлиб.

Шунда у эрининг ўзига бўлган муҳаббатини сўз-
лаб кетди. У, биринчи даврда катталарнинг кўзини
чапғалат қилиб, қизи — қайлиғи билан учрашиш учун
Бипиннинг қандай муғомбирона ҳийлалар ишлатга-
нини гапирди. У баъзан қиз ёнига киришга муваффақ
бўлган, гоҳо қўлга тушган; кундузги учрашишларни
тўхтатишга тўғри келганда, катталарнинг қатъияни ман
қилишларига қарамай, Бипин тушки овқатга келганда
ойнада кўз уриштириб олганларини эслади. Ўтган
кунларнинг бу ёрқин ва қувончли хотираларини эсла-
ганда, Шойложанинг чеҳраси бахтиёр табассум билан
гул-гул очиларди. Сўнгра у Бипиннинг ҳарбий хизмат-
га бориш чоғи келганда икковларининг қандай изти-
роб чекканларини ва йигитнинг неча марта хизматдан
қочиб уйга келганини батафсил ҳикоя қилди. Бир
вақтлар Бипинга қайнатасининг иши билан бир неча
кунга Патнага бориш зарурати чиқиб қолади. Шой-
ложа ундан менсиз яшай оласанми, деб сўрайди. Би-
пин, чуқур ўйламай, сенсиз ҳам яхши яшай оламан,
деб жавоб беради, шунда Шойложанинг ғурури туғён
уриб, жўнаш олдида қайғурганимни сираям билдирмай-
ман, деб қасам ичади. Аммо бу қасам унинг кўз ёш-
ларида ғарқ бўлиб кетади, эртасига сафар жабдуғи тай-
ёр бўлганда, бирдан Бипин шундай бош оғриққа йўли-
қадик, унинг касаллиги туфайли сафарни тўхтатиш-
га тўғри келади, доктор дори юборади, улар эса дорини
аста ариққа тўкадилар, сўнгра Бипин соғайиб кетади.

Шойложа ўз хотираларига қаттиқ берилиб, гўёки
вақтнинг қандай ўтганини ҳам сезмагандай туюларди,

Бироқ узоқдан, ҳовли эшиги олдида салча оёқ шарпаси эшитилиши билан:

— Бипин-бабу ишдан келди,— деб сапчиб ўрнидан турарди.

Ўзи, оилавий ҳаётларидаги бундай кулгили воқияларни сўзлаб турганида, унинг муҳаббат тўла қалби ташналик билан йўлда, ҳовли эшиги олдида оёқ шарпасига қулоқ солиб тургандай эди.

Бундай ҳислар Камолага тамомила нотаниш деб айтиб бўлмайди. Ромеш билан яшай бошлаган биринчи ойларда унинг юрагида ҳам шунга ўхшаш бир куй эшитила бошлаган эди. Сўнгра у мактабдан қутулиб, Ромешнинг олдига қайтганида, гўё аллақандай ғайритабиий ва эшитилмас музика садолари остида рақсга тушгандай, юраги қалтирайдиган бўлди ва у худди ҳозир Шойложанинг ҳикояларидан пайқагани сингари туйғуларни кечири бошлади. Бироқ махфий учрашувлар, кўнгил овлашлар йўқ эди. Белгили чегарадан ўтиш унга ман этилганди. У билан Ромеш ўртасида Шойложа билан Бипинни бир-бирларига боғлаган сингари муҳаббат ришталари бормикин? Мана улар бир печа кундан буён бир-бирлариши кўрмайдилар. Бироқ, унинг бундан ортиқча изтироб чеккани билинган эмас. Шунингдек, Ромешнинг ҳам ташқарида ўтириб, қизни кўриш учун бирор ҳийла-найранг ишлатишига асло ақл бовар қилмайди.

Якшанба куни Шойложа жуда қийин аҳволга тушиб қолди. Янги дугонасини узоқ вақт ёлғиз қолдириш унга жуда ўнғайсиз туюлди. Бироқ, шу билан бирга, бу дам олиш кунда ёр васлидан маҳрум бўлишга ҳам унча майли йўқ эди. Иккинчи томондан, Ромеш ёнгинасида туриб, Камола у билан учрашиш имконидан маҳрум бўларкан, ўзининг ҳам кўнгли тўлмаслигини яхши биларди. Ундай бўлса, барибир дам олиш ўз латофатини йўқотади. Қани энди уларнинг учрашувига бир илож топилса!

Бунақа ишларда, одатда, катталардан маслаҳат сўралмайди. Бироқ Чокроборти маслаҳат сўрашни кутиб ўтирадиганлардан эмасди. У жуда зарур бир иш билан кечгача бир ёққа кетмоқчи эканини эълон қилди. Ромешга эса бугун меҳмон кутмасликларини ва

кетаётиб ҳовли эшигини бекитиб кетажагини айтиб, уй сизнинг ихтиёрингизда, дегандай қилди. Шунинг қизига инглатинга айниқса зўр берди, чунки қизининг ҳар қандай ишоранинг маъносини дарҳол тушунишини яхши биларди.

Қамола чўмилиб чиққандан кейин Шойложа унга:

— Қани, синглим, тезроқ сочларингизни қуритинг-чи,— деди.

— Бундай шошилишнинг важи борми?

— Буни кейин биласиз, ҳозир эса, келинг, мен сочларингизни тараб қўяй.— Шойложа унинг сочларини тараб, қирқ кокил қилиб ўриб қўйди. Кейин қандай сари кийиш керак деган мавзуда қизгин мунозара бўлди. Шойложа унга рангдорроқ сари кийдиришни истарди. Қамола эса бунинг сабабини билмасди, бироқ охири Шойложанинг кўнглига қараб, унга ён берди.

Чоштгоҳдан кейин Шойложа эрини бир чеккага **чақириб**, ниманидир пичирлашди. Шундан кейин у **Қамолани** меҳмонхонага чиқишга қистаб, қаттиқ туриб олди.

Илгари Ромеш билан учрашганда, Қамола асти уялмасди, зотан у уятчанлик қилгудек бирор тасодиф ҳам рўй бермаганди. Ромеш эса биринчи учрашувларидан бошлаб ҳар қандай урф-одатларни йиғиштириб қўйган эди: қизнинг урф-одатдан ташқари бирор ҳаракатини кўриб куладиган дугоналари ҳам йўқ эди-да.

Бироқ буқун Шойложанинг хоҳишини бажо келтириш имкони йўқдай туюлди. Қамола Шойложанинг ўз эрига қанчалик ҳадди сиққанини кўрди ва ўзининг Ромешга бунчалик ҳукмрон эмаслигини ҳам яхши англади, бинобарин унинг олдига тиланчидай боришни ҳам истамасди.

Шойложа Қамолани эри олдига чиқишга кўндиролмай, охири, Ромешдан хафа бўлса керак деган қарорга келди. «Албатта, у хафа бўлса арзийди,— деб ўйлади жувон.— Бир-бирларини кўрмаганларига неча кунлар бўлди-ю, бирор марта уни кўриш учун уриниб ҳам кўрмади».

Тушки овқатдан сўнг Харибхобини ҳордиқ олиш учун чиқиб кетди. Шунда Шойложа Бипиндан илтимос қилди:

— Ромеш-бабунинг олдига чиқиб, рафиқаси номидан ичкарига таклиф қилинг. Бундан отам хафа бўлмайди, онам эса, билмайди ҳам.

Бипин сиғари ювош, одобли йигит учун бу топшириқ унчалик маъқул бўлмаса ҳам, лекин хотинининг илтимосини рад қилгуси келмади.

Бу вақт Ромеш полга гиламча тўшаб, китоб ўқиб ўтирганди. Китобни тушириб, зерикканидан журналлардаги эълонларни кўрмоқчи бўлиб турганда, бирдан Бипинни кўриб, жуда севинди. Гарчи Бипин яхши суҳбатдош, дилкаш шинаванда бўлмаса ҳам, Ромеш у билан бу бегона жойда вақт ўтказишни маъқул санаб хушмуомалалик билан:

— Кириг, Бипин-бабу, марҳамат қилинг! — деди.

Бироқ Бипин ўтирмай, бўйинини қашиб туриб гапирди:

— У киши сизни ўз ҳузурларига чақирмоқдалар.

— Ким, Камолами?

— Ҳа.

Ромеш бир оз таажжубланди. Тўғри, у Камолани ўз хотини деб ҳисоблашга аллақачон қарор қилган, лекин ўзига хос қатъиятсизлиги туфайли бу ишнинг пайсалга тушишидан хурсанд эди. У Камолани уй бекаси ролида кўриб, келгуси бахт-саодат ҳақидаги фикрлар билан ўзига далда беришга ҳам уринарди, бироқ биринчи қадамлар ҳамиша қийин бўлади. У бунча узоққа чўзилган бегонасирашларни бир кунда енга олишини ҳатто тасаввур ҳам этолмас, шунинг учун уй сотиб олишга ҳам ортиқча шошилмас эди.

Камола чақираётганини эшитиб, унинг ўзига бирор иши бўлса керак деб ўйлади. Аммо ўз тахминининг тўғрилигига ишонса ҳам, ҳар ҳолда таклиф уни ҳаяжонга солди.

Ромеш журнални бир ёққа қўйиб, ичкарига қараб юрди. Асалариларнинг гўнғиллашигина бузиб турган куз чоштгоҳининг толиқтирувчи жимлигида у ўзини шошиб дийдор кўргани бораётган ошиқдай ҳис этди. Бипин узоқдан унга уйнинг эшигини кўрсатиб, ўзи ғойиб бўлди.

Камола, Шойложа уни Ромеш билан учрашишга кўндириш ниятидан воз кечиб, Бипиннинг олдига кет-

ди деб ўйлаган эди. Шунинг учун у очиқ эшикнинг остонасида ўтириб, боғни томоша қилмоқда эди.

Шойла ўзи ҳам сезмай, Камолани лирик бир ҳолатга келтириб қўйди. Шабаданинг енгил шарпасидан боғда дарахт новдалари тебранар, япроқларнинг майини шитирлаши гоҳо, нечундир, қиз қалбига ҳаяжон соларди.

Шу маҳал Ромеш кирди-да, орқадан туриб:

— Камола!— деди.

Қиз хаёлдан ўзига келиб, сапчиб турди. Унинг юраги телбаларча ура кетди. Илгари Ромеш ҳузурида ҳеч қачон ийманмайдиган Камола, энди бошини кўтариб унга боқолмас эди. У уялганидан қулоқларигача қизариб кетди.

Ясаниб, чехраси хандон урган қиз Ромешга қандайдир бошқача кўринди, бу янги Камола уни ҳайратда қолдириб, мафтун этди. У қизнинг олдига аста бориб, бир лаҳза хомушликдан сўнг мулоим сўради:

— Камола, сен мени чақирдингми?

Қиз ҳайратда қолди.

— Йўқ, йўқ, чақирганим йўқ, нега мен сизни чақирайин?— деб одатдан ташқари қизиққонлик билан хитоб қилди у.

— Борди-ю, чақирган бўлсанг, бу жиноят эмас-ку!

— Йўқ, мен сизни чақирганим йўқ!— деди қиз янада таъкидлаб.

— Яхши! Сен чақирмабсан, мен ўзим келдим. Нахотки шундан жаҳлинг чиқиб, мени қувиб юборсанг?

— Сизнинг бу ерга кирганингизни ҳамма билиб, норизо бўлади, яхшиси чиқиб кетинг! Мен сизни чақирган эмасман.

— Хўп, яхши,— деди Ромеш унинг қўлидан ушлаб.— Меҳмонхонага борамиз, у ерда ҳеч ким йўқ.

Вужуди қалтираб кетган Камола қўлини ажратиб, қўшни хонага қочиб кирди-да, эшикни бекитди.

Ромеш буни хотинлар инжиқлиги деб ўйлади ва ҳаяжон ичида меҳмонхонага чиқиб кетди. Яна гиламчага ёнбошлаб, қўлига журнал олиб, эълонларни кўздан кечирмоқчи бўлди, аммо ҳеч нарса тушунмасди:

унинг юрагида қарама-қарши ҳислар кўкда шамол қувиб юрган булутлар сингари чопиб юрарди.

Шойложа бекик эшикни тақиллатди, лекин ҳеч ким эшикни очмади. Шунда дарпардани кўтариб, қўлини суқиб, эшикни ўзи очди. Кириб қараса, Камола полда мункайиб ётиб, қўллари билан юзини бекитиб йиғлаётган экан.

Еш жувон ҳайратда қолди. У Камоланинг нимадан бунчалик ранжиганини мутлақо билмасди. Унинг ёнига ўтириб, мулойимлик билан сўради:

— Нима бўлди, нега йиғлайсиз, азизим?

— Бундай қилишнинг нима ҳожати бор эди, нега уни чақирдингиз?— гина қилиб гапирди Камола.

Қўққисдан пайдо бўлган бу қадар кучли дардаламнинг сабабини бошқалар эмас, ҳатто Камоланинг ўзи ҳам билмасди. Яширин қайғу кўпдан бери унинг юрагини эзиб келаётганини ким билибди. Камола бугун кечгача орзу-истак оламида кезиб юрганди. Агар Ромеш бу оламга оҳиста кириб келсайди, олам гулистон бўларди. Бироқ уни ўз ҳузурига етаклаб келганларини бигач, ширин орзулари барбод бўлди. Ромешнинг байрамда уни мактабда қолдиришга уриниши ва сафар чоғидаги лоқайдлиги хотирадан ўчаёзган бўлсада, ҳозир булар янгидан жонланиб, дилига озор бера бошлади. Ўз ихтиёри билан дилдорини кўриш учун келиш бошқа-ю, чақирганда келиш бошқа гап эканини Камола Гажипурга келгандан кейин жуда тез тушуниб олган эди.

Бироқ буларнинг фарқига бориш Шойложа учун жуда қийин бўлди. У Ромеш билан Камола орасида жиддий ғовлар борлигини хаёлига ҳам келтирмасди. Шойложа меҳрибонлик билан Камоланинг бошини бағрига босиб сўради:

— Синглим, эҳтимол Ромеш-бабу сизга бирор дағал сўз айтгандир? Ёки у менинг эрим чақириб келгани учун ранжидими? Нега айбдор мен эканимни айтмадингиз?

— Йўқ, йўқ, у ҳеч нарса дегани йўқ. Бироқ нега сиз уни чақирдингиз?

— Кечиринг, синглим, мен яхши қилмабман,— деди Шойложа кўнгли бузилиб.

Камола туриб уни маҳкам кучоқлади.

Боринг, жоним,— деди у,— тез боринг, йўқса Бишин-бабу хафа бўлади.

Ромеш ўзи ёлғиз, ҳеч нарса тушунмаса ҳам журнал сатрларига қараб, узоқ ўтирди, охири журнални ҳам бир томонга иргитди.

Сўнгра ўрнидан туриб, қатъият билан ўзига гапирди:

— Бас, ортиқ бундай чўзиб юриш мумкин эмас. Эртагаёқ Калкуттага жўнаб, барча ишларни тўғрилайман. Пиҳоят мен Камолани ўз хотиним деб ҳисоблашим керак, ахир. Бу ишни бундан сўнг пайсалга солиб бўлмайди. Мен яхши қилмабман.

Ўз бурчини англаш Ромешда бирдан шундай куч пайдо қилдики, у ҳамма гумон ва иккиланишларни бирдан енгандай бўлди.

УТТИЗ УЧИНЧИ БОБ

Ромеш Калкуттада ҳамма ишларни бартараф қилиб, ҳатто Колутолга ҳам кирмай қайтиб келаман, деб аҳд қилди. У Доржипарда жойлашди. Ишлари оз вақт ичида тугаб, қолган кунларда нима қилишини билмай қолди. Ўзининг илгариги ошталари билан учрашишни истамасди, улардан бирортасини кўча-кўйда учратиб қолмасликка ҳаракат қилди.

Аммо Ромеш Калкуттага келиши биланоқ ўзгариб кетди. Кенг бўшлиқлар, оғир жимлик қўйнида дуркун ва ёш Камола унга сулув туюлган эди, аммо бу ерда, шаҳарда, унинг сеҳри тутундай таралиб кетди. Ромеш Доржипарда ўтириб, унинг қиёфасини ҳаёлида гавдалантирар, уни муҳаббат кўзлари билан томоша қилишга уринарди, лекин бунинг бари беҳуда эди, чунки бу тараддудга қалби иштирок этмасди. Камола унга содда, нодон қиздай туюла бошлади.

Сипоҳгарчиликка қанча зўр берсанг ҳам бўлмас экан. Йигит Хемнолинини юрагимдан қувиб чиқараман деб қанча уринса ҳам, у кечаю кундуз кўз ўнги-дан нари кетмасди. Хемнолинини унутиш учун қилган ҳамма ҳаракатлари қиз сиймосининг ўз хотирасида янада мустаҳкамлашига ёрдам берди, холос.

Агар Ромеш андак шошилганда, у аллақачон ишларини битириб, Гажипурга қайтган бўларди. Бироқ анчайин иш ҳам, агар еусткашлик қилинса, ваҳимали бўлиб кўринади. Ниҳоят, ҳамма ишлари битди.

Ромеш аввало Оллоҳободга тушиб, у ердан Гажипурга жўнамоқчи бўлди. Ҳозиргача у ўз қарорида маҳкам туриб эди. Бироқ шунча сабр-тоқати эвазига бир мукофот ҳам керак-да. Жўнаш олдидан Колутолга бир кириб чиқса нима зарари бор.

У ёққа боришдан олдин ўтириб бир хат ёзди. Унда ўзининг Камолага бўлган муносабатининг тарихини батафсил баён этди. Гажипурга қайтгандан кейин Камолани ўз хотини ҳисоблашдан бошқа чора қолмаганини хабар қилди. Шундай қилиб, Хемнолини билан абадий жудо бўлишдан олдин, бу видолашув мактубида унга бутун ҳақиқатни очиб ташлади.

Хатни конвертга солди-ю, унга қизнинг адресини ҳам, номини ҳам ёзмади. Ромеш биладикки, Оннодабабунинг хизматкорлари уни яхши кўришади. Чунки Ромеш Хемнолини атрофидаги ҳамма одамларга ҳурмат ва эътибор билан қарар, хизматкорларга пул ёхуд кийим ҳада қилишни ҳеч қачон унутмасди. Қош қорайганда Ромеш Колутолдаги уйга бориб, Хемнолинига ҳеч бўлмаганда узоқдан бир назар солиб, сўнгра хизматкорларнинг биридан хатни унга бериб қўйишни илтимос қилмоқчи бўлди. Шу тариқа илгариги севги риштасини абадий узиб ташлашга аҳд қилди.

Оқшом пайти, ҳаяжондан нафаси сиқилиб, таниш тор кўчага юраги бетламайроқ кириб борди. Уйга яқинлашди, қараса эшик бекик, деразалар маҳкам ёпилган. Уй бўм-бўш, қоронғу. Шундай бўлса ҳам тақиллатди. Хизматкор чиқди.

- Сукхонмисан?— деб сўради Ромеш.
- Ҳа, мен, жаноб,— деган жавоб эшитилди.
- Хўжэйининг қаерда?
- Улар бегим билан соф ҳавода сайр этиш учун фарбга жўнадилар.
- Қайси шаҳарга?
- Билмадим, жаноб.
- Улар билан яна бирор киши кетдими?
- Нолин-бабу ҳамроҳ бўлди.

— Нолин-бабу деганинг ким бўлди?

— Билмадим.

Сўнги сўроқлардан шу нарса равшан бўлдики, Нолин-бабу деган ёш йигит кейинги вақтларда бу уйга тез-тез келиб юрган. Аммо Ромеш-бабу Хемнолинининг муҳаббатидан умид узгандай бўлса ҳам, мана шу Нолин-бабу деган одамга нечундир унча хайрихоҳ бўлмади.

— Бекангизнинг соғлиги қалай?

— О, у киши ўзларини жуда бардам ҳис этадилар.

Хизматкор Сукхон бу ёқимли хабар Ромешни тинчлантиради, қувонтиради деб ўйлаган эди. Аммо бу ўйининг нақадар хато эканлиги бир худонинг ўзига аён.

— Мен болохонага чиқмоқчи эдим,— деди Ромеш.

Хизматкор тутаб турган хира чироғни олиб, уни нарвон билан тепага бошлаб чиқди. Ромеш худди **арвоқ сингари** хоналарда айланар, баъзан таниш **диван ёки** курсига бирпас ўтириб оларди. Нарсалар, **анжомлар** ҳаммаси илгаригидек ўз жойида, бироқ бу ерда янгидан пайдо бўлган Нолин-бабу ким бўлди экан? Табиатда бўш ўрин турмайди. Мана ўша дераза тоқчаси, бир вақтлар шу ерда Ромеш билан Хемнолини ёнма-ён туриб, икки қалб сўзсиз бир-бирига қўшилганда, ботаётган куз офтобигина кузатиб турганди. У бундан кейин ҳам шу деразага назар солиб туради. Аммо борди-ю, қачон бўлмасин биров, шу ҳолатни қайтадан тиклашни истаб, Хемнолини билан дераза олдида турадиган бўлса, нахотки ўтмиш улар орасида девордай қад кўтариб, лабларига панжа босиб, уларни айриб юбормаса? Ромешнинг қалбида аламзада ғурур уйғонди. Эртасига у Оллоҳободга ҳам тушмай, тўғри Гажиपुरга жўнади.

УТТИЗ ТУРТИНЧИ БОБ

Ромеш Қалкуттада бир ойга яқин юрди. Камола учун бунча танҳолик ҳазил гап эмасди. Бу даврда унинг ҳаётида жуда кўп ўзгаришлар бўлиб ўтди. Тонг илк саҳар қуёшининг ўткир нурлари билан бир лаҳзада ёришиб кетгандай, шу қисқа муддатда Камоланинг ҳам уйқудан уйғонган латофати барқ уриб очилиб кетди. Севги нури ва ҳарорати билан Камола қалбини

илитган Шойложанинг дўстлиги бўлмаганда, бу уйғо-нишни балки ҳали узоқ кутишга тўғри келарди.

Бу орада Ромешнинг ҳаяллаб қолганини кўриб ва Шойложанинг қаттиқ илтимосларини рад этолмай, амаки Ромеш ва Камола учун шаҳар четида, Ганг дарёси бўйидан бир уйни ижарага олиб қўйди. Уй шинамроқ кўринсин деб баъзи жиҳозларни ҳам кўчириб келди, ҳовлини тозалаб тартибга солиш учун бир хизматкор ҳам ёллади.

Узоқ вақт ғойиб бўлиб кетгандан кейин, Ромеш Гажиपुरга қайтиб келди, энди у билан Камоланинг Чокроборти уйида яшашига эҳтиёж йўқ эди. Шу кундан эътиборан Камола ўз рўзгорига ўзи қарайдиган бўлди.

Уларнинг уйи атрофида бир боғ қилиш учун етарли ер ҳам бор экан. Уйга баланд шису дарахтларининг сояси тушиб турган хиёбондан ўтиб бориларди. Қиш фаслида суви озайган Ганг дарёси соҳилдан анча нарида оқар, шунинг учун уй билан дарё ўртасида захкаш ер пайдо бўлганди. Деҳқонлар бу ерга буғдой сепади, баъзи жойларини қовун, тарвуз полизига айлангирганлар. Уйнинг Гангга қараган жануб томонида, азим ним дарахти соясига амонатгина айвон ҳам қурилганди.

Уй узоқ вақт бўш турган, ҳовли бутунлай қаровсиз қолиб кетган, боғда тузукроқ дарахт йўқ, хоналар тўла ахлат. Аммо бу ташландиқ жой Камолага жуда ёқиб тушди. Ниҳоят ўз уйининг бекаси бўлиш завқи билан тўлиб-тошган Камолага ундаги ҳамма нарса гўзал бўлиб кўринарди. У қайси хонада нималар бўлишини, қаерга қандай дарахтлар ўтқазини аллақачон ўйлаб қўйди.

Амаки билан маслаҳатлашиб, ҳовлининг бир қарич жойини ҳам зое кетмайдиган қилиб режа тортиб чиқди. Ошхонада ўчоқларнинг қурилишини ўзи кузатиб, қурилишга керакли тузатишлар киритди. Унинг шодлиги булоқдек қайнарди. Кун бўйи уйда супуруб-сидириш, ювиш, йиғиштиришдан бўшамади.

Хотин кишининг гўзаллиги фақат уй ишидагина ранго-ранг очилиб намоён бўлади. Ромеш ҳозир Камоланинг тараддудларини кузатаркан, назарида у,

гўё қафасдан озод этилган қушдай туюлди. Ромеш ҳайрат ва завққа тўлиб, унинг ёруғ чехраси билан лобар ҳаракатларига маҳлиё бўлди. Ҳозиргача у Камолани бу ҳолатда кўрмаганди, қизнинг янги мавқеи, унинг уй бекаси бўлиши гўзаллигига қандайдир улугворлик бағишлаган эди.

— Сен нима қилияпсан Камола? Чарчаб қоласан, ахир!— деди Ромеш унга яқинлашиб.

Камола бир лаҳзага ишини тўхтатиб, бошини кўтарди-да, Ромешга нафис табассум қилиб:

— Нахотки шунга ҳам чарчасам, ҳеч нарса қилмайди! — деди.

Ромешнинг ғамхўрлигини ўз иши учун мақтов деб ҳисоблаб, у шу ондаёқ зўр ғайрат билан яна ишга киришди.

Маҳлиё бўлган Ромеш унга яқинлашиш учун яна баҳона топди.

— Сен бирор нарса едингми?— деди у қизга.

— Ҳа, бўлмасам-чи! Аллақачон нонушта қилиб олганман.

Ромеш, албатта буни биларди, шундай бўлса ҳам, бирор восита билан унга ўз илтифотини ифода қилиш учун сўради. Ҳа, бундай сўроқлар Камоланинг ўзига ёқмасди деб бўлмайди.

Гапнинг олтин занжирини қўлдап чиқармаслик учун Ромеш яна унга мурожаат қилди:

— Нега ҳамма ишни ўзинг қиласан? Кел, мен ҳам қарашиб юборай!

Ишчан одамларда бир нуқсон бўлади: улар ҳаммаша бошқаларнинг қурбига унча ишонқирамайдилар. Бошқа биров уларнинг ишига қўл урса, албатта, ҳамма ишни бузади, деб ҳайиқиб турадилар. Шунинг учун Камола кулиб:

— Йўқ, бу сиз боп иш эмас,— деди.

— Биз эркаклар жуда сабрлимиз,— жавоб берди Ромеш,— шунинг учун хотинларнинг ҳар қандай камситишларига тоқат қилиб, жим тураверамиз. Мабодо бирор хотин шундай аҳволга тушиб қолгудай бўлса борми, оламни бошига кўтарарди. Хўп, ундай бўлса нега амакимнинг ёрдамини рад қилмадинг, нахотки бир менгина шундай қобилиятсиз бўлсам?

— Бузи сизга тушунтириб беролмайман, лекин ошхонада қурум супуришингизни кўз олдимга келтирсам, кулгим қистайверади. Бу ерда турманг, қаранг, чанг тўзғиб кетди.

Ромеш гапни давом этдиришга уринди:

— Ахир чанг одамларни фарқ қилмайди-ку, у сенга ҳам, менга ҳам ўтира беради-да.

— Ахир мен ишляяпман, менинг чидашим керак. Сизга бекордан-бекор чанг ютишнинг нима ҳожати бор?

Ромеш хизматкорлар эшитмасин деб овозини пайсайтирди:

— Мен меҳнатни ҳам, бошқа ҳамма нарсани ҳам сен билан баҳам кўрсам дейман,— деди у мулоим қилиб.

Камола лоладай қизарди, лекин ҳеч қандай жавоб бермай, нари кетди.

— Мана бу ерга яна бир кўза сув сеп,— деди у, Умешга,— кўрмаяпсанми, ахлат тўлиб кетибди! Супургини, олиб бер! — деб яна жадалроқ ишга киришди.

Камоланинг ер супуришини кўриб Ромеш бесаранжомлик билан яна гап қотди:

— Менга қара, Камола, шу ишни қўйсанг-чи?

Бирданига орқадан овоз эшитилди:

— Бу ишнинг нимаси ёмон экан, Ромеш-бабу? Сиз инглизча одатга ўрганиб қолгансиз, тенглик ҳақида тинмай сафсата сотишга тайёрсиз. Агар уй супуриш тубанлик ҳисобланса, у ҳолда нега хизматкорларнинг бу иш билан шуғулланишига йўл қўйилади? Мен, эҳтимол, тентақдирман, бироқ бу хусусда менинг фикримни сўранг-чи, мен сизга жавоб берай: ғайратли қиз қўлидаги супургининг ҳар бир новдаси, назаримда, гўзаллик ва покликнинг мужассам тимсолидир. Ҳовлингдаги ахлатхонани тозалаб бўлаёздим, она қизим,— давом этди Чокроборти,— энди менга кўрсатишнинг керак, қаерда қандай сабзавотлар экишни истайсан?

— Андак сабр қилинг, амаки,— деди Камола,— мен шу хонани супуриб бўлай.

Уйни супуриб бўлгач, Камола сарисининг бир четини бошига ташлаб, амакиси билан бирга боққа

чиқди. Уйчан қиёфада туриб, қаерга сабзавот эмиш тўғрисида мулоҳаза юргиза бошлади.

Иш-ташвиш билан бўлиб, кун ҳам дарров кеч кирди, бироқ уй ҳали тартибга келтирилганича йўқ эди. У узоқ вақт ҳувиллаб ётган, эшиклари тақа-тақ беки-тиб ташланган эди. Шунинг учун кўчиб киришдан олдин бир неча кунгача ювиб — қириб, хонани шамолла-тиш зарур эди.

Кечқурун улар яна Чокробортининг уйига қайтиб келдилар. Бугун бу Ромешни жуда хафа қилди. У, кеч-қурун ўша сокин уйда, чироғ ёруғида ўтириб, уятчан жилмаювчи Қамолага муҳаббат изҳор қиламан деб, кун бўйи хаёл сурган эди. Эндиликда бўлса, кўчиб келишнинг яна бир неча кун пайсалга тушганини кўриб, адвокатурага ишга кириш учун Оллоҳободга жўнади.

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ

Эртасига Қамола Шойложани ўзининг янги уйига меҳмонга таклиф қилди. Еш жувон Бипинни туйди-риб ишга жўнатгач, дугонасининг уйига кетди. Қамо-ла қистайвергач, амаки ҳам йўқ даёлмай, мактабда болаларни озод қилиб, бугун ишдан бўшаб олди. Хо-тинлар ним дарахти тагида ҳамма масаллугни ёзиб ташлаб, Умешнинг фаол иштироки билан овқат пи-шира бошладилар.

Таом тайёр бўлиб, ҳамма еб бўлгач, амаки жиндек мизғиб олиш учун уйга кириб кетди. Дугоналар эса, сояда ўтириб, ўзларининг туганмас гапларини давом этдирдилар.

Қишнинг қуёшли кунда дарё бўйида, қуюқ кўлан-када¹ давом этган ширин суҳбат Қамолага шундай оромбахш таъсир этдики, унинг ҳамма ташвишлари, гўё фазоларда парвоз этиб булутсиз тиниқ осмонда бир нуқтадеккина бўлиб кўринган қузғун сингари узоқ-узоқларга учиб кетдилар.

¹ Ҳиндистонда қишда ҳам ҳавонинг ўртача ҳарорати 18-21 градус иссиқ бўлади. (Таржимон.)

Ҳали кеч кирганча бўлмай, Шойложа бирдан бесаранжом бўлиб, уйга кетишга тараддуланиб қолди — тезда эри ишдан қайтиши керак эди.

— Опа, нахотки бирор кун ўз одатингизни тарк этолмасангиз?— деб сўради Камола.

Шойложа жавоб бермади, сал жилмайиб, қўлини Камоланинг иягига тегизди-да, йўқ дегандай бош чайқади. Сўнгра уйга кириб отасини уйғотиб, уйга кетяпман,— деди.

— Юринг, бирга кетамиз, азизим,— деди Чокроборти Камолага қараб.

— Йўқ,— деди Камола,— мен бу ерда баъзи ишларни саранжомлаб, кечроқ бораман.

Амаки Камоланинг олдида ўзининг эски хизматкори билан Умешни қолдирди, ўзи эса, Шойложага ҳамроҳ бўлиб кетди. Унинг бу ерда яна баъзи ишлари бор эди, шунинг учун тездан қайтиб келишга ваъда қилди.

Камола ўз ишларини кун ботмасданоқ битказиб қўйди. Сўнгра қалин рўмолга яхшилаб ўранди-да, боққа чиқиб азим бир дарахт тагида ўтирди. Узоқларда, ғарб томонда, қора мачталарини арғувон кўкка қаратган елкан кемалари сузар, баланд қирғоқлар орқасида қуёш ботиб борарди.

Умеш астагина Камоланинг ёнига келди.

— Ая, кўпдан бери пан чайнаганингиз йўқ. Амакимникидан чиқишда жендек олиб келган эдим,— у қоғозга ўралган панни Камолага узатди.

Камола, ниҳоят ўзига келиб атрофга қараса, қош қорайиб қолибди. У дарров ўрнидан турди.

— Ая, жаноб Чокроборти сизга извош юборибди,— деди Умеш.

Ҳамма нарса саранжом бўлдим, йўқми деб, Камола кетиш олдидан яна уйга кириб боқди.

Катта меҳмонхонада ҳар эҳтимолга қарши печка қурилганди. Печка устидаги тош тахтада чироғ ёниқ турарди. Камола пан ўралган қоғозни шу тахтага қўйиб, кетиш олдида хонага яна бир кўз югуртиб чиқди. Бирдан қоғозда Ромеш қўли билан ёзилган ўз номини кўриб қолди.

— Сен бу қоғозни қаердан олдинг?— деди у Умешга.

— Афандим ётган хонанинг бир бурчагида гижим-ланиб ётган экан, уйни супураётганимда топиб олдим.

Камола бирор сўзни қолдирмасликка тиришиб, ўқий бошлади. Бу Ромешнинг Хемнолинига ёзган хати эди. У бу хатни паришонхотирлик билан тушириб қолдириб, батамом унутиб юборган эди. Камола ҳаммасини охиригача ўқиб чиқди.

— Нега жим бўлиб қолдингиз, ая,— деди Умеш.— Ахир қоронғу тушиб қолди-ку!

Жавоб бўлмади.

Умеш Камоланинг юзига қараб қўрқиб кетди.

— Эшитяпсанми, ая? Уйга кетамиз, аллақачон қоронғу тушди.

Бироқ қиз қимир этмади. Охири, амакининг хизматкори келиб, извош кўпдан кутиб турибди, кетадиган вақт бўлди, деб огоҳлантиргандан кейингина ўрнидан жилди.

УТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

— Бетобмисиз, синглим? Бошингиз оғрияптими?— сўради Шойложа.

— Йўқ, ҳеч нарса бўлгани йўқ,— жавоб қилди Камола.— Нега амаким кўринмайдилар?

— Мактабда таътил, онам уни опамни кўриб келгали Оллоҳободга юборди, опам бир неча кундан бери бетоброқ

— У қачон келади?

— У ерда бир ҳафтадан ортиқ турмаса керак. Сиз уй билан овора бўлиб, жуда чарчабсиз, чоғи. Юзингиздан сезилиб турибди. Тезроқ овқат еб, барвақтроқ ётиб ухланг.

Энг яхшиси ҳаммасини Шойложага айтиб бериш эди, бироқ Камола бунга ботинмади. Бошқа кимга бўлса майли, лекин Шойлага эмас; шунча вақтдан буён эрим деб юрган кишиси ҳақиқатда бегона бўлиб чиққанини дугонасига айтишнинг сира иложи йўқдай туюлди.

Ётоқхонанинг эшигини бекитиб, чироғ ёруғида хатни яна ўқиди. Хатда исм ва адрес бўлмаса ҳам, Ромеш

уйлашиш ниятида бўлган қизга ёзилгани ва Камола туфайли ундан ажралгани аниқ эди. Ромеш у қизни бутун қалбидан севганини яширмаган, бироқ бахтсиз бир қодиса сабабли унинг қўлига тушиб қолган ёлғиз қизга шафқат юзасидан, бошқа илож тополмай, ўз севгилисидан абадий воз кечишга жазм қилган.

Камола Ромешнинг дарё соҳилидаги учрашишдан бошлаб, Гажиपुरгача бўлган муомалаларининг маъносини энди англади.

Шу вақтгача Ромеш уни ўз хотини ҳисобламай, у билан қандай муносабатда бўлишни билмай юрган. Камола эса, унга ўз эридек муносабатда бўлиб, ҳеч гумонсирамай, у билан рўзгор қилишга интилган. Ҳозир бу ҳақда ўйларкан, номус ўзининг оташин найзасини унинг баданига санчгандай туюлар, бирга яшаган даврларидаги қар хил воқиалар хотирига келганда, ер ёрилса ерга киргудек бўларди. Бу номус унинг қалбига доғ солди, бу доғни ювишнинг имкони йўқ эди!

Камола кескин бир ҳаракат билан эшикни очиб боққа чиқди. Зим-зиё қиш кечаси, ҳаво сарин ва мусаффо, юлдузлар чарақламоқда.

Манго дарахтлари қорайиб, аниқ кўриниб турарди. Камоланинг фикрлари чувалашиб кетди. У салқин майсазорда тош ҳайкалдек қотиб ўтирарди. Кўзларида бирор томчи ёш йўқ.

Шу аҳволда қанча ўтиргани маълум эмас, аммо бирдан бутун вужудига совуқ таъсир этганини сезиб, сесканди.

Кечаси алламаҳал бўлиб, ярим ойнинг заиф нури хомуш пальмира¹ ўрмони теғасидаги қоронғу осмонни ёритганда, Камола зўрға ўрnidан туриб, ётоқхонасига кирди.

Эрта билан кўзини очиб, ўз ёнида Шойложани кўрди. Вақт алламаҳал бўпти шекилли деб, хижолатда шошилиб туриб ўтирди.

— Турманг, синглим, яна жиндак ухлаб олинг. Тобингиз қочганга ўхшайди? Қаранг, юзларингиз сў-

¹ Пальмира — пальманинг бир хили, Осиёнинг тропик жойларида ўсади. Пальмиранинг катта хўжалик аҳамияти бор. Ҳиндларнинг ривоятча, пальмиранинг инсонга 801 кил фойдаси тегади. Унинг шарафига мадҳиялар — ашулалар тўқилган.

ниб, кўзларингиз киртайиб қолибди. Ё бирор ҳодиса рўй бердимиз? Нега менга айтмайсиз? — Шойла кўрпага ўтириб, Камоланинг бўйнидан кучди.

Қиз титраб-қақшаганидан кўкраги кўтарилиб-кўтарилиб турарди; охири ўзини тутолмай, юзини Шойложанинг кифтига қўйганда, кўзларидан шашқатор ёш оқиб кетди. Шойложа бир оғиз сўз айтмай, дугонасини маҳкам қучоқлади. Бир лаҳзадан сўнг Қамола унинг бағридан чиқди. Ўрнидан туриб, кўзларини артди-да, зўрма-зўраки кулди.

— Қўйинг кулгини, — деди Шойложа, — мен кўп қизларни кўрганман, аммо бунақа сир бермасни учратган эмасман. Мендан бирор сирни сақлаб қоламан деб ўйламанг. Индамаслик билан мени алдай олмайсиз! Ҳамма гапни ўзим айтиб берайми? Ромеш-бабу Оллоҳободдан сизга биттаям хат ёзмади, мана шундан диққатсиз! Аммо билиб қўйингки, у иш билан кетган, икки кундан кейин келади. Нега энди бекордан-бекор хафа бўласиз, ахир вақтни қисқартиш унинг ихтиёрида эмас-ку! Бас қилинг! Мен-ку, синглим, ҳозир сизга шунчалик оқилона маслаҳатлар бериб турибман, лекин сизнинг ўрнингизда бўлсам, ўзим ҳам худди шундай бўлардим! Ахир биз хотинлар ҳамиша беҳудага йиғлаймиз. Мана, қаранг, кўз ёшларингиз қуриди, кулиб ҳам юбордингиз. Келинг бу ҳақда ўйламанг!

Шойложа Камолани ўзига тортиб, яна сўради:

— Тўғрисини айтинг, ҳозир уни сира кечирмайман деб ўйлаяпсиз-ку, шундайми?

— Шундай, шундай, топдингиз.

— Ҳа, албатта, мен ҳам шундай деб ўйлаган эдим. Хўп, кўрамиз, кўрамиз!

Шу куни эрталаб, Қамола билан сўзлашгач, Шойложа дарров отасига хат ёзди.

«Қамола Ромеш-бабудан хат олмагани учун жуда қайғурмоқда, боёқиш бегона шаҳарда ёппа-ёлғиз, у эса ҳамиша сафарда, бунинг устига яна хат ҳам ёзмайди, бу Қамола учун қанчалик оғирлигини ўзингиз ўйлаб боқинг! Нахотки Оллоҳободда унинг ишлари ҳануз битмаган бўлса? Албатта, иш кўп вақт талаб қилади, бироқ бир-иккита хат ёзиш учун жиндак вақт ажратиш наинки шундай қийин бўлса!»

Амаки Ромешни учратиб, унга Шойложанинг мактубидан бир неча жумлани айтиб, яхшигина койиб берди.

Ромеш Камолага қаттиқ кўнгил қўйиб қолганди, бу эса унинг беқарорлигини яна оширди; бу беқарорлик унинг Оллоҳободдан жўнашини ҳам пайсалга солишга мажбур этганди, бунинг устига амаки унга яна Шойложанинг мактубини ўқиб берди.

У фаҳмладики, Камола усиз жуда зериккан, лекин бу ҳақда ўзи ёзишга уялади.

Камоланинг севганини билиб, Ромеш иккиланишдан тўхтади. Энди у фақат ўзининг эмас, қизнинг ҳам бахт-саодатини ўйлаши керак эди. Парвардигори олам дарё ўртасидаги қумлоқ оролчада уларни шунчаки йўлиқтириб қўймай, балки қалбларини ҳам бирлаштирган экан. Ромеш бу ҳақда ўйлаб, дарҳол Камолага хат ёзишга ўтирди.

«Севгилим! Бу хил мурожаатни мактубларга хос шартли сўзамоллик деб ўйлама. Агар сени чиндан ҳам жон-дилим билан севганимни ҳис этмаганимда, бундай деб атамаган бўлардим. Агар қачон бўлмасин мендан гумонсираган бўлсанг, агар мен меҳрибон дилингга озор етказган бўлсам, энди сидқидилдан севгилим деб аташим шубҳаларингни таратиб, изтиробдан халос этгай.

Дарвоқе, бу ҳақда тасфилий ёзишга арзирмикин. Ҳозиргача менинг кўп қилмишларим сени ранжитган эди. Агар яна мендан койисанг, мен ўзимни оқлаб ўтирмай, энди сен менинг учун энг севимлисан, дунёда сендан қийматлироқ бошқа ҳеч кимим йўқ, деб айтаман, холос. Агар бу сўзлар мендан кўрган ноҳақ озор ва ғуссаларингни унутишга мажбур этолмаса, у ҳолда менга сира тасалли йўқ.

Шундай қилиб, Камола, сени севгилим деб аташ билан, шубҳалар билан хиралашган ўтмишимизга абадий чек қўйиб, келажакда фақат сени севишга аҳд қилдим: Бир нарсани ўтинаман: инон, сен менга ҳар нарсадан азиз ва муътабарсан. Агар бунга чин юракдан ишонсанг, у ҳолда мендан суриштириб, шубҳаланиб юрмайсан! Муҳаббатингга сазовор бўлдимми, деб

сўрашга ботинолайман. Ҳа, буни сўраб туришнинг ҳо-
жати ҳам йўқ, зероки бир кунмас-бир кун сенинг юра-
гиндан менинг юрагимга ҳамоҳанг садо чиқишига
аминман. Буни сенга бўлган меҳрим айтиб турибди. Мен
унчалик ўзига бино қўядиган эмасманки, сенинг муҳаб-
батингга муносибман десам, бироқ, нахотки бу ёлво-
ришларим жавобсиз қолса? Мен биламан, бу хат сенга
ғалатироқ туюлади — ўқувчи боланинг иншосига
ўхшайди — истасанг уни йиртиб ташла. Менинг қал-
бимга ёзилган нарсаларни қоғозга кўчириб бўл-
майди. Ахир қовушмоқ — икки қалбнинг иши, бир киши
ёлғиз ўтириб ёзганда, истаган фикрларининг ҳаммаси-
ни ифода қилолмайди, тўғри оҳанг топиш қийин бў-
лади.

Ўртамизда тўла ҳамжиҳатлик ва ишонч ҳосил бўл-
гандагина сенга ҳақиқий мактуб ёза оламан. Ҳамма
эшиклар ланг очиб қўйилгандагина шамол тўсиққа
учрамай уйдан гир-гир ўтиб туради. Камола, азизим,
қачон юрагининг даричаларини оча оламан?

Булар бари секин-аста, вақти-соати билан бўлади,
ошиқмоқ — ҳамма ишни барбод қилиши мумкин. Мен
бу хатни олган кунинг эртасига етиб бораман. Мени
янги уйимизда кутиб олишингни истардим.

Биз узоқ вақт бошпанасиз яшадик, мен ортиқ кута
олмайман. Бу сафар ўз уйимга бораман, юрагимнинг
султони бу уйнинг бекаси бўлсайди дейман. Бу
бизнинг иккинчи «назари-бахайримиз» бўларди.
Биринчиси хотирингдами — ойдин кеча, дарё соҳили,
кимсасиз қумлоқ... На том, на девор, на хешу акра-
бо, на ёру дўстлар, биз уйдан кўп йироқда эдик. Шун-
да бу тушдек, саробдек туюлган эди. Шунинг учун
чинакам «назари-бахайримиз»нинг роҳатбахш бир
равшан саҳарда, ўз хонадонимизда бўлишига муштоқ-
ман.

Ўз уйимиз остонасида, эрталабки қуёш шуъласида,
майин жилмайиб турганингни кўрсам, сени бир умр
қалбимда сақлардим. Ана шу онни зўр эҳгирос ва
сабрсизлик билан кутамаман.

Севгилим! Қалбинг дарвозаси олдида меҳмондай
мунтазирман, қувмагин мени!

Марҳаматинг умидида — Ромеш»

Шойложа гамгин Камоланинг бир оз кўнглини кўтариш учун сўради:

- Сиз букун уйингизга бормайсизми?
- Йўқ, энди у ерга боришнинг ҳожати йўқ.
- Уйни йиғиштириб бўлдингизми?
- Ҳа, опа, ҳаммаси битди.

Бир оздан сўнг Шойложа яна унинг ёнига кирди:

— Сизга бир нарса берсам, севинчига нима оламан?

- Менинг ҳеч нарсам йўқ, опа.
- Ҳеч нарса-я?
- Ҳеч.

Шойложа қизнинг юзига оҳиста уриб қўйди.

— Ҳа, ҳа, биламан, сиз бор-йўғингизни бир кишига бағишлагансиз, шундайми? Йўқса, мана бунга нима дейсиз? — У чўнтагидан хат олди.

Конвертда Ромешнинг қўлини кўриб Камола сурпдек оқариб, юзини ўгирди.

— Мағрурлик шунча-да, сиз уни роса намоён қилдингиз! Билиб турибман, қандай қилиб хатни бунинг қўлидан тезроқ юлиб олсам экан, деб ўйлаяпсизку-я. Бироқ, бир кулмагунигизча мен уни ҳечам бермайман! Қараб туринг, шу сўзимнинг уддасидан чиқмасам!

Шу вақтда совун қутичасини ишга боғлаб, судраганча «Хола! Хола!»— деб қичқириб, Уми чопиб келди. Камола дарров уни кўтариб, ўпиб, ётоғига олиб кириб кетди. Қутилмаганда аравачасидан ажралган Уми қаттиқ қичқирди, бироқ Камола уни қўйиб юбормай, юпатиш учун гапга солиб эркалата бошлади.

— Таслим бўлдим, таслим бўлдим, сиз ютдингиз, — деди Шойложа унинг кетидан уйга кириб. — Хўп тоқатингиз бор экан-да! Мен бунча узоқ кутиб туролмасдим. Манг, синглим, олинг, нега мен беҳудага ўзимни лаънатга қолдирай! — шу сўзлар билан у хатни кўрпага ташлаб, Умини Камоланинг қўлидан олиб чиқиб кетди.

Камола конвертни қўлида анча айлантириб, ниҳоят очишга аҳд қилди. Бир неча сатрини кўздан кечириш

биланоқ, бирданига юзлари қип-қизариб, хатни ирғитиб юборди. Сўнгра нафратнинг дастлабки тугёни пайсайгач, хатни ердан олиб, бошдан охиригача ўқиб чиқди. Хатдаги ҳамма фикрлар унга равшанмиди, йўқми — билмайман, аммо унга қўлида аллақандай ҳаром, нарсани ушлаб тургандай туюлди. Ахир бу бегона бир киши билан рўзгор қуришга чақириқ эди! Ромеш буларнинг барини аллақачон биларди, энди уни шундай таҳқир қиляпти. Гажипурга кўчиб келгандан кейин Камола унга шунча меҳрибонлик кўрсатганда, нахотки у буни эри бўлганим учун эмас, Ромеш бўлганим учун деб ўйладийкин? Эҳтимол у шу фикрдадир, шунинг учун «етимча қиз»га раҳм қилиб ошиқона нома юборган. Бироқ қандай, қандай қилиб қиз унинг янглишаётганини исбот қила олади? Қайси ёзиқлари учун у бундай номусга қолиб, бадбахт бўлди? Ахир у ўз ҳаётида ҳеч кимга озор бермаганди-ку! Ромешнинг Гапг бўйидаги уйи энди қизни ўз комига тортишга уринаётган аждаҳодек туюлди. Нажот борми! Икки кун аввал Ромешнинг унга бу хил даҳшат солиши қизнинг тушига ҳам кирмаган эди!

Шу вақтда эшик олдида Умеш пайдо бўлиб, оҳиста йўталиб кўйди. Камоланинг кўрмаганини пайқаб:

— Ая! — деди секин.

Камола қайрилиб қарагач, Умеш бўйинини қашиб туриб гапирди:

— Сидху-бабу қизининг тўйига Калкуттадан созандалар олиб келибди.

— Шундайми, яхши, Умеш, — деди Камола. — Бор, кўриб кела қол.

— Эрта билан сизга гул олиб келайми, ая?

— Йўқ, йўқ, гул керак эмас.

Умеш кетай деб турганда, Камола уни қайтарди:

— Умеш, сен томошага боряпсан, мана сенга беш рупия!

Умеш ҳайратда қолди. У беш рупиянинг томошага нима дахли борлигини сира тушунмасди.

— Ая, ё бозордан сизга бирор нарса олиб келайми?

— Йўқ, менга ҳеч нарса керак эмас. Пул ўзингда қолсин, бир кунингга яраб қолади.

Хижолатда қолган Умеш эшикка қараб йўл олганда, Камола уни яна тўхтатди:

— Умеш, нахотки томёшага шу кийимда борсанг, одамлар нима дейди?

Умеш, одамлар ундан кўп нарса кутиб, пардозидаги нуқсондан кулишини ўйламаган экан, шунинг учун у дхотиси¹нинг кирлигидан ташвиш тортмаган, кўйлак йўқлиги эса парвойига ҳам келмаганди. Камоланинг сўзини эшитиб кулимсираб қўйди.

Камола иккита сари чиқариб, Умешга узатди.

— Мана, кийиб ол.

Чиройли ва сер бар матони кўриб, Умешнинг қалби завққа тўлди, ўзининг беҳад миннатдорлигини ифодалаш учун Камоланинг оёқларига йиқилди; кейин ҳаддан зиёда севинганини яширишга уриниб, афтини буриштириб чиқиб кетди. У кетгандан сўнг Камола кўз ёшини артиб, дераза олдида хомуш туриб қолди.

Хонага Шойложа кириб келди.

— Менга хатни кўрсатасизми, синглим? — сўради у. У Камоладан ҳеч нарсани сир тутмасди, шунинг учун Камоладан ҳам сир сақламасликни талаб этишга ҳақли эди.

— Ана, — деди Камола полда ётган хатни кўрсатиб. «Шу чоққача жаҳл қилиб турса-я» ўйлади Шойложа. Кейин хатни ердан олиб ўқиди. Хатда севги ҳақида кўп гапирилган, бироқ у қандайдир ғалатироқ эди. Эр ҳам хотинига шундай хат ёзадими! Йўқ, жуда ғалати хат!

— Эрингиз, эҳтимол, роман ёзаётгандир? — деди у Камолага.

«Эр» сўзини эшитиб, Камола худди кўрққандай юрагини чангаллаб қолди.

— Билмайман.

— Демак, бугун уйингизга борасиз? — деб сўради Шойложа.

Камола ҳа дегандай бош қимирлатиб қўйди.

— Мен ҳам сиз билан бориб кечгача ўтириб келмоқчи эдим. Бироқ, тўғриси, ўзим ҳам нима қилишимни

---

¹ Д х о т и — эрларнинг уст кийими.

билмай турибман — бугун бизникига Норсинха-бабунинг хотини келмоқчи; балки онам сиз билан борар.

— Йўқ, йўқ,— шошилиб гапирди Камола. — У киши овора бўлиб нима қиладилар. Хизматкорлар бор-ку.

— Ҳа, яна сизнинг шахсий соқчингиз, Умеш, — деди кулиб Шойложа. — Демак қўрқадиган жойингиз йўқ.

Шу вақтда Уми қалам топиб олиб, кўзига кўринган нарсага таталаб, ўзича алланималар деб бидирлади, афтидан, «Мен ўқияпман» деди шекил. Камола уни бу адабий машқлардан ажратиб, қўлига олганда, қизча норозилик билдириб, қаттиқ қичқирди.

— Юр, мен сенга чиройли бир нарса бераман, — деди Камола.

У қизчани уйга олиб кириб, жойига ўтқазди-да, меҳр билан эркалата бошлади. Уми ваъда қилинган совғани сўраганда, Камола қутидан бир жуфт олтин билагузук чиқарди. Бундай қиммат баҳо ўйинчоқларни олиб, Уми беҳад севинди. Камола безакларни унинг қўлларига тақиб қўйди, қизча жарангловчи билагузуқлар билан безалган жажжи қўлларини олдинга чўзиб, совғани онасига кўрсатгани югурди. Аммо Шойложа шу зоҳотиёқ совғани тортиб олиб:

— Қамоланинг ғалати одатлари бор! Нега ёш болага бунақа нарсаларни беради-я! — деди.

Бу адолатсизликка қарши Умининг шикоятни кўкларга етди. Шунда Камола кириб келди.

— Мен бу билагузуқларни Умига ҳадя қилган эдим, опа, — деди у.

— Эсингизни еб қўймадингизми? — деди таажжуб билан Шойложа.

— Йўқ, йўқ, совғани қайтариб беришингиз яхшимас. Уларни эритиб, Умига маржон қилдиринг.

— Худо ҳақи, сиздек исрофгар одамни ҳеч кўрган эмасман, — деб жувон Қамолани кучоқлаб олди.

— Энди мен сизларникидан кетаман, опажон, — секин бошлади Камола. — Мен бу ерда жуда-жуда бахтли яшадим, умримда сира бундай бахтли бўлган эмасдим, — қизнинг кўзларидан ёш оқди.

— Сиз гўё йироқ бир ерга кетаётгандай гапиряпсиз, синглим, — деди Шойложа ҳам кўз ёшларини аранг тийиб. — Сиз бизникида унча яйраб яшаганингиз ҳам йўқ. Аммо, эндиликда ҳамма қийинчиликлар орқада қолиб, ниҳоят, ўз уйингизда энг бахтли бека бўласиз. Мабодо бизлар бориб қолгудай бўлсак «бу фалокат тезроқ кетсайди!» деб ўйлайдиган бўласиз.

Камола пронам¹ қилгандан кейин, Шойложа:

— Мен эрта қиёмдан кейин сизларникига бораман, — деди.

Камола ҳеч қандай жавоб қайтармади. Ўз уйига келиб, бу ерда Умешни кўрди.

— Сен шу ердამисан? Нега томошага бормадинг? — деб сўради.

— Ахир сиз бу ерга келмоқчи эдингиз, шунинг учун мен...

— Бу ҳақда сен ташвиш қилмасанг ҳам бўлади! Бор, томоша қил, бу ерда Бишон бор-ку.

— Ҳа, энди томошанинг вақти ўтди.

— Барибир, тўйда ҳамиша қизиқ бўлади. Бор, ажойиб нарсаларни кўрасан.

Умешга узоқ ялинишнинг кераги йўқ эди. У кетишга ҳозирланганда, бирдан Камола уни тўхтатди:

— Менга қара, амаки қайтса, сен... — у жумлани қандай тамомлашни билмай қолди. Умеш оғзини очиб қараб турарди. Бир оз фикрини тўплаб, Камола давом этди: — эсингда тут, амаки сени яхши кўради. Агар сенга бирор нарса керак бўлса, ўшанинг олдига бориб, мен учун пронам қил, хоҳлаган нарсангни сўра, у сенга йўқ демайди. Фақат унга мен учун пронам қилишни унутма.

Умеш нега бундай дастур берилганини фаҳмламай:

— Сиз айтгандай қиламан, ая, — деб чиқиб кетди.

Бишон чоштгоҳда Камолани кўриб:

— Йўл бўлсин, хоним? — деб сўради.

— Ганг бўйига, чўмилгани кетяпман, — деди Камола.

---

¹ Пронам — ҳурмат ва муҳаббатни ифода қилувчи таъзим. Пронам қилувчи кафтларини бир-бирига қўйиб, қўлларини юзига кўтаради.

— Кузатиб қўяйми?
— Йўқ, уйни пойла. — Шу сўзлар билан Қамола унга бир рупия тақдим қилиб, Ганг дарёсига қараб кетди.

УТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ

Бир кун чоштгоҳдан сўнг, Оннода-бабу Хемнолини билан чоғ ичиш учун болохонага чиқди. Аммо у қизни меҳмонхонада ҳам, ётоқхонасида ҳам тополмади. Хизматкордан суриштириб билса, Хемнолини уйдан ҳеч ёққа чиқмаган экан. У жуда хавотирланиб томга чиқди. Сўниб борувчи қиш қуёшининг заиф нурлари узоқ-узоқларга чўзилиб, ажойиб бўлиб кўринган шаҳар томларини ёритиб турарди. Енгил шабада таъбига тўғри келган жойда шўхлик қилар, Хемнолини эса, томда қад кўтарган минорача соясида жимгина ўтирарди.

У, Оннода-бабунинг қандай келиб қолганини ҳам сезмади. Отаси аста келиб елкасини ушлагандагина, чўчиб хижолатдан қизаринди. Қиз ўрнидан туришга улгурмай, Оннода-бабу унинг ёнига ўтирди. Чол бир неча дақиқа хомуш ўтиргач, ниҳоят, оғир бир сўлиш олиб:

— Қани энди ҳозир онамг тирик бўлса, Хем! Мен сенга ҳеч қандай тасалли беролмаянман, ахир! — деди.

Ғоят меҳрибонлик билан айтилган бу сўзларни эшитиб, Хемнолини гўё қаттиқ уйқудан уйғонгандек бўлди. У отасига қараб, унинг юзларида чексиз меҳр, ҳамдардлик ва ҳасрат кўланкасини кўрди. Ота боёқини бу қисқа муддатда жуда ўзгарган эди! Хемнолини кўнглидаги бўрон шиддатига ёлғиз шу ота кўкрак кериб дош бермоқда; қизнинг дардли дилини даволаш учун жон куйдирмоқда! Қизини юпатиш учун қилган барча ҳаракатларининг беҳуда кетаётганини кўриб, у Хемнинг онасини эслади ва ўз меҳрининг фойдасизлигини ўйлаганда, қайғу-алам билан тўлган юрагидан оғир бир «оҳ» узилиб чиқди. Мана шулар бари гўё яшин шуъласида ёришгандай, Хемнолинининг кўз ўнгидан равшан кўринди. Виждон таъналари бир онда ун чуқур хаёлот асирлигидан юлиб олди. Гўё зулматда

гойиб бўлган олам янгидан ўзини намоён этди. Хемнолини ўз хатти ҳаракатидан уялди. У сўнгги вақтда ўзини тамомила чулғаб олган хотиралардан зўрға қутулиб, сўради:

— Соғлиғингиз қалай, дада?

Соғлиқ! Оннода-бабу ўзининг соғлиги ҳақида қачон гапирганларини кўпдан унутган эди.

— Соғлиғимми? — деди у, — мен-ку жуда бардамман, қизим, бироқ сенинг ҳолинг мени ташвишга солади. Менинг ёшимга кирган кишиларга ҳеч нарса бўлмайди. Сенинг ёшингда тақдирнинг зарбалари саломатликни қақшатиши мумкин. У қизнинг орқасини оҳиста силаб қўйди.

— Ота, айтинг, онам ўлганда мен неча ёшда эдим? — деб сўради Хемнолини.

— Уч яшар эдинг, қизим, тўхтовсиз гапирардинг. «Онам қани?» деб сўраганларингни жуда яхши эслайман. Сен бобонгни билмасдинг, у сен туғилмасдан бурун вафот этган, шунинг учун мен, онанг дадасиникига кетди, деганимда ҳеч нарса тушунмасдинг. Менга фақат ғамгин боқардинг-да, қўлимдан ушлаб, онаннинг бўш ётоғига етаклардинг. У ердан онангни топиб беришимга ишонардинг, чоғи. Сен отангинг катта ва кучли эканини билардинг, лекин шу кучли отаннинг ҳаётда ёш боладек тажрибасиз ва ожиз эканини тасаввур ҳам қилолмасдинг. Бугун ҳам шуларни эслаб туриб, хаёлимга бир гап келди: биз ҳаммамиз ҳам нақадар ожизмиз! Парвардигори олам ота қалбига меҳр солган бўлса-да, унинг қўли калта — тақдирни ўзгарта олмайди, — Оннода-бабу қўлини қизнинг бошига қўйди.

Хемнолини отасининг қалтираб турган меҳрибон қўлларини оҳиста силаб:

— Мен онамни аранг эслайман, — деди. — Шунисигина хотиримдаки, у чоштгоҳдан кейин, одатда, жойида ётиб китоб ўқирди, менга эса бу сира ёқмасди, қўлидан китобни тортиб олишга уринардим.

Ота ва қиз ўтмиш ҳақидаги хотираларга: Хемнолинининг онаси қанақа эди, у нималарни яхши кўрарди, у вақтда тирикчилик қанақа эди каби гапларга берилиб, ҳатто қуёш ботиб, осмон кечки шафақда арғувон

ранг касб этганини ҳам сезмай қолдилар. Олағовур Қалкутганинг ўртасидаги томлардан бирида икки киши — бир чол билан бир қиз ўтирарди, уларни абадий барҳаёт муҳаббат, ота-бола меҳри бир-бирига боғлаган эди. Улар сўниб борувчи кечки осмон шабнам ёшларини тўққунча шу ерда ўтириб қолдилар.

Шу маҳал нарвонда Жогендронинг қадам шарпаси эшитилди. Ширин суҳбат шу зоҳотиёқ тўхтаб, икковлари чўчиб ўрниларидан турдилар.

— Бу нимаси, Хем бугун одамларни томда кутадими? — хитоб қилди Жогендро, уларга тикилганча.

Жогендро ҳаяжонда эди. Бу уйни кеча-кундуз тарк этмаган қайғу-ҳасрат йигитнинг тоқатини тоқ қилди. Синглисининг тўйи тўхтаб қолганини изоҳлаганда, у ўртоқлари орасида тез-тез ўнғайсиз аҳволга тушиб қолар, шунинг учун ҳеч ерда кўзга кўрингиси келмасди.

— Хемнолинининг хулқ-атвори чегарадан ўтиб кетди, — деди у. — Бу инглиз романларига муккасидан кетган қизларга хос нарса. «Ромеш мени ташлаб кетди, — деб ўйлайди Хем, — демак менинг дилим вайрон бўлиши керак!» Мана энди у ҳаммани шунга ишонтириш учун жон-жаҳди билан уринмоқда. Дарҳақиқат, муҳаббатдан кўнгил қолишни бошдаи кечириш каби гоят ўнғай ҳолат роман ўқиганларнинг баъзиларигагина насиб бўлади!

Қизини Жогендронинг заҳарли истеҳзоларидан ҳимоя қилишга уриниб, Оннода-бабу шошилиб гап бошлади:

— Биз бу ерда Хем билан баъзи нарсаларни гаплашиб олдик, — деди у гўё Хемни гаплашиш учун томга ўзи бошлаб чиққандек.

— Нахотки чой ичиб туриб гаплашиб бўлмаса? Сиз ҳар нарсада унинг тарафини оласиз, дада. Агар шундай давом қила берса, мен уйни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўламан, — шикоят қилди Жогендро.

Шунда Хемнолини бирдан хатони пайқаб қолди:

— Дада, сиз ҳалиям чой ичганингиз йўқми?

— Ахир чой шоир илҳоми эмаски, кечки пайтда, ботаётган қуёш нурлари билан ўзи кела қолса. Модомики сен томда ўтирар экансан, пиёланинг ўз-ўзидан

тўлиб қолмаганини эслатишнинг ҳожати йўқ, — истеҳзо билан танбиҳ берди акаси.

Хемнолини ўзини айбдор қисобламасин деб, Оннода-бабу шовшиб изоҳ берди:

— Мен бугун чой ичмайман.

— Сизлар нима, тарки дувё қилдингларми? — сўради Жогендро. — Ундай бўлса, мен нима қилшим керак? Мен ҳаво билан тўймайман-ку!

— Йўқ, тарки дунёчиликнинг бунга дахли йўқ. Мен бугун яхши ухломмадим, шунинг учун чой ичмаганим маъқул деб ўйлайман.

Ҳақиқатда эса, Хемнолини билан суҳбат чоғида лиммо-лим чой қуйилган пиёла бир неча бор Оннода-бабунинг хаёлини тортганди, аммо ҳозир у бирданига туриб кетолмади. Шунча кунлардан кейин, ниҳоят Хемнолини у билан очилиб-ёзилиб дардлашди; у илгари бугундай тинч томда ўтириб самийий ва жиддий суҳбат қилган эмасди. Ҳозир бу суҳбат узилиб қолса, кейин уни давом этдиролмайсан: у ҳурккан кийикдек қочиб кетади. Шунинг учун Оннода-бабу бугун ўз истагига бўйсунмади.

Хемнолини отасининг уйқусизликини чой ичмаслик билан даволаш ниятида эканига ишонмади.

— Юринг, дада, чой ичамиз, — деб таклиф қилди у.

Оннода-бабу дарров уйқусизлигини унутиб, илдам қадам ташлаб чой ичгани кетди.

Оннода-бабу хонага кириб Оқхойни кўрди-ю, яна бесаранжом бўлди: «Эндигина Хем бир оз тинчигандай бўлганди, Оқхойни кўриб яна диққати ошади, — ўйлади у. — Аммо энди нима ҳам қилиб бўлади». Унинг кетидан Хемнолини ҳам кяриб келди. Уни кўриб Оқхой сапчиб ўрнидан турди.

— Жоген, мен кетаман, — деди у.

Хемнолини уни тўхтатди:

— Йўл бўлсин, Оқхой-бабу, нахотки зарур ишингиз бўлса? Биз билан бир пиёла чой ичинг.

Хемнолинининг бундай мурувватидан ҳамма ўтирганлар таажжубда қолди. Оқхой қайта ўтираркан:

— Сиз йўқ вақтда мен икки пиёла чой ичиб олган эдим, агар сиз бундай ялтифот қилсангиз, бажону дил яна ичмаман, — деди.

— Гап чой ичишга келганда, сизга сираям ялинишга тўғри келмаганди, — кулди Хемнолини.

— Парвардигор мени шундай қилиб яратган, агар бирор зарурат бўлмаса, яхши нарсани асло рад қилмайман.

— Ундай бўлса, дуо қилай, яхши нарсалар ҳам сендан сабабсиз юз ўгирмасин, — деди Жоген.

Ниҳоят Оннода-бабунинг уйида яна бамайлихотир суҳбат бошланди. Одатда Хемнолини секин куларди, аммо бугун унинг хандон уриши баъзан суҳбатдошларининг овозларини босиб кетди.

— Окхой-бабу бевафолик қилди, дада, — деди Хемнолини тегишиб, — у кўпдан бери сизнинг пилакчаларингизни истемол қилмай қўйди, бироқ шунга қарамай, ўзи бардам. Ҳеч бўлмаса сизга ҳурмат юзасидан унинг боши оғриши керак эди.

Оннода-бабу хушнуд кулди. Яқин кишиларнинг унинг дори қутигасига қизиқишларини, оилада осойишталик тикланишининг нишонаси ҳисоблаб, юрагини босиб турган оғирлик тушиб кетгандай бўлди.

— Билиб турибман, сизлар у кишининг матонатини бўшаштирмоқчи бўлиб турибсизлар, — деди у, — менинг дориларимга талабгор биргина Окхой эди, уни ҳам мenden тортиб олмоқчи бўляпсизлар!

— Хотиржам бўлинг, Оннода-бабу, — деди Окхой, — мени ўзгартиш жуда қийин.

— Демак, сен худди сохта пулга ўхшайсан, уни майдалашни истаган киши, албатта, полицияга тушадди, — қўшиб қўйди Жоген.

Оннода-бабунинг уйида бўлган бу қувноқ суҳбат сўнгги кунлардаги дилисиёҳликни тарқатиб юборди.

Агар Хемнолини соч тараш вақти келганини баҳона қилиб, туриб кетишга уринмаганда, бу кунги чойхўрлик узоқ чўзилган бўларди. Окхой ҳам қандайдир зарур бир ишни эслаб, шошилиб чиқиб кетди.

— Дада, — деди шунда Жогендро, — тездан Хемнолинининг тўй тарадудини бошлаб юборинг.

Оннода-бабу таажжуб билан унга қаради.

— Биласизми, — давом этди Жогендро, — жамоат орасида унинг Ромеш билан тўйи бўлмай қолишига доир ғийбатлар юрибди, шу сабабдан мен кўплар би-

лан низолашиб қолдим. Уларга бутун ҳақиқатни очиб айтолсам эди, низолашишнинг ҳожати ҳам бўлмасди. Бироқ, Хем туфайли мен оғиз очолмайман — бинобарин муштлашишга тўғри келади. Бир куни Окхолнинг бўлмағур гапларни гапириб юрганини эшитиб, унинг таъзирини бериб қўйишга тўғри келди. Агар Хем эрга берилса, паст-балаид гаплар тўхтаб, мен эртадан кечгача енг шимариб, ҳаммага таъзир бериб юрмаган бўлардим. Менинг гапимга хўп денг, ортиқ ҳаялланманг.

— Аммо уни кимга берамиз, Жоген?

— Бизда фақат биргина киши бор. Шунча воқиа, бунча гапу сўзлардан кейин унга яхши куёв топиш мумкин эмас. Биргина боёқиш Окхой қолди, уни ҳеч бир йўл билан эсанкиратиб бўлмайди: унга пилакча дорини ют десанг ютади, уйлан деб таклиф қилсанг, уйланади!

— Сен эсингни еб қўйибсан, Жоген. Ахир Хем унга тегишга рози бўладими?

— Агар менга халақит бермасангиз, ундан розилик олишни ўз зиммамга оламан.

— Йўқ, йўқ, Жоген, — қўрқиб хитоб қилди Оннодабабу. — Сен Хемни билмайсан. Қўрқитиш, мажбур қилиш билан унинг фақат кўнглини қолдирасан. Яна бир неча кун қўйиб бер, майли тинчиб олсин. У боёқиш анча изтироб чекди. Тўй бўлса қочиб кетмайди.

— Мен уни ранжитмайман, унга ҳеч қандай озор бермай, эҳтиёт қилиб, осонлик билан ҳамма ишни бартараф қилиш мумкин. Нахотки сиз мени фақат уришади деб гумон қилсангиз?

Жогендро бесабр одам эди. Уша куни кечқурун Хемнолини эндигина сочларини ўриб, хонасидан чиқиши билан, у қизни чақирди:

— Хем, мен сен билан гаплашишим керак.

Хемнолинининг юраги «шув» этиб кетди. Қиз аксининг кетидан секин меҳмонхонага кириб, курсига ўтирди.

— Отамизнинг саломатлиги ёмонлашиб бораётганини пайқаяпсанми, Хем? — бошлади Жогендро.

Хемнинг юзларига бесаранжомлик соя солиб ўтди, лекин ҳеч нима демади.

— Мен демоқчиманки, агар тезроқ бир чора кўр-масак, отам қаттиқ касалланиб қолиши мумкин.

Хемнолини отасининг бетоблиги учун ҳамма масъулият ўз зиммасига тушишини биларди. У бошини қуйи солиб, сарисининг этагини бураб ўтирди.

— Энди ўтган ишга салават,— давом этди Жоген.— Сен ўтмишни қанча кўп қумсасанг — бизга шунча оғир. Энди отамни тамомила хотиржам қиламан десанг, бу кўнгилсиз воқиа ҳақидаги ҳамма хотираларга тезроқ барҳам беришинг керак. — Шу гапларни айтиб Жогендро жим бўлди ва жавоб кутгандай Хемнолинига қаради.

— Хотиржам бўлинг, мен ҳеч қачон отамга бу хусусда гапирмайман,— деди Хем хижолат билан.

— Сен-ку, албатта, гапирмайсан-а, бироқ элнинг оғзига элак тутиб бўлмайди.

— Мен нима қила оламан?

— Гап-сўзларни тўхтатишининг биргина чораси бор.

Жогендронинг ниятини пайқаб, Хемнолини шошиб қолди:

— Отамни бирмунча вақтга ғарбга олиб кетсак яхши бўларди. Икки ойдан сўнг биз қайтиб келгунча гап-сўзлар ҳам тўхтайди.

— Бу ҳам кутган натижани бермайди. Сенинг мусибатдан батамом қутулганингга тўла ишонч ҳосил қилмай, отамнинг кўнгли таскин топмайди.

Хемнолинининг кўзлари жиққа ёшга тўлди, лекин у ларров кўзини артиб, сўради:

— Ундай бўлса, айтинг-чи, ахир мен нима қилишим керак?

— Мен биламан, буни эшитиш сенга оғир, бироқ агар ҳамманинг бахтли бўлишини истасанг, фурсатни бой бермай, эрга тегишинг керак.

Хемнолини худди тошдек қотиб қолди. Аммо Жогендро жавоб кутишни ҳам истамай, хитоб қилди:

— Сиз, қизлар, ўз хаёлингизда пашшадан фил қилишни яхши кўрасиз. Бир сенда эмас — кўп қизларнинг тўйида шунингдек кўнгилсизликлар рўй беради. Бироқ, охири бориб ҳаммаси тўғриланиб кетади. Агар ҳар бир уйда китобдан олинган воқиаларга қараб иш тутилганда, ҳаётда тоқат қилиб бўлмай қоларди! Му-

носиб бир кишига эрга тегиб, бу кераксиз масхарабозликни мумкин қадар тезроқ тўхтат. Эҳтимол, сен кишилар олдида: «Мен тарки дунё қилдим, энди томда ўтириб самони мушоҳада этаман, бу нолойиқ хиёнаткорнинг хотирасини мақтаб, қалбим меҳробига кўтараман ва уни табаррук санаб ҳурмат билан ёдлайман!» — деб айтишга уялмассан, биз бўлсак номусдан ўлсак ҳам майли.

Хемнолини бу «масхарабозлик» кишиларга қанчалик шармсорлик бўлиб туюлишини жуда яхши биларди, шунинг учун Жогендронинг пичинги унга пичоқдек ботди.

— Ака, — деди у, — ахир мен тарки дунё қилиб, ҳеч қачон эрга чиқмайман деганим йўқ-ку.

— Агар бундай дейишни истамаган бўлсанг, эрга тег. Албатта, агар сен самолар ҳукмрони тангри Индрадан бошқа ҳеч кимни севалмайман, дейдиган бўлсанг у ҳолда сенга тарки дунё қилишдан бошқа йўл йўқ. Дунёда ўзингга ёқадиган нарсани жуда оз учратасан киши, нарсалар қандай бўлса, уларни шундайлигича кўра билиш лозим. Менимча, олижаноблик ҳам шундан иборат.

Қоқ юрагидан яраланган Хемнолини зўрга гапирди:

— Нега сиз менга бундай заҳарканда қиялпсиз, ахир сизга севга хусусида бирор нарса дедимми?

— Тўғри, гапирганинг йўқ. Бироқ кўриб турибман, сенга самимий кўнгил қўйган баъзи дўстларга бесабаб ва адолатсизлик билан, унга кўнглим йўқ, деб айтишдан заррача тортинмайсан. Шунга қойил қолишинг керакки, сен учратган кишилар орасида фақат бир одам бор, ана шу хурсандликда ҳам, ғам-ғуссада ҳам, ҳурматда ҳам, хўрликда ҳам ҳаминша сенга содиқ бўлиб қолди. Шунинг учун мен уни жуда иззат қиламан. Агар сен учун ўз ҳаётини беришга тайёр эрни хоҳласанг, уни қидириб юришга тўғри келмайди, борди-ю, сен ҳавойи, баланд парвоз гапларнинг шайдойиси бўлсанг...

Хемнолини бирдан туриб кетди.

— Сизнинг мен билан бу зайлда гаплашишингиз яқши эмас. Отам менга нима амр қилса, кимни эрлик-

ка тапласа — мен унинг хоҳишини бажо келтираман. Мана, агар итоатдан бош тортсам, унда менга «ҳавойи, балайд парвоз гаплар шайдойиси» деб айтишингиз мумкин.

Жоендро дарҳол юмшади.

— Мени койима, Хем! Ўзинг биласан, мен ҳаяжонда ўзимни тутолмайман, оғзимга келган гапни гапиравераман. Ахир биз сен билан бирга ўсдик, сенинг қандай одобли эканингни ва отамни нечоғлиқ яхши кўришингни биламан.

Шу сўзларни айтиб, Жоендро Оннода-бабунинг олдига чиқиб кетди. Оннода-бабу ўз хонасида эди. Жоендро Хемга қаттиқ озор бериши мумкин деган фикр унинг юрагини эзмоқда эди; энди бориб ака-сингилнинг суҳбатини тўхтатаман деб турганда, Жоендро пайдо бўлди. Оннода-бабу бир нарса кутгандай унга қаради.

— Хем эрга тегишга рози, дада,— деди Жоендро, — эҳтимол, сиз, зўрлаб рози қилгандир деб ўйларсиз — асло ундай эмас! Энди сиз унга ўз хоҳишингизни айтинг, у Окхой билан никоҳланишга эътироз қилмайди.

— Унга бу хусусда мен айтишим керакми?

— У ўзи келиб: «Мен Окхойга тегаман» дердимми? Яхши, агар сиз ботинмасангиз, сизнинг хоҳишингизни унга мен айтаман!

— Йўқ, йўқ! — қичқириб юборди Оннода-бабу. — Унга ҳамма ишни ўзим айтаман. Бироқ, нима учун бунча шошилишч? Назаримда, яна бир неча кун сабр қилиш керак.

— Йўқ, дада, кечиктириш ҳар хил мушкулотлар туғдиради. Бундай узоқ пайсалга солиш мумкин эмас.

Уйда ҳеч ким Жоендронинг матонатига бардош беролмасди: у бирор нарсага ёпишиб олса борми, айтганини қилмагунча қўймайди. Оннода-бабу ичида ундан ҳайиқиб юрарди. Шу гапни тўхтатиш учун:

— Яхши, мен айтаман, — деб жавоб берди.

— Ҳозир бунинг учун энг яхши вақт, дада. У сизнинг фикрингизни билишни истаб, кутиб ўтирибди. Тезроқ шу ишни бартараф қилинг.

Оннода-бабу ўйланиб қолди.

— Бунинг ўйлайдиган жойи йўқ, — деди Жогендро, — ҳозир Хемнинг олдига чиқинг.

— Сен шу ерда қол, Жоген, — илтимос қилди Оннода-бабу, — унинг олдига ўзим чиқаман.

— Яхши, мен шу ерда бўламан.

Қоронғу меҳмонхонага кириб, Оннода-бабу кимнингдир шиддат билан курсидан турганини эшитди. Хемнолини йиғламсираган овоз билан:

— Чироғ ўчиб қолди, дада, мен ҳозир хизматкорга айтаман, ёқиб келади, — деди.

Оннода-бабу чироғнинг нечун ўчиб қолганини фаҳмлади:

— Безовта бўлма, она қизим, бизга чироғнинг нима ҳожати бор?

У пайпаслаб, Хемнолинининг ёнига бориб ўтирди.

— Сиз ўз соғлигингизни ўйламай қўйдингиз, дада.

— Бунинг сабаблари бор, она қизим! Ўзимни яхши ҳис этганим учун бу хусусда ташвишланмайман. Сен ўзингга эътибор қилсанг яхши бўларди, Хем.

Шунда азобланган Хемнолини ортиқ бардош беролмай ҳайқириб юборди:

— Нега ҳаммангиз бир гапни такрорлайсиз! Бу шафқатсизлик-ку, дада! Мен ҳам бошқаларга ўхшаган одамман. Айтинг-чи, менинг ўз соғлигимга эътиборсизлигим нимадан иборат? Агар сизлар шифо топиш учун менинг қандайдир чора кўришимни зарур деб ҳисоблар экансиз, нега буни рўй-рост айта бермайсиз? Ахир бирор вақт сизнинг раъйингизга қарши чиқдимми, дада?

Фигон уни ларзага келтирди.

— Ҳеч қачон, жон қизим, ҳеч қачон, — деди қизнинг аҳволидан безовталаниб таъби хира бўлган Оннода-бабу, — сен ҳеч қачон менинг измимдан чиққан эмассан; ахир сен, она қизим, менинг юрагимда нима бўлса ҳаммасини билиб, ҳамиша менинг хоҳишимга қараб иш қилдинг. Агар менинг дуоларим парвардигори оламнинг даргоҳига қабул этилса, у сени бир умрга бахтиёр этажак.

— Менинг ҳамиша ўзингиз билан бирга қолишимни хоҳламайсизми, дада? — сўради Хем.

— Ким айтди хоҳламайди деб?

— Акам уйланиб, келинни олиб келмагунча, мен сиз билан бирга бўламан. Бўлмаса, сизга ким қарайди, дада?

— Бундай дема қизим. Мени парвариш қилинглари деб, сизларни ўзимга боғлаб қўяйми! Мен бунга арзимайман!

— Жуда қоронғу, дада,— деди Хем.— Мен чироғ олиб келай.

У қўшни хонадан чироғ олиб чиқди:

— Бу дилсиёҳликлар туфайли кўпдан бери кеч-қурунлари сизга газета ҳам ўқий олмадим, ҳозир ўқиб берайми?

— Яхши,— деди Оннода-бабу ўрнидан туриб,— сен ўтира тур, мен ҳозир келаман,— у Жогендронинг олдига чиқди. Ўғлига, бугун бу хусусда гапиролмадим, бу гапни иккинчи сафарга қолдирдим, демоқчи эди, бироқ Жогендро: «Хўш, қалай, дада? Тўйни гапирдингизми? Нима бўлди?» деб сўраганда, шошилиб: «Ҳа, гапирдим» деб жавоб берди. У, Жогендро яна Хемнолинининг кўнглига гулгула солиб қўймасин деб кўрқарди.

— Рози бўлгандир, албатта?

— Ҳа, тахминан.

— Ундай бўлса, мен бориб Окхойга хабар қиламан!

— Йўқ, йўқ, ҳозир унга ҳеч нарса дема,— кўрқиб қичқирди Оннода-бабу.— Билиб қўйки, Жоген, бундай жадаллик билан ишни бузиб қўясан. Ҳозир бировга гапиришнинг ҳожати йўқ. Эҳтимол, биз фарбга кетармиз, қайтиб келгач, ҳаммасини тўғрилаймиз.

Жогендро ҳеч нарса демай чиқиб кетди. У шарфга ўраниб, шу зоҳотиёқ Окхойникига жўнади. Окхой бу вақтда бухгалтерияга оид бир инглизча китобни берилиб ўқимоқда эди.

Жогендро унинг қўлидан китобни тортиб олиб, бир ёққа улоқтириб юборди.

— Буларнинг ҳаммасига улгурилади,— деди у,— ҳозир, эса тўй кунини тайин қил!

— Сен нималар деяпсан!— хитоб қилди Окхой.

Эртасига Хемнолини ўз хонасидан чиқиб қараса, Оннода-бабу ётоқхонасининг деразаси олдида, сават курсида хомуш ўтирибди. Унинг хонасида жиҳозлар унча кўп эмасди: бир кровать, бурчакда шкаф, бир деворда марҳума хотинининг рамкага солиб қўйилган ранги ўчган сурати, иккинчисида у, ипакдан тўқиган гиламча осиб қўйилган. Шкафда хотини ҳаёт чоғида солиб қўйган ҳар хил майда-чуйда ва безак буюмлари ҳанузгача қўл тегмай турарди.

Отасининг орқасида тўхтаган Хемнолини, унинг оқарган сочларини қидиргандек бошини мулоғимгина силаб:

— Юринг, дада, бугун чойни барвақтроқ ичиб, кейин сизнинг хонангизга кирамиз, яна менга ўтмиш ҳақида ҳикоялар айтиб берасиз. Сизнинг ҳикояларингизни жуда яхши кўраман,— деди.

Сўнги вақтда Оннода-бабу қизининг кайфиятини дарров сезадиган бўлганди, ҳозир ҳам Хемнинг нима учун чой ичишга ошиқаётганини дарҳол пайқади. Ҳадемай чой вақтида Окхой пайдо бўлиши керак, ана шу учрашувдан қочиш учун Хемнолини наридан-бери чой ичиб, отасининг хилват хонасида яширинмоқчи. Хемнолини қамаб қўйилган кийикдек ҳуркак бўлиб қолди, деган фикр отани кўп қийнар эди.

Пастга тушиб, ҳали чой тайёр бўлмаганини билгач, у хизматчига қаҳру ғазабини сочди. Хизматчи бугун одатдагидан эртaroқ чой сўраб қолдилар, деб изоҳ беришга беҳуда уринарди — Оннода-бабунинг қаттиқ эътиқодича, барча хизматкорлар ўзларини хўжайиндай тасаввур этадилар, уларни вақтида уйғотиб туриш учун яна махсус киши ёллаш керак.

Бироқ хизматкор чойни жуда тез олиб келди. Одатда Оннода-бабу чойнинг ҳар бир қултумидан лаззатланиб, айни вақтда Хемнолини билан гаплашиб, секин ичарди. Аммо бугун ҳаддан ташқари шошма-шошарлик билан пиёласини бўшатиб, чойхўрликни тезроқ тугатишга уринди.

— Сиз бирор жойга шошиляпсизми, дада? — таажубланиброқ сўради Хемнолини.

— Йўқ, йўқ, шундай, совуқда иссиқ чойни бирдан ичсанг, яхшигина терлаб, кейин ҳаловатбахш бардамлик ҳис этасан, киши.

Аммо Оннода-бабу терлашга улгурмай, Жогендро билан Окхой кириб келди. Бугун Окхойнинг ўзига зўр эътибор билан оро бергани сезилиб турарди, кўкракни соат занжирлари безаган, ўнг қўлида кумуш тутқали хасса, чап қўлида қора қоғозга ўралган қандайдир китоб. Бугун у одатдаги жойида ўтирмай, курсини Хемнолини томонга суриб, жилмайди:

— Афтидан, соатингиз шошилаётган кўринади?

Хемнолини у томонга қайрилиб ҳам қарамади, саволига ҳам жавоб бермади.

— Хем, она қизим, юр, юқорига чиқамиз,— деди Оннода-бабу.— Менинг қишки кийимларимни офтобга ёйиш керак.

— Ахир офтоб қочмайди-ку, дада,— деди Жогендро,— бунча шошмасангиз? Хем, Окхойга бир пиёла чой қуй-чи. Менга ҳам. Албатта, аввал меҳмонга.

Окхой кулиб юборди.

— Сизлар бундай фидойиликни сира кўрганмисизлар? Худди сэр Филипп Сиднейнинг¹ ўзи-я.

Хемнолини унинг сўзига заррача эътибор бермай, икки пиёла чой қуйиб, бирини Жогендрога берди, иккинчисини эса, зарда билан Окхой тарафга суриб қўйиб, отасига қаради.

— Тездан ҳаво исиб, ишлаш қийин бўлиб қолади; юр, бора қолайлик, Хем!

— Кийимларни бошқа кун қуритсангиз ҳам бўлар!— деб қичқирди Жогендро.— Ахир, Окхой келди...

Мана шунда Оннода-бабунинг жиғибийрони чиқди:

— Сиз фақат мажбур қилишни биласиз! Уз муддаонгизга эришиш учун одамларни зўрлашигина ўйлайсиз, бунинг оқибатида уларнинг қандай оғир мусибатларга дучор бўлиши билан ишингиз йўқ. Мен кўпдан бери индамай, ҳаммасига чидаб келдим, аммо энди — бас! Хем, она қизим, эртадан бошлаб биз юқорида, менинг хонамда чой ичамиз.

¹ Филипп Сидней — инглиз шоири (1554—1586) нидерландлар мустақиллиги йўлида уришиб ҳалок бўлган.

Оннода-бабу Хемнолини билан чиқиб кетай деб турганда, қиз хотиржамлик билан деди:

— Бир оз ўтиринг, дада, ахир қониб чой ичганингиз йўқ. Окхой-бабу, қоғозга ўралган бу сирли нарсанима деб сўрашим мумкинми?

— Нималигини сўрашгина эмас, бу сирдан воқиф бўлишингиз ҳам мумкин,— жавоб берди Окхой ва ўралган нарсани Хемнолинига узатди.

Қиз уни очиб, Теннисон шеърларининг чарм муқовали тўпламини кўрди. Қизнинг ранги ўчиб кетди. Шундай бир китобни, худди шундай муқовада илгари ҳам ҳадя тариқасида олганди. У ҳозир ҳам унинг ётоғида ёзув столининг қутиларидан бирида авайлаб сақланмоқда.

Жогендро сал илжайди.

— Сир ҳали батамом очилгани йўқ,— деди у ва китобнинг биринчи тоза саҳифасини очди. Унда: «Шримоти Хемнолинига ҳурмат нишонаси. Окхойдан» деб ёзилган эди.

Китоб қизнинг қўлидан сирганиб полга тушди. Хемнолини унга қайрилиб ҳам қарамай, Оннода-бабуга мурожаат қилди:

— Кетамиз, дада.

Улар биргалашиб чиқиб кетдилар. Жогендронинг кўзлари яшиндек чақнарди:

— Мен бу ерда ортиқ турулмайман, бошим оққан томонга кетиб, муаллимлик қиламан.

— Сен бекорга хафа бўляпсан, дўстим. Мен ўшандаёқ сени хато қилди, деб гумонсираган эдим. Мени ҳамиша умидвор қилиб юрганинг учун гоят мутаассирман. Аммо сенга очиғини айтсам, Хемнолини ҳеч қачон менга илтифот қилмайди. Яхшиси, кел дўстим, бу хомтамаликни йиғиштириб қўяйлик. Ҳозир сенинг асосий ишинг — уни Ромешни унутишга мажбур этиш.

— Айтишга осон, бироқ, қандай қилиб, мана шунин билмоқчиман.

— Гўё дунёда мендан бошқа муносиб йигит йўқдай! Мен биламан, агар синглингни ўрнида сен бўлсанг, менинг қариндошларимга қачон бўйдоқликдан қутуларкин деб, қақшаб, кунларни санаб юришга тўғри келмасди! Нима бўлганда ҳам яхши куёв топиш

зарур, куёв шундай бўлсинки, уни кўрганда, қиз офтобга кийим ёйиш истагида ёниб, қочиб кетмасин.

- Куёвни заказ билан тайёрлаб бўлмайди,

— Нега дарров қўлингни ювиб қўлтиққа урдинг? Мен куёв топаман, лекин сен ошиқма, йўқса, ҳамма ишни барбод этасан. Ҳаммадан ҳам, тўй ҳақида гапириб, иккала ёшни чўчитиб қўймаслик керак. Аввало уларни ўз ҳолига қўйиб қўй, бир-бирларини яхшилаб билишсин, тўй кунини кейинчалик ҳам тайинлашинг мумкин.

— Сенинг усулинг жуда соз, бироқ, бу куёв ким ўзи?

— Сен у билан таниш эмассан, лекин кўргансан. Доктор Нолинакха.

— Нолинакха!

— Нега таажжубланыпсан? Унинг номини «Брахмо Самаж»га боғлаган ғийбатларга умуман эътибор қилма. Нахотки сен шундай куёвни қўлдан чиқарсанг?

— Мен куёвларни рад эта олганимда, ҳеч нарсадан ғам емасдим. Бироқ, Нолинакха уйланишга рози бўлармикин?

— У бугуноқ розилик билдиради, деб кафилик беролмайман, албатта, лекин кейинча нега розилик бермасин? Менга қара, Жоген, эртага Нолинакха лекция ўқийди, сен Хемнолини билан лекцияга бор. У зўр фасоҳат билан сўзлайди, гоят сўзамол, хотин-қизнинг кўнглини олиш учун шунинг ўзи кифоя! Хотинларда ақл йўқ! Улар гапга аста қулоқ солувчи эрнинг нотиклик қилувчи эрдан кўп даража афзаллигини билмайдилар.

— Аммо мен Нолинакха ҳақида кўпроқ нарса билишни истардим,— деди Жогендро.

— Жоген, агар унинг тарихида кичик бир нуқсон топсанг, бу сени безовта қилмасин. Сезилар-сезилмас кичик бир доғ сенинг кучинг етмайдиган қиммат нарсанинг нархини тушириб, қўлинг етадиган қилиб қўяди. Бинобарин, менингча, бу қайтага яхши.

Нолинакханинг Окхой Жогендрога ҳикоя қилиб берган тарихи, қисқача қилиб айтганда, қуйидагидан иборат эди:

Нолинакханинг отаси Ражоболлобха Фаридпур вилоятида кичик заминдор эди. У ўттиз ёшида «Брахмо Самаж»га киради. Бироқ, унинг хотини бу динни қабул қилмайди ва эридан тамом мустақил ҳолда ўз диний маросимларини пухталиқ билан бажаришда давом этади. Ражоболлобха бундан завқланмасди деб айтиш ортиқча, албатта. Унинг катта йигит бўлиб қолган ўғли Нолинакха ўзининг диний ҳоври ва сўзамолиги туфайли «Брахмо Самаж»да кўзга кўринарли жойни эгаллади.

Хизмат вазифаси юзасидан бутун Бенгалияни кезиб, доктор Нолинакха тўқис хулқи, ўз ишининг кўзини билиши ва саховатпарварлиги билан шуҳрат қозонди.

Кутилмаганда ақлга сиғмайдиган бир ҳодиса рўй берди. Ражоболлобха гўё ақлдан озди-ю, бир тул хотинга уйланмоқчи бўлди. Ҳеч ким уни раъйдан қайтаролмади. «Менинг хотиним — аслида менга хотин саналиши мумкин эмас, негаки у менинг диний эътиқодларимни қувватламайди; шунинг учун мен билан бир дин, бир эътиқодда, бир маслакда бўлган, ҳамда менинг кўнглимга ёққан бир аёлга уйланмаслик — бемаънилик» дер эди Ражоболлобха ва кўпчиликнинг қаршилигига қарамай, индуист одатига мувофиқ тул хотинга уйланди. Шунинг кетидан Нолинакханинг онаси бу уйни тарк этиб, Банорасга жўнашга ҳозирланганда, Нолинакха Рангпурда докторлик тажрибасини тўхтатиб, у билан бирга кетмоқчи эканини маълум қилди.

— Ўғлим,— дея йиғлаб жавоб берди онаси,— динимиз ҳар хил. Нега сен ўзингга беҳуда ташвиш ортирасан!

— Бизнинг орамизда ҳеч қандай ихтилоф бўлмайди, она,— жавоб берди Нолинакха. У отаси томонидан ташланган, ҳақоратланган онасини бахтиёр қилишга қатъий бел боғлаб, у билан бирга Банорасга жўнади.

Кунлардан бир кун онаси Нолинакхадан, нега хотин олмайсан, деб сўраганда, у хижолат тортиб:

— Нима ҳожати бор? Унингсиз ҳам яхши яшайман-ку,— деб жавоб берди.

Шунда онаси, ўғли унинг туфайли кўп қурбонларга рози бўлганини, лекин «Брахмо Самаж» доираси-

дан четдаги қизни олишга ҳали у тайёр эмаслигини пайқади.

— Мени деб зоҳид бўлишингни асло хоҳламайман, болам,— деб ҳасрат қилди у Нолинакхага.— Ўз таъбингга мувофиқ хотинни танла, мен эътироз қилмайман.

Нолинакха бу хусусда бир неча кун ўйлаб, кейин онасига мурожаат қилди:

— Мен сизга маъқул бўладиган бир хотин олиб келаман, она. У ҳамиша сизнинг хизматингизда бўлиб, ҳеч бир амрингиздан бўйин товламайди. Шунинг билан қўйингки, сизга номаъқул ва сизни ранжитадиган одамни мен бу уйга бошлаб келмайман.

Шундан сўнг Нолинакха қайлиғ қидириб Бенгалияга жўнаб кетади.

Мана шу ўринда тарихнинг олтин занжири узилб қолади. Баъзилар, у бир қишлоққа бориб, қандайдир бир етим қизга уйланган, лекин қиз тўйдан сўнг дарров ўлган эмиш, дейшади, бошқалар эса, бу ривоятнинг тўғрилигига гумонсирайдилар. Окхой бўлса, Нолинакха тўйнинг сўнги минутада қочган, деган фикрни илгари суради.

Нима бўлганида ҳам, Окхой бундай деб ўйлайди: агар ҳозир Нолинакха ўзига ёққан бир қизга уйланишни истаса, онаси унга монелик қилмайдигина эмас, балки қувонади.

Нолинакха Хемнолинидай яхши қайлиғни қаердан топади? Бунинг устига Хемнолини хушмуомала, агар унинг онасига муносиб иззат-эҳтиром кўрсатса, у ҳам ўз навбатида қизга ҳеч қандай озор бермайди. Буларнинг барини идрок этмоқ учун Нолинакханинг Хемнолини билан икки кунлик ошнолиги кифоя. Бинобарин, Окхой уларни албатта таништириш лозим деб ҳисоблайди.

ҚИРҚИНЧИ БОБ

Окхой кетиши билан Жогендро болохонага чиқди. Оннода-бабу билан Хемнолини меҳмонхонада ўтириб суҳбатлашмоқда эди. Жогендро пайдо бўли-

ши билан Оннода-бабу бир оз уялинқиради. Бугун чой асноси у ўзининг одатдаги мулойимлигини йўқотиб, бир оз қизишди. энди мана шу унга тинчлик бермаётган эди. Шунинг учун у ҳозир ўзгача бир меҳрибонлик билан ўғлига мурожаат қилди:

— Кир, кира қол, Жоген, қани биз билан ўтир!

— Сиз уйдан мутлақо чиқмай қолдингиз, дада,— деди Жогендро.— Икки киши кун бўйи ўтиришининг нима хосияти бор?

— Ҳа, биз кўпдан бери уйдан чиқмас бўлиб қолдик. Хем бирор жойга боргундек бўлса, дарҳол боши оғрий бошлайди.

— Нега мени айблайсиз, дада?— деди Хем.— Ахир ўзингиз мени бирон жойга олиб юришни хоҳламайсиз-ку.

Хемнолини ўзини қайғу синдирмаганини, атрофидаги ҳамма нарсага жуда қизиқиб қарашини исботлашга уринарди.

— Эртага лекция бўлади, дада, Хемнолини билан ўшанга борсангиз бўлмайдими?— деди Жогендро.

Оннода-бабу Хемнолинининг тиқилинч, олағовур мажлисларни ёқтирмаслигини биларди, шунинг учун жавоб бермай, савол назари билан қизига қаради. Бироқ бу гал Хем кутилмаган бир жонлилик билан хитоб қилди:

— Лекция? Ким ўқир экан?

— Доктор Нолинакха,— деди Жогендро.

— Нолинакха?— қайта сўради Оннода-бабу.

— У ажойиб нотик,— давом этди Жогендро.—

Бунинг устига у бабунинг ҳаёт тарихини эшитиб, фақат ҳайратда қолиш мумкин. Ана фидокорлик! Ана ирода! Бундай одамлар жуда кам учрайди!

Ҳолбуки икки соат бурун Жогендрога Нолинакха ҳақида ноаниқ овозалардан бошқа ҳеч нарса маълум эмасди.

— Жуда саз! Бориб эшитамиз, дада,— деди Хемнолини шавқ билан.

Оннода-бабу қизнинг ташаббускорлигига ишонмади, лекин хушвақт бўлди.

«Агар Хем, гарчи ўз хоҳишига қарши бўлса ҳам, жамиятга аралашиб юрса,— деб ўйлади у,— балки

тезроқ тинчланиб кетар. Кишиларга аралашиб юриш — қайғунинг энг яхши дориси».

— Яхши, Жоген, — деди у ўғлига, — эртага биз шу лекцияга борамиз. Бироқ бизга гапириб бер-чи, Нолинакха хусусида сен нималар биласан? Одамлар унинг ҳақида ҳар хил гапирадилар.

Жогендро кўп жоврайдиган кишиларга қарши газаб билан гапира бошлади:

— Динни ўзлари учун шунчаки бир одат деб билганлар, яқин кишиларни адолатсизлик билан айблаб, бадном қилиш учун худо уларни махсус яратган деб ишонадилар. Дунёда дин номидан савдо қилувчилардан кўра разилроқ ғийбатчини қидириб тополмайсан, — деди у, борган сари алангаланиб.

— Тўғри, Жоген, тўғри, — такрорларди Оннода-бабу ўғлининг жаҳлини тушириш учун. — Яқинларининг нуқсон ва хатоларини муҳокама қилган кишиларнинг ақли паст, хулқи шубҳали, юраги тош бўлади.

— Сиз мени кўзда тутяпсизми, дада? — сўради Жогендро. — Бироқ менда диёнат унча қаттиқ эмас, мен ҳозир бировни ҳақорат қилсам, бирпасдан кейин мақтайман, агар керак бўлса, ишни мушт билан ҳал қиламан.

— Сенга нима бўлди, Жоген, — тўлқинланиб гапирди Оннода-бабу, — сен ақлдан озибсан! Сенинг ҳақингда гапиряпти деб ким айтди? Ахир мен сени яхши биламан-ку!

Шунда Жогендро Нолинакха тўғрисида, уни кўкларга кўтариб муфассал ҳикоя қилди.

— Онасини бахтиёр қилиш учун ўзининг шахсий майлларидан воз кечиб, Банорасга кўчиб келди. Шунинг учун ҳам кўплар унинг ҳақида ғийбат қилишга таяёрдирлар. Аммо мен худди шунинг учун Нолинакхани ҳурмат қиламан. Бунга сен нима дейсан, Хем?

— Сизнинг фикрингизга тамомила қўшиламан.

— Хем унинг хатти-ҳаракатини маъқуллайди деб ишонган эдим. У ўзи ҳам отасининг бахти учун ҳар қандай қурбонга қувониб, рози бўлишини жуда яхши биламан! — Оннода-бабу меҳр тўла табассум билан қизига назар солди. Хемнолини хижолатдан қизариб, ерга кўз тикди.

Ҳали кеч киргунча йўқ эди, Оннода-бабу билан Хемнолини лекциядан уйга қайтиб келдилар.

— Ҳа, мен бугун жуда ҳузур қилдим, — деди Оннода-бабу чойга ўтириб. У бошқа бир оғиз гапирмай, чуқур уйга толди.

У чойдан кейин Хемнолинининг оҳиста туриб, хондан чиқиб кетганини ҳам сезмай қолди.

Бугун мажлисда нутқ сўзлаган Нолинакха ажаб ёш ва гўзал кўринди. Унинг юзи ҳали ҳам ўсмирларникидай лола ранг, шу билан бир вақтда, бутун қиефатидан чуқур донишмандлик кўриниб турарди.

Нолинакха нутқининг мавзуи — «Маҳрумийат» эди. У дедики, агар биров маҳрумийат жафосини чекмаган экан, демак бирор нарсага эга ҳам бўлмаган. Риёзат чекмай маънавий камолотга эришиб бўлмайди; фақат маҳрумийат эвазига топган нарсамизгина қалбимизнинг жавҳари бўла олади. Дунёвий бойлик бизнинг кўз ўнгимизда кулга айланиши мумкин, уни йўқотган одам бахтсиз: бироқ унинг учун йўқотиш — қимматроқ бир нарсани топиш имкониятидир.

Борди-ю, биз бирор нарсадан маҳрум бўлиб, бош эгиб, қўл қовуштириб, итоаткорлик билан: бу инъом — фидоилик инъоми, қайғу ва кўз ёшларим инъоми дея олсак — унда ўткинчи нарсалар абадий бўлади, биз учун одатдаги нарса санамга айланиб, юрагимиз ибдатхонаси хазинасида абадий сақланади.

Унинг нутқи Хемнолинини ларзага келтирди. Қиз томда, юлдузли осмон гумбази остида қимир этмай ўтирар эди. Унинг кўнгли қаноат ҳосил қилди, осмон ва бутун олам қандайдир маъно касб этгандай туюлди.

Лекциядан қайтиб келаркан, Жогендро шеригига:

— Заб куёв топибсан-да, Окхой, бай,бай, бай! — деди. — Аллақандай зоҳид-ку! Гапирган гапларининг ярмини ҳам тушунганим йўқ.

— Касалига қараб дори ёзиш керак. Хемнолини Ромешнинг ақлу идрокига мафтун. Бу зоҳид ҳам ақли расо йигит, йўқса, у сен билан биздек одамларни лола

қилиб қўёлмасди. У гапирганда Хемнинг юз ифодасини кўрдингми?

— Бўлмаса-чи! Албатта! Нутқнинг унга манзур бўлгани равшан. Бироқ, умуман, уни нотикқа никоҳлаш энгил бўлади деган сўз эмас.

— Сен шу лекцияни биздан бирортамиз ўқисак унга ёқарди деб ўйлайсанми? Нахотки сен, хотинларни айниқса зоҳидларга мойил эканини билмасанг, Жоген? Ҳатто Калидаса¹ ҳам ўз достонида бир зоҳидни деб Уманинг ўзи ҳам тарки дунё қилганини тасвир этган.² Сенга шуни айтиб қўяйки, Хемнолинига қандай куёвни топиб келма, у ҳамма вақт уни Ромеш билан таққослаб кўради, бундай қиёсга эса, ҳар ким ҳам бардош беравермайди. Нолинакха бўлса, бошқалардай эмас, уни биров билан таққослаш Хемнинг хаёлига ҳам келмайди. Агар сен бирор йигитни Хемнолинининг олдига бошлаб келсанг, у дарров сенинг ниятингни пайқаб, бунга тиш-тирноғи билан қаршилиқ қилади. Аммо бирор маъқулроқ баҳона билан Нолинакхани бу ерга олиб келолсанг, Хемнолинида ҳеч қандай шубҳа пайдо бўлмайди. Ундан кейин оддий эҳтиромдан бир-бирларига гулчамбар тақшишга — бир қадам.

— Муғомбирликни сира эплолмайман, яхшиси — ҳамма гапни бир йўла айтиб қўя қолиш. Аммо нима деб айтма, барибир, бу куёв менга ёқмайди.

— Менга қара, Жоген! Фақат ўз қатъиятинг билан ҳеч нарса қилолмайсан. Шароит ҳамиша қулай бўлавермайди. Ишқилиб, билмадим, яна нима билан Хемнолинининг торагидан Ромешни чиқариш мумкин бўларкин. Буни зўрлик билан қила оламан деб ўйлама. Агар менинг маслаҳатимга кўнсанг, ҳаммаси тўғриланиб кетади.

— Гап шундаки, мен Нолинакхангни тушунмадим,

---

¹ Калидаса — V асрда яшаган машҳур ҳинд шоири ва драматурги. Унинг асосий асарлари: «Булутлар даракчи» достони, «Сакунтала», «Малаянки ва Агнимитра» драмалари ва бошқалардир.

² Бу ерда Калидасанинг «Кумара Самбхава» («Уруш тангрисининг туғилиши») достони кўзда тутилади.

бу хил одамлар билан алоқада бўлишдан чўчийман. Қордан қутулиб ёмғирга тutilмайлик тагин.

— Дўстим, ҳар ҳолда, биринчи дафъа куйганларингиз учун ўзларинг айбдорсизлар, энди сен ўз соянгдан қўрқадиган бўлиб қолибсан. Ахир, Ромеш масаласида сизлар бошдан болалардек соддалик қилдинглар: гўё ёлғончилик унга бегона, шастрни¹ билишда у оз бўлмаса иккинчи Шанкарачаря², адабиётда бўлса гўё ўн тўққизинчи аср модасида эркакча кийиниб олган Сарасватининг ўзи Ромеш менга биринчи кўришдаёқ ёқмади. Мен умримда бундай олий мақсадли кишиларни кўп кўрганман, бироқ менинг оғиз очишим мумкин эмасди. Сизлар, мендай номусиб, бачкана одам фақат улуғ кишиларга ҳасад қилишгагина қобил деб ҳисобладингиз. Ҳар нечук, кейин фаҳмладингизки, улуғ кишиларни, яхшиси, узоқдан ҳурмат қилмоқ лозим, ўз синглингни ундай кишига эрга бериш эса — хатардан холи эмас. Мақолни эсингда тут: «тиканни тикан билан чиқарадилар». Агар бирдан-бир чора шу бўларкан, бу ерда инжиқлик қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

— Менга қара, Окхой, мишг марта такрорласанг ҳам, барибир, Ромешнинг қандай одам эканини биринчи бўлиб пайқаганинга ишонмайман. Ҳақиқатда, сен уни ёмон кўрардинг. Шунинг учун у нимаики қилса, олайиб қараганинг қараган эди, мен, буни умуман сенинг ҳаддан ташқари зийраклигинг натижаси деб санашга ҳам мойил эмасман. Гап бундай: қаерда муғомбирлик лозим бўлса, ўзингга ишон, ундай жойда мендан фойда чиқмайди. Умуман Нолинакха менга сира ёқмади.

Жогендро билан Окхой Оннода-бабунинг меҳмонхонасига кирганларида, Хемнолинининг бошқа эшикдан секин чиқиб кетганини кўришди. Улар кўчада келаётганда қиз деразадан кўриб қолганини Окхой билган эди. У кулимсираб, Оннода-бабунинг пинжигга кириб ўтирди.

¹ Шастрлар — фалсафа ва бошқа илмларга оид қадимий асарлар

² Шанкарачаря — (VIII-IX асрлар) Ведантларни — фалсафий асарларни талқин этган машҳур олим.

— Нолинакха чин юракдан гапиреди, шунинг учун унинг сўзлари ҳар бир кишининг юрагига тез бориб тегади,— деди у ўзига чой қуя туриб.

— Ҳа, истеъдодли одам,— деб қўйди Оннода-бабу.

— У шунчаки истеъдодлигина эмас,— хитоб қилди Окхой,— бунақа олижаноб одам камдан-кам учрайди.

Гарчи Жогендро у билан тил бириктирган бўлса ҳам, бу ерда чидаб туrolмади.

— Сен олижанобликдан гапирма,— деди у,— унақа авлиёлардан худо сақласин!

Ҳолбуки кечагина у Нолинакханинг олижаноблигини ҳаддан ошириб мақтаган ва ғийбатчилар билан унинг душманларини ҳақорат қилган эди!

— Уялмайсанми шунақа нарсаларни гапиргани, Жоген!— деди Оннода-бабу.— Майли, мен ҳатто баъзан янглишсам ҳам, биринчи қарашда яхши кўринган одамлар — аслда ҳам шундай деган фикрга тезроқ ишонгим келади. Бироқ, норасо ақлимнинг ҳимояси учун олижаноб бир кишидан гумонсирашга лаёқатим йўқ! Нолинакха-бабу бошқаларнинг сўзларини такрорламади, у ўз маънавий тажрибасидан олиб гапирди, бу гаплар менга ҳақиқатдай туюлди. Мунофиқ ҳақиқат нималигини қаёқдан билсин? Ҳақиқат — олтинга ўхшайди, уни сунъий йўл билан вужудга келтириш мумкин эмас. Шахсан менинг Нолинакха-бабуга ташаккур изҳор қилгим бор!

— Мен унинг соғлигига хавотир қиламан,— деди Окхой.

— Қандай, нахотки касал бўлса?

— Йўқ, гап унда эмас: у кечаю кундуз шастр ўқиш ва ибодат қилиш билан, ўзига мутлақо эътибор қилмай қўйган.

— Бу жуда ёмон,— деди Оннода-бабу.— Ўз аъзойи баданимизни вайрон қилишга ҳақимиз йўқ, уни биз яратган эмасмиз. Агар у билан танишиш насиб бўлса, уни шубҳасиз қувватга келтирган бўлардим, негаки, саломатликни сақлаш учун бир неча оддий қоидаларга риоя қилиш зарур: биринчидан...

Жогендронинг тоқати тоқ бўлди:

— Дада, нега сиз бунга беҳуда бош оғритяпсиз? Мен бугун Нолинакха-бабуни кўрганда, саломатлик

учун худди шу тақводорлик турмуши қайта фойдалироқ экан деган фикрга келдим! Ҳатто буни ўзим ҳам тажриба қилмоқчиман. Кўрайчи, нима чиқаркин!

— Йўқ, йўқ, Жоген, Окхой айтган гапнинг жони бор. Қанчадан-қанча машҳур одамлар ёшлигида ҳалок бўлади. Улар ўз саломатликларига эътиборсиз қараб, ватанга зарар келтирадилар. Бу гал ҳам шундай бўлишига йўл қўйиб бўлмайди. Нолинакха сен ўйлагандай эмас, Жоген. Бу виждонли одам! У ўзини эҳтиёт қилиши керак.

— Мен уни ҳузурингизга олиб келаман,— деб ваъда қилди Окхой.— Буларнинг барини унга тушунтирсангиз ғоят соз бўлади. Имтиҳонлар вақтида менга аллақандай илдининг сувини берганингиз хотиримда, кишини жуда бардам тутаркан. Ақлий иш билан шуғулланувчилар учун ундан яхши дорини ўйлаб топмайсан. Агар Нолинакха-бабуга ҳам ўшандан берсангиз...

Жогендро ўрнидан сапчиб турди.

— Окхой, мен кетдим! Сен одамни ақлдан оздиришинг мумкин! Қуюшқондан чиқиб кетдинг! — деганича тез жўнаб қолди.

КИРҚ ИККИНЧИ БОБ

Илгари, бардам вақтларида, Оннода-бабу ҳам европача, ҳам ҳиндча ҳар хил дориларни тажриба қилиб кўрар эди, бироқ энди ҳар қандай доридан ихлоси қайтди. Ҳозир, соғлигининг мазаси кетганда, сиҳатдан гапириш у ёқда турсин, ҳатто ўз касалини яширишга уринади.

Бугун у ўтирган жойида мизғиб қолди. Нарвонда оёқ шарпасини эшитган Хемнолини тиззасидан каштасини олиб қўйиб, акасидан шовқин солмасликни илтимос қилиш учун эшик томонга юрди. Қараса, бу ерда Жоген ёлғиз эмас: у билан бирга Нолинакха-бабу ҳам келган экан. Қиз бошқа хонага қочиб кетмоқчи бўлганда, Жоген тўхтатди:

— Хем, Нолинакха-бабу келди, мен сени таништирамоқчи эдим.

Хемнолини тўхтаб қолди. Нолинакха унга яқин келиб, бошини қуйи солиб кўришди.

Шу вақтда уйғониб кетган Оннода-бабу:

— Хем!— деб чақирди, қиз унинг олдига бориб, пичирлаб Нолинакха келганини хабар қилди.

Жогендро меҳмон билан хонага кирган ҳамон, Оннода-бабу шошилиб уларнинг истиқболига турди.

— Сизни ўз уйимда кўриш мен учун катта бахтдир,— деди у.— Хем, она қизим, сен қаёққа кетяпсан, ўтир. Нолинакха-бабу, бу менинг қизим, Хем. Кеча биз у билан сизнинг нутқингизни эшитиб, жуда ҳузур қилдик. Сиз айтгандай: «Нимаики ҳақиқатда бизники бўлса, уни йўқотишимиз мумкин эмас. Нимаики аслда бизники бўлмаса, фақат шундангина жудо бўлишимиз мумкин»,— ахир бу сўзларда чуқур маъно бор, тўғри-ми, Хем? «Бирор нарса қўлдан чиққандан кейингина, унинг бизники ёки бизники эмаслиги равшан бўлади». Сизга бир илтимосим бор, Нолинакха-бабу. Агар баъзи-баъзида бизникига кириб суҳбатлашсангиз, жуда миннатдор қилган бўлар эдингиз. Биз деярли ҳеч ерга бормаймиз. Шунинг учун, қачон келсангиз ҳам, ҳамини мени ва қизимни уйдан топасиз.

— Мажлисда ҳар хил оқилона нарсаларни гапирганим учун мени жиддий одам деб ўйламангиз,— жавоб берди Нолинакха уялинқираб турган Хемнолинига қараб.— Студентлар чиқиб сўзланг деб туриб олдилар, мен бўлсам одамларнинг илтимосларини сира рад этолмайман. Бироқ энди аминманки, улар иккинчи дафъа чиқиб сўзлашимни илтимос қилмайдилар. Студентлар нутқимнинг тўртдан уч қисмини тушунмаганликларини очикдан-очик айтдилар. Сиз ҳам у ерда эдингиз, Жоген-бабу. Сизнинг сабрингиз тугаб, соатга қарашларингиз менинг юрагимга таъсир қилмади, деб ўйламанг.

— Агар мен бир нарсани тушунмаган бўлсам, бунга менинг норасо ақлим айбдор, бинобарин сиз бу жиҳатдан ташвиш тортмасангиз ҳам бўлади.

— Маълум ёшга боргандагина ҳамма нарсани тушуниш мумкин бўлади, Жоген,— деди Оннода-бабу.

— Менимча, ҳамма нарсани билишнинг умуман ҳеч қачон ҳожати йўқ,— деб қўйди Нолинакха.

— Шундай бўлса ҳам, Нолин-бабу, сизга баъзи нарсаларни айтгим келади,— деди йигитга Оннода-бабу.— Парвардигор маълум вазифани адо қилиш учун сиздек кишиларни ато этган экан, уларнинг ўз саломатликларига бепарво қарашлари яхши эмас. Бинобарин, ўз бойликларини бировларга бағишлашга даъват этилган кимсаларга, агар маблағдан ажралсалар, бағишлаш имкони ҳам йўқолади, деб эслатиб қўйиш керак эди.

— Қачон бўлмасин, мени яхшироқ билиб олгач, ишонарсизки, мен умуман дунёда ҳеч нарсага лоқайд қарамайман,— жавоб берди Нолинакха.— Дунёга бир абгор гадодек қуруқ қўл билан келдим. Кўп машаққатлар билан, кўп одамларнинг олижаноблиги туфайли, аста-секин жисмим қотди, ақлим ўсди. Бирор нарсага бепарво қарасам — ортиқча манманлик қилган бўлардим. Кишининг ўзи ярата олмаган нарсани вайрон қилишга ҳаққи йўқ.

— Жуда тўғри. Сиз кеча ўз нутқингизда ҳам шунингдек бир нарса ҳақида гапирган эдингиз.

— Бўпти, сизлар қолинглар, менинг эса ишим бор, кетаман,— деди охири Жогендро.

— Мени афв этинг, Жоген-бабу,— деди Нолинакха,— мен одамларнинг жонига тегадиганлардан эмасман, бунга амин бўлинг. Мен ҳам кетаман. Юринг, мен сизга ҳамроҳ бўлай.

— Йўқ, йўқ, менга эътибор қилманг, мен ўзим ҳеч ерда узоқ ўтиролмайман.

Жогендро кетгандан кейин, Оннода-бабу Нолинакхадан қаерда туришини сўради. Нолинакха кулиб юборди.

— Муқим бир жойим бор деб айтолмайман. Та-нишларим кўп, ҳар бири ўз уйига таклиф қилади. Шу тариқа биридан иккинчисига кўчиб юраман. Бу менга ёқади, бироқ баъзан, нима бўлганда ҳам, ёлғиз туриш эҳтиёжи туғилади. Шунинг учун Жоген-бабу худди сизга қўшни уйни мен учун ижарага олди. Бу маҳалла чиндан ҳам жуда тинч кўринади.

Оннода-бабу бу хабардан ғоят қувонганини айтди, бироқ агар у зийракроқ бўлганда, буни эшитиб Хемнолинининг юзлари дарддан бир онда қандай ўзгариб

кетганини сезарди. Ахир бу ерда илгари Ромеш яшаган эди.

Бу орада чой тайёр бўлганини айтишгач, ҳаммалари меҳмонхонага тушдилар.

— Хем, она қизим,— деди Оннода-бабу,— Нолин-бабуга бир пиёла чой қуй.

— Йўқ, Оннода-бабу,— деди Нолинакха,— мен чой ичмайман.

— Йўғе, қўйсангиз-чи, Нолин-бабу, биргина пиёла, бўлмаса ширинликдан еб ўтиринг.

— Афв этасиз, ичолмайман.

— Сиз ўзингиз докторсиз, мен айтмасам ҳам биласизки, тушки таомдан сўнг, уч-тўрт соат ўтгач, чой-хўрлик баҳонаси билан андак иссиқ сув ичиш қорин учун ғоят фойдалидир. Албатта, агар одатланмаган бўлсангиз, у ҳолда суюқроқ чой дамлатиш мумкин.

Нолинакха тараддудланиб Хемнолинига қаради. Унинг юз ифодасидан, чойимиздан ҳазар қиляпти деб дарғазаб бўлиб ўтирганини фаҳмлади. Шунда у, қизга тикка боқиб, гапира кетди:

— Бу мутлақо сиз ўйлагандай эмас. Мени сизларнинг дастурхонингиздан ҳазар қилади деб ўйламанг. Илгари мен доим чой ичиб юардим, ҳа, ҳозир ҳам унинг ҳидини яхши кўраман: сизларнинг ичишларингизни кўриб ҳавасим келяпти. Бироқ сизлар, эҳтимол билмассизлар, менинг онам диний урф-одатларга қаттиқ риоя қилади, унинг мендан бошқа ҳеч кими йўқ, мен бўлсам имкон борича унга яқин бўлишни истайман, шунинг учун чой ичмайман. Аммо мен сизларнинг ҳозир чой ичишдан топган ҳузур-ҳаловатингизга батамом шерикман, бинобарин сизнинг меҳмондўстлигингиздан фойдаланяпман.

Дастлаб Нолинакханинг сўзлари Хемнолинига малол келди. Унга, Нолинакха уларнинг олдида ўзининг ҳақиқий юзини очмай, фақат сўзамоллик пардасига яширинишга уринаётгандай туюлди. Хемнолини бир нарсани тушунмади: биринчи танишишда Нолинакхага ўз тортинчоқлигини енгил ғоят қийин бўлди, шунинг учун у тез-тез жиддийлашиб кетар ва бу унинг табиатига мос келмасди. Ҳатто у чиндан ҳам ўзи ўйлаган бирор нарса ҳақида сўзлай бошлаганда, гап

оҳангида қандайдир ғайри табиийлик билиниб турар, буни у ўзи ҳам сезарди. Мана шунинг учун Жогендро тоқат қилолмай кетишга отланганда, у ўз сўзлари учун виждон азобини ҳис этиб, қочишга уриниб кўрди.

Бироқ, Нолинакха онаси ҳақида гапириши билан Хемнолини унга эҳтиром билан қарай бошлади. Она сўзини тилга олиш билан йигитнинг чеҳраси чуқур ва самимий меҳрибонлик нурларида ёришиб кетди. Қизнинг Нолинакха билан яна унинг онаси тўғрисида сўзлашгиси келди-ю, бироқ уялди.

— Бундоқ денг!— деди Оннода-бабу Нолинакханинг изоҳига жавоб беришга шошилиб.— Буни илгари билганимда, сизга ҳеч вақт чой таклиф қилмаган бўлардим. Марҳамат қилиб мени кечиринг!

— Чой ичмаганим учун, мени ўша илтифотингиздан маҳрум қилманг-да,— деди Нолинакха жилмайиб.

Нолинакха кетгандан кейин Хемнолини отаси билан меҳмонхонага чиқди. Қиз унга бенгал журналидан бир мақолани ўқий бошлади, бироқ, отаси дарров ухлаб қолди. Хийладан бери шундай заифлик аломатлари унда одат ҳолига кириб қолганди.

ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ

Нолинакханинг Оннода-бабу ва унинг қизи билан ошналиги қисқа муддатда ҳақиқий дўстлик даражасига ўсиб чиқди. Хемнолини авваллари Нолинакха билан фақат чуқур назарий масалалар тўғрисидагина сўзлашиб бўлар деб ўйлаб, оддий одамлар сингари ҳаётини мавзуларда бундай суҳбатлашиш мумкинлигини тахмин ҳам қилолмаган эди. Шундай бўлса ҳам, ҳазил-мутойибалар ва қувноқ суҳбатлар вақтида Нолинакха доим қандайдир бегонасираб ўтирарди.

Бир кун Нолинакха Оннода-бабу ва Хемнолини билан суҳбатлашиб турганда, Жоген кириб, тўлқинланиб гапира кетди:

— Дада, «Брахмо Самаж» аъзолари бизларни ҳозир Нолинакха-бабунинг шогирдлари деб атай бош-

лаганмиш. Шу туфайли мен бугун Пореш билан жан-жаллашиб қолдим.

— Бироқ бунда бизлар учун аттанг дейдиган ҳеч нарса йўқ чамамда,— кулимсираб жавоб берди Оннода-бабу,— агар мен битта ҳам шогирди йўқ, фақат устозлардан иборат бир жамиятда бўлсам, номус қилардим. Унда насиҳатгўйларнинг шовқинидан бирор нарса ўрганиш мумкин бўлмай қоларди.

— Мен сизнинг фикрингизга қўшиламан, Оннода-бабу,— қувватлади Нолинакха.— Келинг, шогирдлар жамияти тузиб, билим олиш мумкин бўлган жойни излаймиз.

— Бас, бунда кулгилик ҳеч нарса йўқ,— сабрсизланиб гапирди Жогендро.— Сизнинг шогирдингиз деб аталмай, Нолин-бабу, ҳеч ким сизга дўст ёки қариндош бўлолмайди. Бундай лақабдан ҳазил билан қутулиб бўлмайди. Бунақа ишларингизни бас қилинг.

— Тушунтиринг-чи, сиз нимани кўзда тутяпсиз?— сўради Нолинакха.

— Мен эшитдимки, сиз иог¹ таълимига амал қилиб, бурнингиз билан нафас олар экансиз, қуёш чиқишини мушоҳада қилар экансиз, ҳар хил дуо, ибодатларни бажо келтирмай таом емасмишсиз, мана шулар туфайли, сиз, одамларнинг гапига қараганда, «ғилофдан тушиб қолганлар» жумласидан экансиз.

Акасининг кескин ва ножўя қилигидан номус қилиб, Хемнолини бошини пастга эгди. Нолинакха бўлса кулимсиради:

— Албатта, жамиятда ғилофини йўқотиш жиноят саналади. Бироқ қилич ҳам, одам ҳам бутунлай ғилоф ичидагина туравермайди-ку? Қиличнинг ғилоф ичида қоладиган қисми ҳамма вақт бир хил, фақат дастасигина устанинг хоҳиши ва санъатига мувофиқ зийнатланган бўлади. Кишилиқ жамияти ғилофининг ташқарисида шахснинг ўзига хос фазилатларини зухур этиши учун бир оз ўрин қолиши зарурлигини иккор қилмассиз, ахир! Бироқ мени шуниси ажаблан-

---

¹ Иог — ҳиндларнинг диний идеалистик фалсафий таълимоти.

тирадики, менинг уйда, ҳаммадан яшириб қилган бу қадар беозор ишларимни одамлар қаердан билишаркин?

— Нахотки билмасангиз, Нолин-бабу, оламнинг тараққиёти учун масъулият юкини ўз зиммасига олганлар, бошқаларнинг уйларида нималар бўлаётганини аниқлашни ўзларининг энг биринчи вазифаларидан бири ҳисоблайдилар; улар ҳатто етишмаган маълумотларни ўзлари тўлдириш қобилиятига ҳам эгадирлар. Бунингсиз олам камолга эмас, заволга қараб кетган бўларди. Бундан ташқари, Нолин-бабу, агар сиз бошқаларга одат бўлмаган бирор ишни қилгудай бўлсангиз, уни қанча яширманг, барибир кўрадилар, ҳолбуки одатдаги машғулотга ҳеч ким эътибор қилмайди. Мана сизга бир мисол: гарчи у сизнинг тарбиянгиз ҳақида ғамхўрлик қилишни ўз зиммасига олманган бўлса-да, сизнинг томдаги машқингизга Хемнинг кўзи тушиб, бу ҳақда отамга айтибди.

Хемнолини камоли дарғазабликдан ёниб, бир нарсга демоқчи бўлиб турганда, Нолинакха уни тўхтатди:

— Сиз хижолат бўлманг. Сиз, тоза ҳаво олиш учун томга чиқиб, мени эртанги ибодат асносида кўрган экансиз, бунинг учун ҳеч гуноҳкор эмассиз. Кўзингиз бўлгани учун уялишнинг ҳеч ҳожати йўқ. Бу айб ҳаммамизда бор.

— Бунинг устига,— деди Оннода-бабу,— Хем сизнинг машғулотингиз ҳақида заррача норозилик билдирган эмас, аксинча, эҳтиром билан сиз бажо келтирган ибодатлар хусусида мендан сўраб, билиб олди.

— Мен буни мутлақо тушунмайман!— деди Жоендро.— Мен оддий ҳаёт ва унинг одатдаги ахлоқ нормаларидан ҳеч қандай ўнғайсизлик сезмайман, қандайдир махфий диний маросимларни адо этмоқ афзаллик бағишлайди деб ҳисобламайман, аксинча, бундан киши руҳи осойишталигини йўқотиб, чегараланиб қолади. Аммо бу сўзлар учун мендан ранжиманг, чунки мен оддий бир одамман, ерда хоксорларнинг хоксоридек ўрним бор, холос. Юқорида ўтирганларга тош отишдан ўзга йўл билан етолмайман. Менга ўхшашларнинг сон-саноғи йўқ, бинобарин, сиз

кўрилмаган юксакликка кўтарилган экансиз, у ҳолда нишон бўлишингиз турган гап.

— Ахир тош ҳар хил бўлади: бири енгил тегиб ўтади, бошқаси из қолдиради. Агар одам тўғрисида, у ақлини еб қўйибди, ёки болалик қиляпти дейилса, бундан ҳеч ким хафа бўлмайди; аммо бир кишини диёнат йўлига кирибди, насиҳатгўй бўляпти, ўз атрофига шогирдлар тўплашга уринмоқда, деб айбласалар, ҳазил билан қутулиш учун кулги етмай қолади.

— Сиздан яна илтимос қиламан, мендан хафа бўла кўрманг. Томингизга чиқиб, хоҳлаган ишингиз билан тақиқлай? Мен фақат шуни демоқчиманки, агар хатти-машғул бўлаверинг, ҳа, мен ким эдимки, сизга буни ҳаракатингиз умум томонидан қабул этилган чегарадан чиқмаса, у ҳолда гап-сўз ҳам тўхтайди. Мен учун эл қатори иш кўриш маъқулроқ. Белгили чегарадан бир қадам ўтдингми — оломон тўпланади, улар сенга ҳақорат ёғдирадими, ёхуд сажда қиладими — барибир эмасми? Ҳар ҳолда бу оломоннинг диққат марказида бўлиш жуда ҳам кўнгилсиз нарса!

— Сиз ўзингизга қарши чиқяпсиз,— деди Нолин.— Сиз-ку мени томдан пастга — оддий ҳаётга зўрлаб тушириш тарафдорисиз, бас, нечун ўзингиз у ердан қочмоқ истайсиз?

— Менга бугун шуниси ҳам кифоя. Етар! Мен бир айланиб келай!— деди Жогендро.

У кетгандан кейин, Хемнолини бошини қуйи солиб, нима учундир бутун эътибори билан дастурхон попуکلарига тикилиб қолди. Диққат билан қаралганда, унинг киприкларида ёш томчилари титраб турганини кўриш мумкин эди.

Ҳар куни Нолинакха билан суҳбатлашиб юриб, қиз ўз маънавий оламининг қашшоқлигини сизди, Нолинакха танлаган йўл билан бориш истагида ёна бошлади. Қаттиқ изтироб чекиб юрган даврда, на атрофдагилардан, на ўз қалбидан таянч топмай турганда, Нолинакха унинг кўз олдида янги бир дунё очди. Шундай қилиб, яқиндан бери тақводорлик, барча диний маросимларни тўла бажо келтириш гоёси уни чулғаб олди. Унга фақат шундагина ақл мустаҳкам таянч топадигандай туюлди. Бундан ташқари, дард-алам фақат

руҳий ҳолат бўлиб қололмайди: у ўзини бирор фидо-корона риёзатда намоён қилишга ташна бўлади. Ҳозиргача кишиларнинг гап-сўзларидан қўрқиб, Хемнолини буни қилолмасди, ўз ёрида ўзи қовурилиб юрарди. Қачонки Нолинакха тартибларига риоя қилиб, гўштлик таомлар истеъмолидан тийилгач, Хемнолини тинчиди. У ўз ётоғидан барча гилам ва палосларни олди, ётадиган жойига парда тутиб қўйди, бошқа ҳамма буюмлар хонадан олиб чиқилган эди. Ҳар куни ўзи пол ювиб, хонада озгина гул қолдирарди. Чўмилгандан кейин оқ сари кийиб полда ўтирар, ланг очилган дераза ва эшиклардан офтоб шуъласи хонага бемалол қуюлиб кирар, осмон, шабада ва қуёш нури таъсирида у ўзини гўё янги туғилгандай ҳис этарди. Гарчи Оннода-бабу Хемнолинига тўла қўшилмаса-да, унинг юз ифодасидан, бу маросимларнинг бажо келтирилиши қизига қандай руҳий қаноат бағишлаганини кўриб, жуда хушвақт эди. Энди қачон Нолинакха келса, учовлон Хемнолинининг ётоғида, полга ўтиришиб суҳбатлашардилар.

Буни кўриб Жогендронинг жиғибийрони чиқди:

— Бу нимаси? Сизлар уйни қандайдир ибодатхонага айлантирибсизлар. Менга ўхшаган гуноҳкор банда учун бу ерда оёқ қўйгудек ер ҳам йўқ.

Агар бу илгари бўлганда Жогендронинг бундай ҳазили Хемнолинининг жаҳлини чиқарарди, Оннода-бабу эса, ҳозир ҳам унинг сўзларидан гоҳ-гоҳ қизишиб кетарди, аммо Хемнолини билан Нолинакха йигитга фақат осойишта ва меҳрибонона табассум билан жавоб берардилар. Қиз ишончли ва мустаҳкам таянч топиб, ундан уялишни заифлик деб ҳисобларди. Одамлар унинг хатти-ҳаракатини ярашмаган қилиқ деб кулишларини Хемнолини биларди. Бироқ Нолинакхага бўлган эҳтиром ва ишонч уни бутун оламдан ҳимоя қилар ва одамлар уни ортиқ ғазаблантиролмасди.

Бир куни эртанги таҳоратдан сўнг, у ибодат қилиб бўлиб, тинч хонасининг деразаси олдида ҳаракатсиз ўтирган эдики, Оннода-бабу билан Нолинакха кириб келишди. Шу пайтда Хемнолинининг қалбида тўла осойишталик барқарор эди. У аввал Нолинакха олдида, кейин отаси олдида тиз чўкиб таъзим қилди ва хоки-

пойларини кўзга суртди.¹ Нолинакха саросимага тушиб қолди.

— Ҳаяжонланманг, Нолин-бабу,— деди Оннода-бабу,— Хем фақат ўз бурчини адо қилди.

Нолинакха унинг олдига ҳеч қачон бундай барвақт келмаганди, Хемнолини унга савол назари билан боқди.

— Мен Банорасдан хабар олдим, онам қаттиқ бетоб,— деди Нолинакха,— бугун кечки поезд билан уйга кетмоқчиман. Кундузи қиладиган ишларим кўп бўлгани сабабли ҳозир сиз билан хайрлашиш учун келдим.

— Нима ҳам қилардик, иложимиз йўқ. Худованди карим валидайи шарифингизга тез шифо берсин,— деди Оннода-бабу,— сўнгги вақтда бизни бунчалар қўллаганингиз учун сиздан абадий қарздормиз.

— Шунга амин бўлингким, мен сизлардан кўпроқ баҳра олдим. Сизлар қўшнига қилиниши мумкин бўлган ҳамма гамхўрликни қилдингиз. Бундан ташқари: сиздаги ишончининг теранлиги мен узоқ вақтлардан буён ўйлаб юрган кўп муҳим масалаларни янгичасига ёритиб берди. Мен сизнинг ҳаётингизни кузатиб бордим, бу менинг тафаккур ва ибодатларимни бир мақсадга йўналишига зўр таъсир қилди. Яқин кишиларнинг ҳусн-таважжулари шарофати билан қандай тез ва осонлик билан муваффақият қозониш мумкинлигини жуда яхши билиб олдим.

— Бу ерда энг таажжуби шуки, биз ҳамиша ўзимизга нимадир етишмаганини ҳис этиб юрардик, бироқ то сиз билан учрашгунча унинг нималигини билмасдик. Шунда билдикки, бизга худди сиз етишмай юрган экансиз. Ахир биз уйдан чиқмасларданмиз, жамоат орасида камдан-кам бўламиз, мажлисларга ҳам ортиқча ишқивоз эмасмиз. Мен-ку баъзи-баъзида чиқиб юраман, Хемни бўлса, бу ердан бирор ёққа судраб чиқариш жуда мушкул. Аммо ўшанда нимадир одатдан ташқари бир ҳол рўй берди: Жогендан жанобингиз-

---

¹ «Хоки пойни кўзга суртмоқ» — Ҳиндистонда ёшлари улуг ва ҳурматга сазовор одамларга эҳтиромни шу тариқа ифода қиладилар.

нинг нутқ ирод қилишингизни эшитиб, ўйлаб-нетиб турмай, мажлисга қараб равона бўлдик; бундай ҳодиса асло бўлмаган эди десам, ишона беринг, Нолин-бабу! Шундан ўзингиз хулоса чиқарсангиз бўладики, сиз бизга зарур эдингиз, йўқса бундай воқна рўй бермасди. Тақдирнинг ўзи бизни сизнинг қарздорингиз қилиб қўйди.

— Мен сизлардан бошқа ҳеч кимга ўз шахсий ҳаётим хусусида сўзламаганимни билиб қўйишларингизни истардим. Софдилликнинг энг юқори чўққиси — ҳақиқатни очмоқ қобилиятидан иборатдир. Фақат сизларнинг шарофатингиз билан мен ўз фикрларимни изҳор этиш каби муҳим эҳтиёжимни қониқтира олдим. Бинобарин ҳеч қачон унутмангизким, мен ҳам сизларга муҳтож эдим.

Хемнолини бирор оғиз сўз айтмади. У деразадан уйнинг полига тушиб турган куёш нурларига кўз тикиб, хомуш ўтирарди. Нолинакха кетишга ҳозирланганда, қиз унга:

— Онангизнинг саломатликлари ҳақида бизларни хабардор қилиб турунг,— деди.

Нолин ўрнидан кўзгалган ҳамон, Хемнолини яна унга эгилиб таъзим қилди.

ҚИРҚ ТУРТИНЧИ БОБ

Сўнги вақтларда Окхой Оннода-бабунинг уйида кўринмай қолган эди. Аммо Нолинакха Банорасга жўнаган куни, у Жогендро билан яна чой вақтида пайдо бўлди. У ўзича, уни, Окхойни кўриш билан Хемнолинининг асабийланиш даражасига қараб, унинг Ромешини қанчалик эслашини белгилани енгил бўлади, деб ўйларди. Бугун Окхой Хемнолинининг мутлақо хотиржам эканини кўрди. Окхой келганда қизнинг юзларида ҳеч ўзгариш сезилмади.

— Нега сиз кўпдан бери кўринмайсиз?— меҳрибонлик билан сўради қиз.

— Нахотки мен ҳар куни кўришга муносиб одам бўлсам?— деб қўйди Окхой.

— Агар нолейиқлар меҳмонга бориш ҳуқуқидан маҳрум бўлганда, аксариятимизга уйдан чиқмасликка тўғри келарди,— деди Хемнолини.

— Окхой биргина камтарлик билан эътиборга сазовор бўламан деб ўйлаганди,— гапга қўшилди Жогендро,— Хем бўлса, ундан ҳам ошиб, камтарлик умуман ҳамма одамларга хос эканини кўрсатди. Мен ҳам шу ҳақда баъзи нарсалар демоқчиман. Бизга ўхшаш оддий одамлар билан ҳар кун кўришиб туриш мумкин, лекин улуғ одамлар билан камроқ учрашган маъқул, кўп бўлса ҳазм қилиш қийин. Шунинг учун улар ўрмонлар, тоғлар ва ғорларда овораи жаҳон бўлиб кезиб юрадилар, агар улар кишилар орасида маскан қурганларида, биз билан Окхой каби хоксор одамларга ўрмон ва тоғларга қараб қочишга тўғри келарди.

Хемнолини Жогендро кимни нишонга олганини англади, аммо ҳеч қандай жавоб бермади. У учта пиёлага чой қуйиб, отаси, Окхой ва Жогендронинг олдига қўйди.

— Ўзинг-чи, чой ичмайсанми?— деб сўради Жогендро. Хемнолини ҳозир дағал гаплар эшитишини пайқадди. Шундай бўлса ҳам бамайлихотир:

— Йўқ, мен чой ичишни ташладим,— деб жавоб берди.

— Ҳа, кўриб турибман, бу ерда ҳақиқий тарки дунёчилик бошланган! Эҳтимол, чой япроқларида қувваи — зоҳидлик етарли миқдорда эмасдир, зеро бу фақат миробаландагина¹ бўлади. Бу қанақа бахтсизлик! Хем, бас қил бу ишларингни. Бир пиёла чой билан ўз тақводорлигингни бузсанг ҳеч нарса бўлмайди! Бу оилада қаттиқ чегаралаш узоққа бормайди, ўз кишиларинг орасида бундай беҳуда ишларга зеб беришинг ҳеч ҳожати йўқ.

Шу сўзлар билан Жогендро ўрнидан турди ва ўзи яна бир пиёла чой қуйиб, Хемнолинининг олдига қўйди. Қиз пиёлага қўл текизмай:

— Нега сиз чой ичмайсиз, дада, ҳеч нарса емадингиз ҳам?— деди.

---

¹ Миробалан — Ҳиндистонда ўсадиган азим бир дарахтнинг меваси.

Оннода-бабу жавоб бераркан қўллари ва овози қалтирар эди:

— Тўғриси айтганда, она қизим, бугун томоғимдан ҳеч нарса ўтмайди. Жогеннинг ножўя қилиқларига индамай бардош беришга хўп уриндим. Соғлигим шундай бир аҳволдаки, гап бошласам, ўзимни тўхтата олмайман — бўлган гапнинг ҳаммасини айтиб қўяман-да, кейин пушаймон бўлишга тўғри келади.

— Жаҳлингиз чиқмасин, дада,— деди Хемнолини унинг курсисига яқинлашиб,— акам мени чой билан зиёфат қилмоқчи. Майли, жуда яхши, бу мени заррача ранжитмайди. Сиз бирор нарса ейишингиз керак. Мен биламан, қуруқ чой ичган кезларингизда ўзингизни ёмон ҳис этасиз.— Хемнолини ликобни отасининг олди-га суриб қўйди. Оннода-бабу истар-истамас овқатга қўл урди.

Ўз жойига қайтиб келган Хемнолини Жоген қуйиб қўйган чойни ичмоқчи бўлиб турганда, бирдан Окхой сапчиб туриб:

— Афв этасиз, шу пиёлани мен олсам бўладими? Ўз чойимни ичиб бўлдим,— деди.

Жогендро Хемнолинининг олдига келиб, қўлидан пиёлани оларкан, Оннода-бабуга мурожаат қилди:

— Мен нотўғри қилдим, кечиринг, дада.

Оннода-бабу ҳеч нима демади, аммо кўзларидан ёш томди.

Жогендро билан Окхой жимгина чиқиб кетдилар. Оннода-бабу чойни ичиб, ўрnidан турди-да, Хемнолинининг ёрдами билан зўрға қадам ташлаб тепага чиқди.

Худди шу кечаси Оннода-бабуни қаттиқ оғриқ тутди. Чақириб келтирилган доктор уни кўриб, жигар касали бор, лекин хавфли эмас, бир йил ёки бир неча ой фарбда бўлинса, яхши иқлим унинг саломатлигини батамом тиклайди, деди.

Оғриқ пасайиб, доктор кетгандан сўнг, Оннода-бабу:

— Қизим, бирмунча вақтга Банорасга кетамиз,— деди.

Хемнолини ҳам шундай фикрга келган эди. Ноли-накха жўнаши билан, қиз бирдан, маросимларни адо

этишда илгариги иштиёқининг анча сусайганини ҳис этди. Нолинакханинг бу ерда бўлиши унга кундалик маросимларни бажо келтиришда қатъият бағишлагандай эди.

Нолинакханинг юзи мустаҳкам ишонч, вазмин осойишталик туйғуси билан ёришиб, Хемнолинини мудом руҳлантирарди. Нолинакханинг йўқлигида эса, унинг ғайрати бўлашди. Шунинг учун у ҳозир Нолиннинг йўл-йўриқларига зўр матонат билан амал қилиб, маросимларни жуда пухталиқ билан бажо келтирар эди. Бироқ оқибатда уни осойишталик ўрнига шундай ноумидлик чулғаб олдики, у кўз ёшларини тийиб туролмади. Чой маҳалида меҳмондўст бўлиб кўринишга уринса-да, юраги сиқилиб кетаверарди. Ўтмиш ҳақидаги жафокор хотиралар унинг бутун вужудини чулғаб, қалби потавон ёлғизликдан дард-алам чекар эди. Шунинг учун Оннода-бабу Банорасга боришни таклиф қилганда, қиз шошилиб жавоб берди:

— Жуда яхши бўларди, дада.

Эртасига, ота билан қизнинг тараддудини кўриб, Жогендро нима гап деб сўради.

— Биз фарбга жўнаймиз,— жавоб берди Оннода-бабу.

— Масалан қаерга?

— Аввал саёҳат қиламиз, кейин қаер маъқул бўлса, тушиб дам оламиз.

Жогендрога тўғридан-тўғри, биз Банорасга бормоқчимиз, дейишга унинг тили бормади.

— Афсуски, сизлар билан боролмайман,— деди Жогендро.— Мен бош муаллимлик лавозимин сўраб ариза юбордим, шунга жавоб кутаман.

ҚИРҚ БЕШИНЧИ БОБ

Эрта саҳарда Ромеш Оллоҳободдан Гажиपुरга қайтиб келди. Йўлда йўловчилар кам учрарди. Йўл бўйидаги дарахтлар енгил япроқ либосларида қиш совуғидан тўнғиб қолгандай жунжикиб турардилар. Шаҳар четида ҳурпайиб ухлаган оққуш сингари оппоқ қуюқ туман ястаниб ётарди. Ромеш иссиқ кийимга

ўраниб; бу кимсасиз йўлдан бораркан, бутун йўл давомида юраги тез-тез уриб турарди.

У извошни уй олдида тўхтатиб, ирғиб ерга тушди. Эҳтимол, Камола извош келганини эшитиб, айвонга чиққандир, деб ўйлади. Ромеш Оллоҳободдан қиммат баҳо маржон сотиб олган, уни Камоланинг бўйнига ўз қўли билан тақиб қўймоқчи эди. У маржон солинган қутичани пальтосининг ички чўнтагидан чиқарди.

Уйга яқин келиб қараса, Бишон айвонда жимгина ухлаб ётибди, эшиклар берк. Ромешнинг юзида ноумидлик акс этди.

— Бишон!— деб қаттиқ чақирди у, ичкаридан ҳам бирор кишини уйғотиш умидида. Бирон кишининг уйғонишини бу қадар узоқ кутишга тўғри келгани Ромешга малол келди, ахир у ўзи ҳам тун бўйи деярли ухломмаган эди.

Иккинчи, учинчи чақиришда Бишон уйғонмади. Охири уни туртиб уйғотишга тўғри келди.

— Хоним уйдами?— деб сўради Ромеш маъносиз назар билан тикилган хизматкордан.

Бишон дастлаб тушунмагандек бўлди, кейин ўзига келиб:

— Ҳа, ҳа, у киши уйдлар, — деди мудраб.

Ромешнинг итаришидан эшик ланг очилиб кетди. У кириб, ҳамма хоналарни кезиб чиқди — ҳеч қаерда, ҳеч ким йўқ эди!

— Камола!— деб қаттиқ чақирди у. Ҳеч қандай жавоб бўлмади. У боғни ҳам қараб чиқди, ним дарахтигача бориб келди, ошхона, хизматкорлар хонаси ва отхонага кириб чиқди, аммо Камолани ҳеч қаердан топмади.

Шу палла қуёш чиқиб, қарғалар қағиллади; бошларига кўза кўтарган бир тўда қизлар кўринди, улар уй ёнидаги тош ҳовуздан сув олиш учун шошилиб келардилар. Рўпарадан ўз кулбаларида ёрма туяётган хотинларнинг қўшиқлари эшитилди.

Ромеш уйга келиб қараса, Бишон боягидек донг қолиб ухлаб ётибди. У эгилиб, бор кучи билан уни силкиб уйғота бошлади. Шундагина Ромеш хизматкордан пальма виносининг ҳиди келаётганини пайқади.

Бишон зўрға ўзига келиб, бир амаллаб ўрнидан турди.

— Хоним қаерда?— деб такрорлади Ромеш.

— Ҳа уйда йўқмилар?— пўнғиллади Бишон.

— Сен қайси уйни айтяпсан?

— Кеча у киши шу ерга келган эдилар-ку!

— Кейин бирор ёққа кетганмиди?

Бишон оғзини очиб, анқайганча Ромешга қараб қолди.

Шу маҳал эгнига янги дхоти кийган, кўзлари қизарган Умеш кўйлагини ҳилпиллатиб келиб қолди.

— Аянг қаерда, Умеш?

— Кеча оқшомдан бери шу ерда эдилар.

— Сен қаерда эдинг?

— Кеча кечқурун ўзлари мени Сидху-бабуникига тўйга юборган эдилар.

Шу пайт извошчи Ромешга ҳали ҳам кира ҳақи тўламаганини эслатди.

Ромеш яна шу извошга ўтириб дарҳол амакининг уйига жўнади. Ҳовлига кириб, уйда даҳшатли қий-чув бўлаётганини кўрди. Камола оғриб-нетиб қолмадимикан деб ўйлади. Аммо кейин билса, кеча қош қорайгандан сўнг, Уми бирдан қаттиқ йиғлай бошлаган, жажжи юзлари кўкариб, қўл ва оёқчалари совий бошлаган, бу ҳаммани қаттиқ қўрқитиб юборган экан. Ҳамма хангуманг бўлиб, тун бўйи ҳеч ким мижжа қоқмапти.

Ромеш Уми оғриб қолгани учун кеча Камола бу ерга қайтиб келган бўлса керак, деб гумон қилди. У Бипинга мурожаат қилди:

— Камола эҳтимол қизча туфайли қаттиқ хавотирдадир?

Камоланинг кечқурун келган-келмаганини Бипин ҳам аниқ айтолмади. У ҳам Ромешнинг саволига мужмал жавоб қилди.

— Ҳа, нимасини айтасиз, у Умини жудаям яхши кўради, ахир. Бироқ докторнинг айтишича, қўрқмаса ҳам бўлади.

Шу билан, бу тўсқинликлар туфайли қувноқ энтикишлар, ширин хаёллар Ромешни бутунлай тарк этди. Назарида уларнинг учрашувига тақдирнинг ўзи тўсқинлик қилаётгандай эди.

Бу орада Умеш келиб қолди. У Шойложага маъқул келиб қолгани учун ичкарига бемалол кира оларди.

Хонага кириб келаётган болани кўргач, Умини уйғотиб қўймасин деб, Шойложа у билан ташқарига чиқди.

— Аям қаерда, хоним афанди?

— «Қаерда» деганинг нимаси, кеча ўзинг у билан нариги уйда қолган эдинг-ку!— жавоб берди Шойложа таажжубланиб.— Кечроқ мен унинг олдига Лочминияни юбормоқчи эдим, бола бетоб бўлиб қолиб, юборолмадим.

Умешнинг юзларидан табассум қочди.

— Мен уни уйда тополмадим,— деди у.

— Нима деяпсан ўзинг?— ваҳима билан қичқирди Шойложа.— Бу кеча ўзинг қаерда эдинг?

— Аям уйда қолишимга ижозат бермадилар. Сидху-бабуникига томошага юбордилар.

— Ҳа, сен гапга кирадиган боласан! Бишон қаерда эди?

— Бишон ҳам ҳеч нарса билмайди, у кеча жуда кўп ичиб қўйибди.

— Чоп, дарров хўжайинни чақир!

Бипиннинг ранги ўчиб кетди.

Бипин кириши билан Шойложа унга ташланди:

— Бахтсизлик рўй берибди, хабарингиз борми?

— Йўқ, нима гап?— ҳаяжон билан сўради у.

— Камола кеча кечқурун ўз уйига кетган эди, бугун у ерда йўқ эмиш.

— У кеча кечқурун бу ёққа келгани йўқми?

— Йўқ! Уми оғриганда мен унга киши юбормоқчи эдим, ҳеч кимни тополмадим. Ромеш-бабу келдими?

— Ҳа, у Камолани тополмай, эҳтимол бу ердадир деб, бизникига келибди.

— Дарров у билан бирга Камолани қидириш учун жўнанг! Уми ухляпти, у энди соғайиб қолди.

Ромешнинг извошига ўтириб, йигитлар яна нариги уйга қайтиб боришди. Кўп қидириб-суриштиргандан сўнг, қуйидагиларни аниқлашди: кеча кечқурун Камола ўзи ёлғиз Гагг бўйига қараб кетган экан. Бишон уни кузатиб қўймоқчи бўлганда, қиз унамай, унга бир рупия бериб, уйга қайтарибди. Бишон боғ эшиги олди-

да ўтирганида кўзада кўпикланиб турган пальма ви-
носи кўтариб майфуруш келибди. Бундан кейин олам-
да нималар бўлганидан Бишон беҳабар. У Камоланинг қайси йўл билан кетганинигина кўрсата оларди.

Ромеш, Бипин ва Умеш далалар оралаб чўзилиб кетган, шудрингдан ҳўл сўқмоқ йўл билан Камолани қидириб кетдилар, Умеш боласи ўғирланган йиртқич ҳайвондек чор атрофга бесаранжом аланглар эди. Дарё бўйидаги қумлоққа чиқиб бирдан тўхташди. Бу ерда ҳам ҳеч ким кўринмади. Чиқиб келаётган қуёшнинг заррин нурларида кул ранг шағаллар ялтираб қетди. Аммо бирор жон эгаси йўқ эди!

— Ая, қаердасиз, ая?!— хуноб бўлиб қичқирди Умеш, бироқ қаршидаги узоқ соҳилдан акси садогина эшитилди, холос!

Умеш қидиришни давом этдириб, узоқдаги саёзлик-
да бир оқ нарса кўриб қолди. Чопиб бориб, худди сув бўйида, дастўмолга ўралган калитларни топиб олди. «Нима экан?» деб қичқирганча, унинг олдига Ромеш ҳам чопиб борди, борди-ю Камоланинг калитларини дарров таниди. Калитлар ташлаб кўйилган тоза қумлоқда кичкина оёқнинг чуқур излари қолган эди. Излар дарё бўйига бориб ғойиб бўлди. Умешнинг ўткир кўзлари саёз сувда ярқираб турган аллақандай буюмни кўриб қолди. Бола уни дарҳол сувдан олди. Қарасалар — кичкина олтин тўгноғич — бу Ромешнинг совгаси эди!

Ҳамма излар Ганга олиб борарди. Умеш ўзини тутолмай, «Ая, аяжон!» дея фарёд қилиб, ўзини сувга ташлади. Бу ер саёз эди. У, девонадай, қўл-оёғи билан типирчилаб сувни лойқалатиб юборди.

Ромеш донг қотиб турарди.

— Сен нима қиляпсан, Умеш!— жеркиб берди Бипин.— Чиқ сувдан!

Аммо Умеш яна бошини сувга тиқиб қичқирди:

— Мен кетмайман, бу ердан кетмайман! Ая, сиз мени ташлаб кетмас эдингиз-ку!

Бипин қаттиқ кўрқиб кетди. Бироқ Умеш балиқдай сузар, унинг чўкиб кетиши қийин эди. У узоқ вақт сувни шопиллатиб, ниҳоят ҳолдан тойди, қирғоққа чи-

қиб йиқилди-да, қумда юмалаб қаттиқ йиғлай бошлади.

— Кетамиз, Ромеш-бабу,— деди Бипин донг қотиб турган Ромешнинг елкасига қўл тегизиб.— Бу ерда туришнинг фойдаси йўқ.— Уни излаш учун полицияга хабар қилиш керак.

Шу куни Шойложанинг уйида овқат ҳам емадилар, ётиб мижжа ҳам қоқмадилар. Уйни йиғи-сиғи босиб кетди. Балиқчилар қайиқда дарёнинг узоқ ерларигача кезиб чиқишди. Полиция ҳам қидира бошлади. Станциядан олинган маълумотга кўра, кеча бирорта ҳам бенгал аёли поездга чиқмаган.

Шу куни кечки пайт Чокроборти келди. Камоланинг сўнгги бир неча кунги хатти-ҳаракати ҳақидаги ҳикояни диққат билан эшитгандан сўнг, қизнинг ўзини Гангга ташлаганига паққос ишонди.

— Шунинг учун кеча кечаси Уми кўп йиғлади, сизган экан-да, гўдак,— деди Лочминия.— Боладан жинларни қоқиб ташлаш керак.

Ромешнинг юраги тошдай қотиб қолди, ҳатто кўзларида ёш ҳам йўқ эди.

«Мен Камолани Гангдан топган эдим, Пужа байрамида Гангга ҳадя қилиб келтирилган тоза чечакдек яна шунда ғойиб бўлди» деб ўйлади у.

Қўёш ботгач, Ромеш яна дарё бўйига келди. Қалит шодаси ётган жойда тўхтаб, қумдаги оёқ изларига назар солди, сўнгра, кавушини ечиб, дхотисининг этакларини кўтариб сувга кирди. Сотиб олиб келган маржонини гилофдан чиқариб, дарёнинг ўртасига отиб юборди.

Ромешнинг Гажипурдан қачон кетганини амакининг уйида ҳеч ким сезмай қолди.

КИРҚ ОЛТИНЧИ БОБ

Ромешнинг назарида, энди унга на иш, на муқим турадиган жой қолган эди.

У Хемнолинини буткул ўйламай қўйди деб айтиш мумкин эмас, аммо унинг ҳақидаги фикрларни хаёлидан қувар эди. «Қўққисдан ёпирилган зарба мени бу

дунё учун бутунлай нолойиқ қилиб қўйди,— деб ўйлади у. — Яшнн кулатган дарахтга яшнаб турган бўстонди ўрин йўқ!»

Ромеш ҳеч ерда бир кундан ортиқ туrolмай, саёҳат қила бошлади. Қайиқда сузиб, Банорас соҳилларининг кўркам манзараларига маҳлиё бўлди; Деҳлида **Кутб** минорига чиқди. Ойдин кечада Аградаги **Тож Махални** бориб томоша қилди. Амритсардаги олтин ибодатхонага зиёратга борди. Бу ердан Ражпутандаги **Абу тоғи** чўққисига қурилган ибодатхонани кўришга жўнади. Шундай қилиб, унинг на танида, на жонида фароғат бор эди.

Ниҳоят сафарларда ҳорган йигитнинг кўнгли уйни қаттиқ қумсай бошлади. Утмишда уйларида кечирган осойишта ҳаёт хотиралари ва мустақил рўзгор қуриш тўғрисидаги ширин хаёллар уни сира тарк этмасди. Шу тариқа ўз мусибатларини унутиш учун бошлаган сайр-саёҳатлари бирдан тамом бўлди: чуқур сўлиш олиб енгил тортгач, Қалкуттага билет олиб поездга ўтирди.

Қалкуттага келиб, дарров таниш тор кўчага назар солишга юраги ботинмади, у ерда уни нима кутаётгани номаълум эди! У ерда жиддий бир ўзгариш бўлиш хавфи унга азоб берарди. Бир куни у тор кўча бурчагига келиб яна орқага қайтди. Эртасига кечқурун дадиллик билан таниш уйга яқинлашди. Эшик ва деразалар бари бекик эди,— хўжайинларнинг уйда эканига далолат қиладиган ҳеч бир аломат кўринмади. Нима бўлганда ҳам Сукхон уйни пўйлаб тургандир, деган умид билан хизматкорни чақириб, эшикни тақиллатди,— ҳеч ким жавоб бермади.

Чондромохон деган қўшни ўз уйи олдида **трубка** чекиб ўтирган экан. У Ромешни кўриб шошиб қолди: — Кўзларимга ишонмайман! Нахотки Ромеш? Хўш, аҳволларингиз қалай? Оннода-бабунинг уйда ҳозир ҳеч ким йўқ.

— Сиз билмайсизми, улар қаёққа кетишган?

— Аниқ айтолмайман, фақат шунисини биламанки, ғарбга жўнашган.

— Кимлар кетишди?

— Оннода-бабу қизи билан.

— Улар билан бошқа ҳеч ким йўқлигини яхши биласизми?

— Албатта! Мен уларни худди жўнаётган вақтларида кўрдим.

Шунда Ромеш ўзини тийиб туролмади:

— Бир ошнам менга, улар билан Нолин-бабу деган бир жаноб ҳам кетди деб айтди-ку.

— Сиз нотўғри маълумот олибсиз. Рост, Нолин-бабу бирмунча вақт сизнинг уйингизда яшади, бироқ Оннода-бабу сафарга чиқишдан икки-уч кун муқаддам у Банорасга жўнаб кетди.

Шунда Ромеш Чондромохондан Нолин-бабу ҳақида суриштира бошлади. Унинг тўла исми Нолинакха Чоттопадхайя экан. У илгари Ранпурда ишлаган, ҳозир эса, онаси билан Банорасда туради дейишади. Бир оз хомушликдан сўнг Ромеш Чондромохондан, Жогеннинг ҳозир қаерда эканини билмайсизми, деб сўради.

Чондромохон Жогендро Майменсингда бир заминдор тарафидан очилган мактабда бош муаллимлик лавозимига тайинланиб, Бишайпурга кетганини хабар қилди.

— Негадир сиз кўпдан буён кўринмайсиз, Ромеш-бабу,— деб ўз навбатида Чондромохон ҳам суриштира бошлади,— бу орада қаерларда юрдингиз?

Ромешга энди сир сақлашнинг ҳожати йўқ эди, шунинг учун Гажипурда ишладим деб жавоб берди.

— Ҳозир яна ўша ёққа кетмоқчимисиз?

— Йўқ, мен у ерда озгина яшадим. Энди қаёққа бориш ҳақида ҳали бир фикрга келганим йўқ.

Ромеш кетгач, бир оздан кейин Окхой келди. Жоген жўнаб кетиш олдида ундан, уйни яхши пойласинлар, текшириб тур, деб илтимос қилганди. Маълумки, Окхой ўзига топширилган вазифага ҳеч қачон бепарво қараган эмас, шунинг учун у, Оннода-бабу қолдириб кетган икки қоровул жойидами, йўқми эканини билиб, қаноат ҳосил қилиш учун вақт-вақти билан бу ерга келиб турарди.

— Ҳозиргина Ромеш-бабу шу ерда эди,— хабар берди Окхойга Чондромохон.

— Йўғ-е?! Нега келибди у?

— Билмайман, лекин у, Оннода-бабуни хўп суриштирди. Узини анча олдириб қўйибди, ҳадеганда таниш ҳам қийин. Агар хизматкорни чақирмаганида, мен уни танимасдим.

— У ҳозир қаерда экан, сўрамадингизми?

— У Гажиपुरда экан, ҳозир эса у ердан кетибди, лекин қаерга жойлашишини ҳал этгани йўқ.

Окхой ноаниқ нидо билан чекланиб, ўз ишлари билан машғул бўлди.

«Тақдир шунчалик ҳам мудҳиш ҳазил қилиши мумкин экан!— деб ўйлади Ромеш уйига қайтиб.— Бир томонда менинг Камолага дуч келишим, иккинчи томонда — Хемнолинининг Нолинакха билан учрашувини,— булар бари романга ўхшайди, ғоят ёмон ёзилган роман. Бунчалик чигил воқиани ўйлашга тақдир каби дов юрак романчигина қодир. Ҳаётда шундай ғайри табиий воқиалар рўй берадики, юраксиз ёзувчи уни ҳатто ҳаёлий роман тарзида ҳам тасаввур қилолмайди».

Аммо Ромеш ўз ҳаётини чигаллаштирган муаммолар занжиридан умрбод озод бўлганига ва тақдир бу мураккаб романнинг охирги бобида унга унча шафқатсиз бўлмаслигига ишонарди.

Жогендро Бишайпурда маҳаллий заминдорнинг идорасига яқин бир жойдан кичкина уй олиб, шунда турарди. Бир куни эрталаб газета ўқиб ўтирганида, бир киши унга хат топшириб кетди. Конвертдаги имзони кўриб, Жогендро таажжубдан донг қотиб қолди. У хатни очди,— дарҳақиқат бу хатни Ромеш ёзган эди. У Жогендрони Бишайпурдаги боққоллик дўконида кутиб турибди, у билан муҳим бир масала ҳақида гаплашмоқчи экан.

Жогендро сапчиб ўрнидан турди. Рост, у бир марта Ромешга дағаллик қилган эди, бироқ у болалик чоғидан бери унинг дўсти-ку, Жогендро ўзи ҳам бу узоқ жойда кўпдан бери ёру дўстлар суҳбатидан маҳрум. У Ромешнинг илтимосини рад қилолмайди. Дўстни кўриш қувончидан ташқари, янгилекларни билиш ҳам қизиқ. Энг муҳими — бу ерда Хемнолинни йўқ, бинобарин Ромешнинг келиши ҳеч қандай хавф тугдирмасди.

Хат келтирувчига қўшилиб, Жогендро Ромешни қидириб кетди. У Ромешни керосин идиши устида ўтирган ҳолда кўрди. Дўкондор брахманлар учун махсус сақлаган трубкасини Ромешга таклиф қилди, бироқ кўзойнакли жанобнинг чекмаслигини эшитиб, уни шаҳарда кам учрайдиганлар жумласига қўшди. Шундан кейин суҳбатни давом этдиришга ҳар икки томон ҳам уринмай қўйди.

Жогендро дўконга ўқдай отилиб кириб, Ромешнинг қўлидан ушлади.

— Хўп феълинг бор-да!— гапира кетди у.— Сени нима қилса бўлади-а. Ҳалиям ўша қатъиятсизлик. Тўппа-тўғри меникига бормайсанми ахир, ярим йўлда, боққоллик дўқонида қовурилган гуручнинг хушбўй ҳидига масту аласт бўлиб ўтирибсан-а!

Довдираб қолган Ромеш сал жилмайиб қўйди, холос. Жогендро йўл-йўлакай тўхтовсиз жаврарди.

— Худованди каримнинг хоҳишини билиб бўлмайди!— деди у.— Парвардигор камоли марҳаматидан мени шаҳарлик қилиб яратибди, нахотки энди, у мени умримнинг охириг кунларигача шу мудҳиш қишлоқчада кўмиб юборса.

— Нега, бу ёмон жой эмас-ку,— деди Ромеш тева-ракка назар солиб.

— Сен бу билан нима демоқчисан?

— Бу ерда одам кам...

— Худди шунинг учун ҳам бу ерни яна бир одамдан, яъни ўзимдан халос этиб, уни янада холироқ қилиш истаги менга ором бермаётир.

— Ҳар нечук, агар гап руҳий осойишталик ҳақида бўлса...

— Илтимос, шу ҳақда гапирма! Бир вақтлар мен бу ерда «руҳий осойишталикдан» бўғилиб ўлаёздим, бу осойишталикни бузиш учун бирор тасодифни қўлдан чўқармасликка бор кучим билан уринаман. Мана энди заминдорнинг мирзаси билан можаро бошланди. Мен жаноб заминдорни ўз хулқим билан шундай яхши таништирдимки, энди у менга ўз таъсирини ўтказишга эҳтиётроқ бўлар деб ўйлайман. Уни инглиз газеталарида мақташимни истарди, аммо мен унга жуда очиқ ва равшан қилиб, бу ҳақда менинг мустақил

фикрим бор дедим. Бу ерда менинг қилмишларимга ҳозирча чидаб туришибди, лекин бу менинг хизматим эмас, албатта. Мен бу ерлик судьяга жуда маъқул келиб қолдим — ўшандан ҳайиқиб, заминдор мени ишдан бўшатмай турибди. Бир кун келиб судьяни бошқа жойга тайинлашса — муаллимлик қуёшимнинг Бишайпур уфқида ботгани шу бўлади. Ҳозирча бирдан-бир суҳбатдошим Панч деган ит. Бошқаларнинг кўз қарашларини эса илтифот деб аташим сира мумкин эмас.

Ниҳоят улар Жогендронинг уйига етиб келдилар, Ромеш курсига ўтирди

— Йўқ-йўқ, шошма,— деди Жоген.— Мен биланки, эрталаб таҳорат қиладиган бемаза олатинг бор. Бор чўмилиб кел. Унгача мен чойни яна қайнатиб қўяман. Шундай қилиб, меҳмондўстлик баҳонаси билан мен ҳам иккинчи дафъа чой ичиб оламан.

Овқат, суҳбат ва ҳордиқ билан кун кеч кирди, бутун кун давомида Жогендро Ромешга унинг бу ерга келишига сабаб бўлган муҳим иш тўғрисида оғиз очиргани қўймади. Қош қорайганда, кечки овқатдан сўнг, улар чироғ ёритиб турган столга яқинроқ ўтирдилар, қаердадир яқингинада чиябўри улий бошлади, ташқарида чигирткалар тинмай чириллар эди. Ниҳоят Ромеш гап бошлади:

— Жоген, сенга нимани гапириб бериш ниятида келганимни биласанми? Бир куни менга бир савол берган эдинг, лекин у ёқт бунга жавоб қайтаришга эртароқ эди, ҳозир бунга ҳеч қандай тўсиқ қолмади.

Шу сўзларни айтиб, Ромеш бир нафас жим ўтирди. Кейин бутун воқияни бир бошдан баён қилди. Унинг товуши гоҳ қалтирар, гоҳ узилиб қолар, баъзан у бир неча дақиқагача индамай ўтирар эди. Жогендро ҳам миқ этмай қулоқ солди.

Қиссагўйлик тугагач, Жогендро оғир нафас олди.

— Агар буларнинг барини менга илгарироқ айтганигда, сира ишополмасдим,— деди у охири.

— Ҳозир ҳам менда фақат ўша вақтдаги далиллар бор, холос. Бинобарин сендан илтимос, мен уйланган қишлоққа, ундан сўнг Камоланинг тоғасиникига бирга борайлик.

— Бир қадам жилмайман! Шу ўтирган жойимдан қўзғалмаёқ ҳар бир сўзингга ишониб турибман. Мен аллақачондан бери сенинг ҳамма гапингга ишониб, ўрганиб қолганман, ўша вақт ўз ҳаётимда биринчи марта бу қоидамни бузганим учун сендан узр сўрайман.

Шу сўзлар билан у ўрнидан туриб Ромешга яқинлашди. Ромеш ҳам турди — эски қадрдонлар бир-бирларига қулоч очдилар.

Ромеш ўзини тутиб олиб, гапирди:

— Тақдир мени шундай бир тўрга чулғаб ташладики, бўйсунидан бошқа илож тополмадим, энди бу тўрдан қутулдим. Менинг ҳеч кимдан сир сақлашим шарт эмас, ниҳоят эркин нафас олдим. Бироқ Камоланинг ўзини ҳалок этишга нима мажбур этганини мен ҳамон тушунмайман,— буни ҳеч қачон идрок этолмайман; шу нарса шубҳасизки, бизнинг ҳаётимизни боғлаган тугунни ўлим қирқмаганда, иккимиз ҳам мудҳиш аҳволга тушган бўлардик. Бу ҳақда ўйланганда сесканиб кетаман. Бу жафокор жумбоқ, қутилмаганда, ўлим комидан пайдо бўлиб, яна шу йўсинда унинг комида ғойиб бўлди.

— Мен сенинг ўрнингда бўлсам, Камоланинг чиндан ҳам ҳалок бўлганига бунча қаттиқ ишонмас эдим,— деди Жоген.— Бироқ нима бўлганда ҳам, бу воқида сен мутлақо айбдор эмасман. Энди сенга Нолинакха хусусида гапирмоқчиман.

Шунда Жогендро Нолинакхага ҳужум қила кетди.

— Мен бунақа одамларни тушуниб етмайман,— деб бошлади у,— тушунмаганимдан ёқтирмайман ҳам. Аммо биламанки, кўп одамлар бу борада бошқача фикрда: уларча, худди тушунилмаган нарсалар одамни кўпроқ ўзига тортади. Шунга кўра мен Хем учун жуда хавотирдаман! Унинг чой ичмай, гўшт ва балиқ емай қўйганини, кўз ёши ўрнига мулойим табассум билан жавоб берадиган бўлганини кўрганимдан сўнг, фаҳмладимки, иш чатоқ! Аммо, сенинг кўмагинг билан уни тезда бу таҳликали таъсирдан қутқазармиз деб ишонаман. Шунинг учун сен тайёр бўл,— икковлашиб ўша зоҳидага қарши жангга борамиз.

Ромеш кулиб юборди.

— Яхши. Гарчи жасур жанчи бўлмасам ҳам, мен тийёрман.

— Жуда соз, фақат менинг қишқи таътилимгача сабр қиласан.

— Узоқ кутишга тўғри келади-ку. Ҳозирча ўзим уриниб кўрсам бўлмайдими?

— Йўқ, йўқ бўлмайди. Мен сизларнинг тўйларингизга халақит бергандим, энди ҳаммасини ўзим тўғрилайман. Мендан илгари жўнаб, мени бу қизиқ машғулотдан маҳрум этишингга йўл қўймайман. Ахир таътилга ҳаммаси бўлиб ўн кун қолди, холос!

— Нима бўлганда ҳам бу фурсатда мен аллақачон...

— Йўқ, бу гапингни қўй. Бу ўн кун давомида меникида турасан. Мен бу ердаги одамларнинг бари билан уришиб олдим, энди вазиятни ўзгартиш учун менга дўст — насиҳатгўй керак. Кўриб турибсанки, ҳозирги вазиятда сенинг қутулишингга умид йўқ! Ҳозиргача оқшомлари фақат чиябўрининг увиллашини эшитиб, шундай ғамгин бўлиб қолдимки, сенинг овозинг менга ҳатто вина¹ садосидан ҳам ёқимлироқ туюлмоқда.

Қ И Р Қ   Е Т Т И Н Ч И   Б О Б

Чондромахондан олинган маълумот Окхойни ўйлатиб қўйди.

«Ўзи нима гап? Ромеш Гажипурда ишлаган ва ҳозиргача бунни пухталиқ билан яшириб келган. Нима бўлди, нега у ишини ташлаб яна дадиллик билан Қолутол кўчасида пайдо бўлиб қолди? Кунлардан бир кун Ромеш Оннода-бабунинг оиласи Банорасда эканини билиб олиб, у ерга боришни истаб қолса-я».

Бу ҳол рўй бермасдан бурун Окхой Гажипурга бориб, Ромеш тўғрисида суриштириб кўрмоқчи, сўнгра

¹ Вина — торли музыка асбоби.

Банорасга бориб, Оннода-бабу билан кўришмоқчи бўлди.

Шундай қилиб, декабрь кунларининг бирида Окхой қўлида тугуни билан Гажиपुरда пайдо бўлди. У дастлаб бозорга бориб, ҳаммадан Ромеш-бабу номли бенгалиялик адвокат қаерда туради, деб суриштира кетди. Маълум бўлдики, бенгалиялик адвокат Ромеш-бабуни ҳеч ким билмас экан. Шунда Окхой суд идорасига қараб кетди, бироқ ўша кун суд идораси ҳам берк экан. Қандайдир бир адвокатнинг ўз извошига ўтираётганини кўриб, Окхой ундан сўради:

— Афандим, яқинда Гажиपुरга келган Ромеш Чондро Чоудхури номли бенгалиялик адвокатни билмайсизми?

— Ромеш шу кунгача Чокробортиникида яшарди. У ҳозир ўша ердами, бирор ёққа кетдими — аниқ билмайман. Унинг рафиқаси ғойиб бўлди. У фарқ бўлган деб фараз қиладилар, — деб жавоб берди нотаниш киши Окхойга.

Окхой шошилиб амакининг уйига равона бўлди.

«Бу сафар ҳам Ромешнинг найрангини пайқаб олдим, — деб ўйлади у йўлда, — унинг хотини ўлибди. У бўлса, энди виждонсизлик қилиб, Хемнолинига ҳеч қачон хотини бўлмаганини исботлашга уринади. Ҳозирги дилшикасталик вазиятида Хемнолини унинг ҳар қандай сўзига ишонишига шубҳа қилмаса ҳам бўлади».

Ўзини ахлоқ ва эзгу фазилатларнинг жўшқин ҳомийси қилиб кўрсатувчилар ҳақиқатда жуда хавфли одам бўлиб чиқади, деган эътиқод билан Окхой юрида ўзига зўр эҳтиром ҳис этди.

Амакининг уйида у Ромеш ва Камола хусусида суриштира бошлади. Амаки ғам-кулфатга чидолмай, кўзларига ёш олди.

— Ромешнинг яқин дўсти экансиз, — деди у, — албатта Камолани ҳам яхши билгандирсиз. Сизни ишонтириб айтаманки, у билан танишганимиздан сўнг, бир неча кун мобайнида менинг учун у билан қизим орасида тафовут қолмади. У мисли Лакшми эди, қисқа муддатда уни мундай қаттиқ севиб қолган кишига оғир зарба бериб, ташлаб кетишини қаердан билай!

Бугун қиёфаси билан қайғу ва хайрихоҳлик ифодалаб:

Тушунолмадим,— деди Окхой,— бу қандай содир бўлди? Эҳтимол Ромеш қизга унча яхши муомала қилмагандир?

— Сиз мендан хафа бўлманг,— деди амаки,— бироқ Ромешнингизнинг хулқига ҳануз тушунмайман. Унинг қиёфаси жуда ёқимли, аммо юрагида нималар борлигини билиш мумкин эмас. Камоладай хотинни севмаганига ишониш жуда қийин! Ахир Камола Лакшмининг ўзи-ку! У қизимни ўз опасидай севиб қолганди, бироқ унга ҳеч қачон эридан шикоят қилган эмас. Баъзан қизим унинг юрагидаги дардини пайқаса ҳам, то сўнги кунгача Камоланинг бирор марта ёрилиб сўзлаганини эшитишга муяссар бўлмади. Еш қизнинг бундай ишга жасорат қилмоғи учун не-не изтиробларни кечиришга тўғри келганини ўйлаганда, юрагим тарс ёрилиб кетай дейди, буни ўзингиз ҳам тасаввур қила оласиз. Бахтга қарши мен ўшанда Оллоҳободга кетиб қолган эдим. Агар шу ерда бўлганимда, мени ташлаб кетишга Камоланинг кўзи қиймасди.

Эртасига Окхой амаки билан Ромешнинг уйига ва Ганг қирғоғига борди. Уйга қайтиб келганда, Окхой амакига қараб:

— Қулоқ солинг, афандим,— деди,— Камола Гангда гарқ бўлган деган фикрга қўшилолмайман.

— Сиз нима деб тахмин қиляпсиз?— сўради амаки.

— Назаримда, у шунчаки, уйдан қочиб кетган. Уни тузукроқ қидиришга тўғри келади.

— Ҳақ гап!— сапчиб турди амаки бу фикрдан руҳланиб.— Айтганингиз эҳтимолдан узоқ эмас!

— Бу ердан унча узоқ бўлмаган жойда, Банорасда бизнинг жуда яхши дўстларимиз туради. Эҳтимолки Камола ўша ерда бошпана топган бўлса.

— Ромеш-бабу уларни сира гапирмаган эди,— деди амаки яна умидвор бўлиб.— Мен буни билсам, қидирмасмидим?

— Ундай бўлса, ҳозир бирга Банорасга жўнаймиз,— таклиф қилди Окхой.— Бу районнинг ғарбий қисми сизга жуда таниш бўлса керак, сиз Камолани ҳам осонлик билан топа оласиз.

Амаки бу таклифни зўр қувонч билан қабул қилди. Окхой яхши билардики, Хемнолини унинг сўзлари-га ишонмайди, шунинг учун у гувоҳ тариқасида амакини ўзи билан Банорасга олиб кетди.

ҚИРҚ САККИЗИНЧИ БОБ

Оннода-бабу билан Хемнолини Банорасга келиб, шаҳардан ташқарида, жуда хилват бир ерга жойлашдилар. Улар Нолинакханинг онаси Хемонкорининг зотилжам касали билан оғриганини билдилар. Касал бўлганидан бери, йўтал ва иситма тутишига қарамай, Хемонкори ўзининг эрталаб Гангда чўмилиш одатини, ҳатто ҳаво совуқ кунлари ҳам канда қилмасди. Оқибатда унинг аҳволи анча оғирлашди.

Хемнолинининг сўнгги бир неча кун давомида тўхтовсиз ғамхўрлик қилиши натижасида оғриқ анча енгиллашди. Аммо Хемонкори ҳали жуда бедармон эди. У ўз тоифасининг расмига қаттиқ амал қилганидан, «Брахмо Самаж»га мансуб Хемнолинининг қўлидан дори ва таом қабул қилишига рози бўлмади. Оғриб қолгунча ҳамма ишни ўзи қиларди. Эндиликда бўлса, унга Нолинакха овқат пиширади, дори беради, овқат вақтида хизматига қарашади.

Мана шундай ҳолларда она доим ғамгинлик билан:

— Сизларни бунча ташвишга солгандан кўра ўлганим яхшироқ эди, нега парвардигор мендан ўз амонатини олиб қўя қолмайди-я,— деб шикоят қиларди.

Хемонкорида риёзатга зўр майл бўлса ҳам, теварагидаги ҳамма нарсанинг дид билан, чиройли қилиб ишланишини яхши кўрарди. Нолинакхадан буни эшитиб Хемнолини уйда тозалик ва тартибни синчиклаб кузатиб борарди. Ҳамиша Хемонкорининг олдига боришдан аввал, ўз либосини яхшилаб қараб чиқарди. Оннода-бабу ҳар кун боғдан гул келтирар, Хемнолини эса касал ётган хонани шу гул билан яхшилаб бевар эди.

Нолинакха онасини хизматчи ёллашга кўндириш учун кўп уриниб кўрди, лекин онаси сира кўнмади. Рост, оғир ишлар учун уйда хизматкорлар бор, аммо

Хемонкори ёлланган кишиларниг шахсан ўзи учун хизмат қилишига йўл қўёлмасди.

Энагаси ўлгандан бери Хемонкори ҳатто оғир касаллик чоғларида ҳам чўриларга елпиғич тутдирмади, дармонсиз баданини уқалаб қўйишга ҳам ижозат бермади.

У чиройли болалар ва гўзал чехраларни яхши кўрарди. Эрталабки таҳоратдан қайтаркан, йўл-йўлакай Шиванинг¹ ҳамма ҳайкалу суратларини гул билан безаб, Ганг сувидан сепиб қўярди. Баъзи-баъзида йўлда ўзига қараб қолган чиройли деҳқон боласини ёки бирор хушрўй брахман қизчани уйига етаклаб келарди. У ўйинчоқ, майда пул ва ширинликлар бериб, ҳамма қўшниларининг истараси иссиқ болаларини ўзига ром қилиб олганди. Улар гоҳо унинг олдига ўйнагани келиб, уйда қувноқ тўполон кўтарганда, у жуда ҳузур қиларди. Хемонкорининг яна бир одати бор эди. Бирор чиройли нарсани кўрдими, уни сотиб олмагунча кўнгли ўрнига тушмасди. Аммо буни у ўзи учун олмасди. Унинг учун қадрига етадиган кишига совға юборишдан ҳам зўр қувонч йўқ эди. Узоқ қариндошлари, таниш-билишлари почта орқали номаълум кимсадан гўзал совғалар олиб ҳайратда қолардилар. Хемонкорининг қора ёғочдан сандиғи бўлиб, унда жуда кўп бейфойда, лекин чиройли ва қиммат баҳо нарсалар, шойи кийимлар сақланарди. Хемонкори ўзича, уйга Нолинакханинг қаллиғи келганда, буларнинг бари ўшаники бўлади, деб юрарди. Хемонкорининг тасаввурича бўлажак келин жуда соҳиб жамол ва ёш бўлиб, унинг келиши буларнинг уйини бахт нури билан ёритиши лозим эди. Хемонкори эса, унинг сарполари ва зеби-зийнатларига ғамхўрлик қилади. Мана шундай ширин хаёллар билан у анча вақтни ўтказди.

Хемонкори зоҳидона ҳаёт кечирарди. У бутун кунни таот-ибодат ва бошқа диний маросимларни бажо келтириш билан ўтказарди. У кунига бир дафъа тамади қилар, овқати эса андак сут билан мева-чевадан иборат бўларди.

---

¹ Шива — ҳинд динидаги учта бош худонинг бири: яратувчи ва вайрон этувчи тангри.

Бироқ диний урф-одатларни ўзи қаттиқ туриб, матонат билан бажо келтирса ҳам, ўглининг риёзатга майлини маъқулламас эди.

— Нега эркаклар беҳудага ўзларини қийнайдилар?— дер эди у тез-тез.

Эркаклар унга каттакон болалардек туюларди. У эрларнинг овқат бобидаги тўзимсизлик ва бефарқликларини ҳам осонлик билан афв этарди.

— Улар ўзларини овқатдан тийиб нима ҳам қилишади?— дер эди у.

Дин руқунларига ҳамма риоя қилиши керак албатта, аммо унинг эътиқодига кўра, эрлар ахлоқ нормаларига ортиқча риоя қилишлари шарт эмас. Агар Нолинакха бошқа эркаклар сингари андак енгилтаклик ва худбинликка майл кўрсатса, у ҳатто хурсанд ҳам бўларди, она ибодат қилганда ва бошқа диний маросимларни адо этган чоқда халақит бермаса бас.

Хемонкори касалдан тузалгач, билдики, Нолинакхага ёлғиз Хемнолинигина содиқ мурид бўлиб қолмай, қария Оннода-бабу ҳам ўглининг сўзларини донишманд устознинг сўзидек чуқур ҳурмат ва муҳаббат билан тингламоқда. Бу Хемонкорига жуда ғалати туюлди.

Бир куни у Хемнолинини ўз ҳузурига чақириб, кулиб гапирди:

— Қизим, назаримда, сен ва отанг Нолинакхани беҳуда рағбатлантиряпсизлар. Унинг телбаларча нутқларини қандай тинглайсизлар-а? Сенинг ёшингда худога ибодат қилишни ўйламай, сарпони ўйлаш, кўпроқ ўйнаб-кулиш, қувноқ вақт кечириш керак. Нега ўзинг шундай қилмайсан дерсан. Менинг ота-онам жуда тақводор ўтган. Ака ва сингилларим билан ёшликдан художўй бўлиб тарбияланганмиз. Агар ҳозир ёшлигимиздан одатланган ҳамма нарсани тарк этсак, бошқа нимадан ҳам тасалли топа оламиз? Сенинг йўригинг бўлак. Сени қандай тарбия қилганларини яхши биламан. Ўзингга жабр қилишдан нима маъно чиқади, қизим? Мен ҳар кимса ўз майли, ўз тарбиясига мувофиқ яшаши керак деб биламан. Йўқ, йўқ... Бундай ўзингга жабр қилиш сенга сира ярашмайди. Нолинакханинг қачон ҳақиқий устоз бўлишини ким билади

дейсан. Яқингача у фақат ўзи қизиққан нарсалар билан шуғулланиб, шастрдан бирор сўз эшитишга тоқати йўқ эди. Бу ишларни мени хўрсанд қилиш учун қила бошлади. Бироқ бора-бора у ҳақиқий санниаси¹ бўлиб қолади деган хавфим бор. «Ёшлигингда нимага ўргатган бўлсалар шунга содиқ бўл,— деб доим гапирман,— бу гуноҳ эмас, бу менинг учун ҳам кўнгилли». Нолин бўлса, жавоб ўрнига кулади, холос. Унинг феъли шунақа: нима десанг жим қулоқ солади, ҳатто огиз ҳам очмайди.

Бу суҳбат кечқурун, нуроний она Хемнолинининг сочларини тараётган вақтда бўлган эди. Қизнинг сочларини оддийгина қилиб орқасига тугиб қўйиши Хемонкорига ёқмади.

— Эҳтимол мени ҳозирги модалардан хабарсиз деб ўйларсан,— давом этди у.— Аммо мен шунча хилма-хил соч ўришларни биламанки, унчалигини сен ҳам билмайсан. Бир вақтлар мен жуда дилкаш бир инглиз хотини билан ошна эдим. У келиб менга каштадўзликни ўргатар эди. Ана ўшандан мен ҳар хил соч ўришларни ўрганиб олдим. Аммо ҳар сафар у кетгандан кейин менга чўмилиб бошқа либос кийишга тўғри келарди. Бу поклик — диннинг талаби. Бу яхшими, ёмонми — билмайман, лекин шундай қилмай тинчимайман. Сизлар билан бундай муомила қилганим учун хафа бўлма. Қалбимда жирканиш йўқ, бу фақат одат. Эримнинг оиласи индиузмнинг тўғри эътиқодидан қайтганда, мен қаттиқ жафо чекдим. Аммо шикоят қилмадим. Мен уларга «Сиз яхшигина ўйлаб кўрингиз, мен нодон аёлман, аммо ўз динимдан қайтмайман»— дедим, холос.

Гап шу ерга етганда, Хемонкори сарисининг учи билан кўзларига келган ёшни артди.

Хемнолинининг узун сочларини ёзиб, қайтадан ўриш Хемонкорига жуда ёқарди. Гоҳо у ўзининг муқаддас қора ёғоч сандиғидан ярқираган сарполар олиб Хемнолинини ясантирарди. Бу унга зўр ҳаловат бағишлар эди. Хемнолини дэярли ҳар кун кашта олиб келар ва Хемонкори унга ҳар хил усуллар билан тикишни

¹ Санниаси — зоҳид, дарвиш, гарки дунё қилган киши.

ўргатарди. Икковлон оқшомларни шундай ўтказардилар.

Хемонкори Бенгалия журналлари ва ҳикоя тўплаларини ўқишни севарди, Хемнолини ўзининг ҳамма китоб ва журналларини унга тақдим этди. Уқилган китоб ва мақолалар ҳақида у ўзининг ажойиб мулоҳазалари билан қизни тонг қолдирарди. Ҳозиргача Хем бундай кенг билим фақат инглизча маълумот олган кишилардагина бўлади, деб ўйларди. Аммо тез фурсатда ўзининг соғлом муҳокамалари ва ботавфиқ ҳаёт тарзи туфайли, Нолинакханинг онаси унга жуда ажойиб аёл бўлиб кўрина бошлади.

ҚИРҚ ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Бир оз вақт ўтгач Хемонкорининг безгаги яна хурж қилди. Аммо бу сафар у узоққа чўзилмади.

Эрта билан Нолинакха унинг хонасига кирди. Онаси билан таъзим қилиб саломлашгач, унинг оёқларига оҳиста қўллагизиб:

— Она, сиз бетоб бўлганингиз учун маълум бир парҳизга риоя қилишингиз лозим: дармонсиз аъзолар бунчалик азобга ёрдош беролмайди,— деди.

— Ажаб!— деди она.— Мен бемордек парҳиз тутаи, сен бўлсанг зоҳидона ҳаёт кечир! Нолин, бу ҳолнинг узоққа чўзилиши мумкин эмас. Мен уйланишингни талаб қиламан.

Нолинакха жим турарди.

— Уйлаб кўр ўғлим,— давом этди Хемонкори,— мен дунёга устун бўлмайман. Агар кўзим очиқлигида бошингни иккита қилъиб қўйсам, тинчгина оёқ узатардим. Сен уйимга ёш қизни бошлаб келарсан деб, орзу қилган вақтларим бор эди. Унда мен унинг тарбияси-ю сарполари билан ўзим шуғулланиб, ғоят бахтиёр бўлардим. Аммо касаллик чоғимда худолар менинг ақл чироғимни ёритдилар. Яна қанча умрим бор, буни айтиш қийин. Ёш хотин билан сен жуда қийналиб қоласан. Шунинг учун ўз тенгқуринг бўлган қизлардан қаллиғ қидир. Бу фикрлар касаллик чоғимда менга ором бермади. Биламан, бу менинг сўнги бурчим,

фақат мана шуни адо этиш учун яшайман, йўқса менга ором йўқ.

— Ахир менга тегадиган қизни қаердан топаман?— деб сўради Нолинакха.

— Бундан хотиржам бўл,— деди Хемонкори.— Ўзим ҳаммасини тўғрилаб, сенга хабар қиламан.

Ҳозиргача Хемонкори Оннода-бабу билан учрашмаган эди. Аммо бу кун Оннода-бабу эдатдагича кечки пайтда сайр этиб юриб Нолинакханинг уйига кириши билан уни ўз ҳузурига чақиртирди.

— Қизингиз ажойиб қиз,— деб бошлади у,— мен уни жуда яхши кўраман. Сиз менинг ўғлимни яхши биласиз. У жуда хушфезъл, бундан ташқари энг яхши врач саналади. Қизингиз учун ундан кўра маъқул эр топиш қийин.

— Нимасини ҳам айтасиз!— тўлқинланиб хитоб қилди Оннода-бабу.— Мен бундай бўлар деб умид қилишга ҳам ботинмаган эдим. Агар менинг қизимни Нолин ўз никоҳига олса, мен ҳаммадан бахтлироқ бўлардим! Бироқ у...

— Нолин қаршилиқ қилмайди,— деб сўзни бўлди Хемонкори.— У ҳозирги ёшларга ўхшамайди, ҳар бир ишда менинг сўзимга қулоқ солади. Эҳтимол уни қис-таб ўтиришга тўғри келмас. Хемнолинидек бир қизни севмаслик мумкинми, ахир? Аммо мен бу ишни мумкин қадар тезроқ битиришни истардим, чунки яна узоқ умр кўраман деб айтолмайман.

Шу оқшом Оннода-бабу уйига жуда қувониб қайтди. Шу заҳотиёқ Хемнолинини ўз ҳузурига чақирди.

— Қизим, мен шундай бир ёшга кирдимки, бу ёшда кишининг саломатлиги заволга юз тутади. Бироқ сен уй-жойлик бўлмагунча менинг жоним тинчимайди. Хем, сен билан очикча гаплашмоқчиман. Онанг йўқ, бахтли бўлишинг учун бутун ғамхўрлик менинг зиммамда.

Бесаранжом бўлган Хемнолини отасига қаради.

— Қизим, бўлажак тўйинг муносабати билан ўз қувончимни яширолмайман. Бирор нарса бунга халақит бермасайди деб кўрқаман. Бугун Нолинакханинг онаси мени чақириб, ўғлини сенга уйлантириш ҳақида гапирди.

Хемнолини қизариб, тўхтаб-тўхтаб гапирди:

— Нималар деяпсиз, ота! Йўқ, йўқ! Мумкин эмас!

Хемнолини Нолинакхага эрга чиқишим мумкин бўлар, деб ҳеч қачон хаёлига ҳам келтирмаган эди. Кутилмаганда бу таклифни отасидан эшитгандан сўнг уни хижолат босди.

— Нега мумкин эмас?— таажжубланди Оннода-бабу.

— Нолинакха-бабу!— хитоб қилди Хемнолини.— Ахир қандай қилиб...

Хемнолинининг жавоби унча ишонарлик бўлмасадда, норозилиги сезилиб турарди.

Қиз ортиқ бардош беролмай, айвонга чиқди.

Оннода-бабу маънос бўлиб қолди. У қизининг бу тахлитда қаршилик қилишини кутмаганди. У, Хем бу таклифдан қувонади, деб ўйлаган эди.

Ғамгин ва авзойи бузилган чол ҳаракатсиз, чироққа тикилиб ўтириб, хотинларнинг ғалати табиати ҳақида фикр юргизарди. У ҳозир Хемнолинининг онаси йўқлигини айниқса чуқур ҳис этди.

Хем қоронғу айвонда узоқ туриб қолди. Охири у отасига қараб, унинг юзидан дили гашлигини пайқаб хижолат бўлди. Дарров туриб хонага кирди-да, Оннода-бабунинг ёнига келиб бошини оҳишта силаб туриб гапирди:

— Юринг, дада. Кечки овқат аллақачон тайёр бўлган эди, совиб қолгандир.

Оннода-бабу бехосдан ўрнидан туриб, ошхонага қараб кетди, аммо томоғидан ҳеч нарса ўтмади. У Хемнолинининг ҳамма қайғулари унутилди, деб умид қилганди. Бироқ ҳозир унга берилган зарба ота шўрликни яна синдирди.

«Кўриниб турибдики, Хем ҳанузгача Ромешни унутолмаган» деб ўйлади у ҳасрат билан уҳ тортиб.

Одатда кечки овқатдан сўнг Оннода-бабу ухлагани кетарди, бугун айвонда, сават курсида ўтириб, боғ орқасидан ўтган одамсиз қишлоқ кўчасига қараб, чуқур ўйга ботди.

Хемнолини жилмайиб, меҳрибонлик билан:

— Ота, салқин тушди, бориб ухланг,— деди.

— Бориб ухла, мен яна бир оз ўтириб, кейин бораман,— жавоб берди Оннода-бабу.

Хемнолини ҳеч нарса демади, отасининг ёнида турарверди. Бир оз жимликдан сўнг яна гапирди:

— Дада, шамоллаб қоласиз. Ҳеч бўлмаса меҳмонхонага киринг.

Оннода-бабу ўрнидан туриб, жимгина ётоғига кетди. Хемнолини ўз бурчини адо этиш мақсадида Ромеш ҳақидаги фикрларни юрагидан қувиб чиқаришга уринганда, изтироб чекмади. Тўғри, бунинг учун қарама-қарши ҳисларнинг узоқ ва қаттиқ курашига бардош беришга тўғри келди. Аммо ташқаридан бўлган сал бир туртки эски жароҳатнинг янгидан зирқираб оғриши учун кифоя эди. Ҳозиргача Хемнолини келажақда ўз ҳаёти қандай бўлишини аниқ тасаввур қилолмайди. Худди шунинг учун ҳам у мустақкам бир таянч қидриб, охири Нолинакхани ўзининг пири деб билган ва унинг таълимотини давом этдирувчи ихлосманд мухлис бўлишга тайёр эди. Энди унга бу йигитнинг никоҳида бўлишни таклиф қилишди, қиз қалб хазинасининг яширин хоналаридан эски севгини юлиб олмоқчи бўлганда, бу занжирларнинг ғоят маҳкам эканини пайқади. Уларни узишга уриниш юрагини қаттиқ ҳаяжонга солар, қиз ўша занжирларга яна ҳам маҳкамроқ тирмашар эди.

ЭЛЛИГИНЧИ БОБ

Уша оқшом Хемонкори ўглини ўз ҳузурига чақирди.

— Мен сенга қаллиғ топдим, ҳамма нарсани келишиб ҳам қўйдик,— деди у.

Нолинакха сал жилмайди.

— Келишиб ҳам қўйдик деиғ?

— Бўлмасачи?— Хемонкорининг жаҳли чиқди.— Нима, мен дунёга устун бўламанми? Гапимга қулоқ сол. Мен Хемнолинига жуда кўнгил қўйганман. Ҳозир бундай қизларни камдан-кам учратасан. Тўғри, юзининг ранги...

— Шафқат қилинг, ойи!— деб сўзни бўлди Нолинакха,— мен юзининг рангини ўйлаганим йўқ. Бироқ мен унга қандай қилиб уйланаман? Қайси йўсинда?

— Бўлмаган гап! Бунга ҳеч қандай монелик йўқ.

Нолинакханинг онасига бирон аниқроқ жавоб бериши қийин эди. У, мен Хемполинига фақат устодман, унга тўсатдан менга тег дейиш ҳақорат бўлади, деб тушунтирмоқчи эди, лекин гапирмади, Хемонкори эса давом этди:

— Бу сафар мен сенинг эътирозларингга қулоқ солмайман. Мени деб бу ёшда тарки дунё қилишингга асло рози эмасман. Қулай пайт келиши билан мен тўйни бошлаб юбораман.

Бир оз хомушликдан кейин, Нолинакха сўз бошлади:

— Она, мен сизга бир воқияни ҳикоя қилмоқчиман. Аммо ўтинаман, дарров ҳаяжонланаверманг. Бу воқиянинг юз берганига ўн ой бўлди, энди бунинг учун ҳаяжонга тушишнинг ҳожати йўқ. Аммо мен сизнинг феълингизни биламан, ойи, ҳатто бахтсизлик аллақачон ўтиб кетган бўлса ҳам, қўрқиб қақшайверадиган одатингиз бор. Шунинг учун мен буни сизга гапиришга ҳанузгача ботинмай юрдим. Мен шўрликка ёруғ истиқбол тилаб истаганча тоат-ибодат қилинг, лекин қалбингизни беҳуда изтиробга солманг.

Хемонкорини беҳад ҳаяжон босди.

— Нимани гапиришингни мен қаердан билай, ўғлим. Аммо бундай муқаддимадан сўнг мен ташвишланмай қоллолмайман. Шунча умр кўриб, ўзимни қўлга олишни ўргана олмадим. Бу дунёнинг ғам-ташвишларидан холи бўлишни истардим! Бироқ бахтсизликни қидириб юрмайдилар, у ўзи келади. Яхшими, ёмонми айтавер, қулоғим сенда.

— Февралнинг охири эди,— деб бошлади Нолинакха ўз ҳикоясини.— Мен Раипурда ҳамма анжомларимни сотиб, уй ва боғни ижарага қўйиб, Калкутгага қайтдим. Санрага келгач, поездни қўйиб, сув йўли билан бормоқчи бўлдим. Санрада катта қайиқни кира қилиб йўлга тушдим.

Икки кунлик йўлни босиб ўтгач, қумлоқ бир соҳилда тўхтадик, мен чўмила бошладим. Бирдан, қарасам — қўлида ов милтиғи билан соҳил бўйлаб бизнинг

Бхупен келяпти. Мени кўриб, камоли қувонганидан сакраб қичқирди: «Касал тузалгиси келса, табиб ўзи келади». У шу ерда суд раиси бўлиб, ўз округини тафтиш қилиб юрган экан. Биз у билан хийладан бери кўришмаган эдик, у мени қўйиб юборишга асло кўнмади, шунинг учун йўлнинг қолган қисмида у ҳамроҳимиз бўлди.

Бир куни биз кичкина Дхобапукур қишлоғида тунамоқчи бўлиб тўхтадик. Кечқурун сайрга чиқдик. Кенг даланинг четида усти қамиш билан ёпилган, атрофи девор билан иҳота қилинган бир уй турарди. Биз шу уйга кирдик. Уй эгаси биз учун ҳовлига иккита сават курси олиб чиқди. Шу пайт айвондаги мактабда дарс бўлаётган эди. Ибтидоий мактаб муаллими стулда, болалар эса ерда ўтириб, қичқириб дарсларини ёдламоқда эдилар.

Хўжайиннинг исми Тарини Чатужо¹ экан. У Бхупендан менинг тўғримда батафсил суриштира кетди. Қайтиб келганимизда, Бхупен:

— Омадинг келди. Сенга қаллиғ чиқиб қолди чамамда,— деди.

— Қандай қилиб?— таажжубландим мен.

— Тарини Чатужо — судхўр, дунёда бундан кўра разилроқ одамни қидириб тополмайсан. Бу ерда янги судья пайдо бўлиб қолса, у ўзининг одампарварлиги ҳақида мақтанмай туролмайди. Шунинг учун ҳам у уйида мактаб очишга рухсат берган. Ҳақиқатда эса, муаллим бу ерда еган овқати учун кеч соат ўнгача ўтириб, унинг фойда-зиёнини ҳисоблайди. Маошини у давлатдан ва мактаб пулидан олади. Таринининг сингилларидан бири эридан жудо бўлиб қолди. Шўрлик ҳеч бошпана тополмай, акасиникига келди. У ҳомиладор эди. Тиббий ёрдам кўрсатилмаганидан, туғаёғиё вафот этди, ундан бир қизча қолган.

Таринининг иккинчи тул синглиси ҳамма уй ишларини ўзи бажариб, уни чўри ёллаш мажбуриятидан қутқазди. Ана шу аёл ҳалиги қизчага она мақомида бўлиб қолди.

---

¹ Ч а т у ж о — «Чоттопадхая» деган фамилиянинг жонля тилдаги шакли.

Бу холаси ҳам вафот этганда, қиз ҳали жуда ёш эди. Тоғаси ва янғаси учун чўридек ишлаб, улардан ҳар кун таъна ва ҳақорат эшитиб, қиз ўсди. Ҳозир у вояга етган, бироқ етимча қизга куёв топиш жуда қийин. Бунинг устига унинг отасини бу ерда ҳеч ким билмасди. Қизча отасининг вафотидан сўнг дунёга келган, қишлоқнинг ғийбатчи аёллари бу хусусда ҳануз гап тўқийдилар. Тарини Чатужонинг жуда бадавлат эканини ҳамма биледи, бинобарин ундан кўпроқ қалин олиш мақсадида, жўрттага, қизни бадном қилишга уринадилар. Уни ўн ёшга кирди деганларидан буён тўрт йил ўтди, демак ҳозир, у кам деганда ўн тўртга қадам қўйди. Исми Қамола, аммо турган-битгани ҳақиқий Лакшми¹ нинг ўзгинаси. Мен бундан кўра соҳиб жамол қизни кўрган эмасман. Бу ерда битта-яримта ёш брахман пайдо бўлдими, Тарини дарҳол уни Қамолага уйлантиришга уринади. Мабодо йигит розилик берса, қишлоқ аҳолиси уни йўлдан уриб, тўйга халақит беради. Энди сенинг навбатинг келди.

— Биласизми, ойи, мен ўшанда дилхасталик кайфиятида бўлганим учун, ўйлаб-нетиб турмай, унга уйланаман, дедим. Бундан илгарироқ эса, сизга мақбул тортиқ бўлсин учун, индуизм динидаги бир ёш қизга уйланмоқчи эдим. Билардимки, «Брахмо Самаж»дан бир қизни бошлаб келсам, бу ҳеч қайсимизга бахт келтирмайди.

Бхупен ғоят таажжубланган эди.

— Бу рост гапми?— хитоб қилди у.

— Мени раъйимдан қайтарма. Масала ҳал,— дедим.

— Шошма, сен тўғри гапиряпсанми?— сўради Бхупен.

— Мутлақо тўғри,— деб жавоб бердим.

Ўша кунни кечқуруноқ Тарини Чатужо бизнинг ҳузуримизга келди. У қўлида брахманлик тасбиҳини ўгириб туриб:

— Сиз менга ёрдамлашишингиз керак,— деди.—

---

¹ Қ а м о л а — ҳинд мифологиясида бахт, давлат ва гўзаллик тангриси Лакшмининг иккинчи исмидир.

Қизни кўринг. Агар ёқмаса, бошқа гап. Аммо менга ҳасад қилувчиларнинг сўзига қулоқ солманг.

— Уни кўришимнинг ҳожати йўқ. Тўй кунини таяин қила беринг,— дедим.

— Эртадан кейин — хайрли кун. Тўйни бошлаб юборамиз,— деди Тарини.

Унинг бундай шошилишига сабаб тўйда мумкин қадар озроқ чиқимдор бўлиш эди. Шу тариқа, тўй бўлди.

Хемонкори сапчиб кетиб, такрорлади:

— Тўй бўлди! Сен нималар деяпсан, Нолин!

— Ҳа, тўй бўлди. Мен хотиним билан қайиққа қайтдим. Кечқурун йўлга тушдик. Уша куни, қуёш тез ботди. Тўсатдан, март ойида сира кўрилмаган иссиқ қуюн кўтарилиб, бир лаҳзада қайиғимизни пардек учуриб, ағдариб юборди.

— Е раббий!— нидо қилди Хемонкори, гўё баданига бир йўла минглаб тикан санчилгандек.

— Бирмунча вақтдан сўнг,— давом этди Нолинакха,— ўзимга келиб қарасам, сувни шапиллатиб юрибман. Яқинимда на қайиқ, на ҳамроҳларим бор эди. Полицияга хабар қилдим. Кўп қидирдилар, лекин натижа чиқмади.

Хемонкорининг ранглари ўчиб, зўрға гапирди:

— Утган ишга салавот. Буни ортиқ ҳеч қачон эсимга сола кўрма. Уйласам юрагим тарс ёрилай дейди.

— Агар сиз мени уйланасан, деб туриб олмаганингизда,— жавоб берди Нолинакха,— мен буни сизга ҳаргиз гапирмаган бўлардим.

— Шу бахтсизлик туфайли сен энди сира уйланмай ўтасанми?— сўради Хемонкори.

— Йўқ, бунинг учун эмас, она. Бироқ борди-ю қиз халос этилган бўлса-чи?

— Эсинг жойидами? Агар халос этилган бўлса, хабар қиларди.

— У менинг тўғримда ҳеч нарса билмайди ахир. Мен унга мутлақо нотанишман. Назаримда, у менинг юзимни ҳам кўрган эмас. Банорасга келиб, ўз адресимни Тарини Чатужога юбордим, аммо, у Қамола тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ деб жавоб қайтарди.

— Ҳўш, энди нима қилмоқчисан?

— Мен,— давом этди Нолинакха,— орадан бир йил ўтгандан кейингина уни ҳалок бўлган дея оламан.

— Сен ҳамиша, ҳар нарсада муболаға қиласан!— хитоб қилди Хемонкори.— Нега бир йил кутиш керак экан?

— Яқинда йил тўлади, она, — деди Нолинакха. — Ҳозир декабрь, январь — никоҳ учун хайрли ой эмас. Ундан кейин яна икки ой... Шу билан вассалом.

— Хўп, майли,— рози бўлди Хемонкори.— Аммо сен бу даврда фотиҳа қилинган ҳисобланасан. Мен аллақачон ҳамма шарт-шароитларни Хемнолинининг отаси билан келишиб қўйдим.

— Одам фақат тахмин қила олади. Муваффақият ҳамиша кимга боғлиқ бўлса, ўшанга умидвор бўлайлик, — деди Нолинакха.

— Майли, сен айтгандек бўлсин, ўғлим. Ҳикоянгни эслаб, ҳамон қалтирайман.

— Мен мана шундан хавфсираган эдим-да, ойи. Сиз бир ҳаяжонлансангиз, анчагача ўзингизга келолмайсиз. Шунинг учун бу воқияни сизга айтгим йўқ эди.

— Яхши қилдинг, ўғлим,— деди Хемонкори.— Мен бирор бахтсизликнинг учини эшитсам, ваҳимадан сира қутулмайман. Баъзан бирор шум хабар чиқмагай, деб хат очишга ҳам қўрқаман. Сизларнинг барингиздан, кўнгилсиз воқиаларни менга сўзламанг, деб илтимос қилгандим. Афтидан, бу дунёни тарк этмоқ фурсати етди чоғи. Ахир, тақдир менга бекордан-бекор бунча зарба бермасди-ку!

ЭЛЛИК БИРИНЧИ БОБ

Камола Ганг соҳилига келганда, қишки совуқ офтоб хира осмон гумбазидан уфққа тушган эди. Қош қорайиб келаётганда, Камола ботаётган қуёшни эҳтиром билан олқишлади. У бошига Ганг сувидан сепиб, дарёга ибодат қилиш учун соҳилга тушди: бир ҳовуч сув олиб, уни яна дарёга тўкди-да, муқаддас Гангга чечаклар ташлади.

Сувдан чиқиб, қиз ўзига меҳрибон бўлганларни ёд этиб, ўшалар ҳурматига, боши ерга етгунча эгилиб таъзим қилди. Шу ерда у ўзи ҳурмат қилиши лозим

бўлган яна бир кимсани хотирлади. У бор жойда қиз бирор марта бошини кўтариб унинг юзига қараган эмас. Иккиси ёлғиз қолган ўша бирдан-бир оқшомда эса, Камола ерга кўз тикиб, унинг оёғига қарашга ҳам ботинмаган эди. Уларнинг никоҳи ўқилган хонада йигит бошқа қизлар билан бир неча оғиз сўзлашди, лекин Камолани андиша худди қора парда каби чулғаб олган эди, шунинг учун йигитнинг ўша бир неча сўзини ҳам эшита олмади. Ҳозир қиз дарё бўйида туриб, унинг овозини хаёлида жонлантиришга уринди-ю бўлмади.

Ушанда тун бўйи давом этган тўй маросими уни шу даража толиқтирган эдики, Камола қачон ва қаерда ухлаб қолганини бутунлай сезмай қолди. У, азонда, қўшни қизининг уни елкасидан силкиб, кула-кула уйғотишга уринаётганини пайқади. Кўрпада, Камоланинг ёнида эса ҳеч ким йўқ эди.

Ҳозир, ҳаётининг сўнги лаҳзасида ҳеч нарса унга ўз соҳибини эслата олмади. Қиз унинг на чехрасини, на овозини хотирлай оларди — ҳеч нарса ёдида йўқ.

Куёвнинг сарполари қизил ип билан боғланган эди. Таринининг тараддуди билан энг арзон сарполар сотиб олинганини Камола билмасди, бироқ ўшаларни ҳам у ўз хотирасида авайлаб сақлаб қололмади.

Ромешнинг Хемнолинига ёзган мактубини Камола сарисининг учига тугиб, яшириб қўйган эди. У қумлоққа ўтирди-да, хатни олиб, ғира-ширада ўз эри ҳақидаги жойини ўқий бошлади. Унинг тўғрисида жуда кам гапирилган эди, яъни унинг исми Нолинакха Чоттопадхайя, у Рангпурда врач бўлиб ишлаган, Ромеш уни у ердан тополмаган. Вассалом!

Камола хатни диққат билан қараб чиқди, бироқ унда Нолинакха ҳақида бошқа ҳеч қандай маълумот йўқ эди! Нолинакха! Бу ном унинг қалбини бу кунгача ҳис этилмаган қувонч сеҳри билан тўлдирди. Бу ном кўзга кўринмас бир қиёфада мужассамланиб, қизнинг бутун вужудини қамраб олди.

Қизнинг кўзларидан ихтиёрсиз ёш оқиб кетди. Бу кўз ёшлари унинг кўнглига бир оз ором бериб, тасаллисиз мусибатларини ювиб кетгандай бўлди. Кўнглида аллақандай бир овоз Камолага дер эди:

— Йўқ, ноумидлик энди йўқ! Қаршимда нур жил-валанмоқда! Биламан, энди мен ҳам ҳаётнинг бир зар-расияман!

Камола ўзини унутиб хитоб қилди:

— Мен содиқ хотин сифатида унинг хоки пойини кўзимга суртиш учун яшашим керак! Парвардигори олам бу йўлда менга ҳеч қачон моне бўлмайди! Агар тирик бўлсам, у билан албатта учрашаман! Тангрилар унинг хизматини қилиш учун мени халос этдилар!

У Ромеш уйининг калитларини рўмолидан ечиб олиб улоқтирди. Сариси Ромеш совға қилган тўғноғич билан илиб қўйилганини бирдан эслаб, уни ҳам шошилганча олди-да, сувга иргитди.

Сўнг, Камола ғарбга қайрилиб йўлга тушди. У қаерга боришини, нима қилишини ҳали яхши тасаввур этмасди. Аммо шуни яхши билардики, кетиши керак, кетганда ҳам, бирор дақиқа тўхтамай, дарҳол кетиши керак.

Совуқ оқшом тобора қоронғулашиб, кун охири бутунлай сўнди. Гўё табиат чизган гўзал суратнинг бир қисмини кимдир бирдан ўчириб ташлагандай, қумлоқ соҳил қоронғуда оқариб кўринарди. Ойсиз кечада қоронғу осмон сокин юлдузлар билан тўлиб, дарёнинг хилват соҳиллари устида энгил нафас оларди.

Камола кимсасиз, чексиз қоронғуликдан бошқа ҳеч нарсани фарқ қилолмади. Аммо у олға қараб юриши лозимлигини жуда яхши биларди. Олдинда ўзини нима кутиши ҳақида ўйлашга мадори етмай, юришида давом этди.

У дарё бўйлаб кетмоқчи бўлди. У ҳолда ҳеч кимдан йўл сўраб юрмайди, мабодо унга хавфу хатар таҳдид қилса, муқаддас Ганг тўлқинлари уни ўз оғушига олади.

Ҳаво мусаффо, тун қоронғуси Камолани яширса ҳам, унинг кўзларини хиралаштирмади. Тун. Арпа экилган даладан қашқирларнинг чўзиб улиган овози эшитилади.

Камола анча йўл босгандан кейин, паст қумлоқ соҳил тугаб, тепаликлар бошланди. Дарё бўйида бир қишлоқ кўринди. Юраги дукиллаб турган Камола унга яқиндашганда, бутун қишлоқ қаттиқ уйқу оғушида

эди, қиз ҳорғинлик сеза бошлади ва қўрқувдан қалтираб қишлоқдан чиқди. Ниҳоят тепанинг чўққисига етди, нарёқда йўл йўқ эди.

Мадори қуриган Камола, баньян дарахти остида ҳолдан кетиб, қаттиқ ухлаб қолди.

Тонг отарда кўз очиб, рўпарасида кексароқ бир аёлни кўрди.

— Сен ўзинг кимсан?— деб сўради аёл.— Нега дарахт тагида тунайсан?

Камола қўрқиб, сапчиб ўрнидан турди. У соҳил яқинида икки қайиқни кўрди.

Ҳамроҳлари уйғонгунча таҳорат қилиб олиш учун кекса аёл барвақтроқ турган эди.

— Сен бенгал қизига ўхшайсан,— деди у.

— Ҳа, мен бенгал аёлиман,— деб секин жавоб берди Камола.

— Қандай қилиб бу ерга келиб қолдинг?— яна сўради аёл.

— Банорасга кетяпман. Уйқум келди, шунинг учун шу ерда ётиб қолдим.

— Таажжуб! Яёв Банорасга!— деди аёл.— Майли, яхши. Бизнинг қайиққа ўтир. Мен ҳозир чўмилиб қайтиб келаман.

Чўмилиб келгач, таниша бошладилар. Кекса аёл Камолага, ўзи ва эри яқинда жуда дабдабали тўй қилган гажипурлик Шехедшор-бабунинг қариндошлари эканини батафсил сўзлаб берди. Унинг номи— Нобинкали, эрининг оти эса, Муқундолал Дотто экан. Улар бир неча йилдан бери Банорасда истиқомат қилар эканлар. Қариндошларининг Гажипурда кўпроқ меҳмон бўлиб туриш ҳақидаги таклифларидан истифода қилолмабдилар, чунки кўпроқ туришганда, уларнинг уйида овқатланишга тўғри келаркан, ваҳоланки Нобинкалининг эри таом масаласида ғоят инжиқ экан. Шунинг учун улар қайиқ олиб уйга қайтишга ошиқибдилар.

Уларнинг кетиши муносабати билан уй бекасининг таассуф билдириб айтган сўзларига жавобан, Нобинкали бундай дебди: «Биласизми, ўртоқжон, менинг эрим касалманд. Ешлигидан уйда сигир сутига ўрганган, сутдан ёғ, ёғдан гхи, гхидан эса қатлама қилиб

ейишга одатланган. Сигирни наридан-бери боқиб бўлмайди...» ва ҳоказо...

Узи ва эри ҳақида жуда муфассал гапириб бўлгач, Нобинкали Камоланинг кимлигини суриштириб кетди:

— Отинг нима?

— Камола.

— Қўлингга билагузуклар тақибсан. Эринг ҳам борми?

— Тўйдан сўнг иккинчи куни ғойиб бўлди,— деди Камола секин.

— Буни қара-я! Ун бешдан ошмаган бўлсанг керак?— давом этди Нобинкали Камолага бошдан-оёқ разм солиб.

— Неча ёшга кирганимни аниқ билмайман. Яқинда ўн бешга кирсам керак.

— Сен ростдан брахманмисан?

— Ҳа.

— Қариндош-уруғларинг қаерда яшайди?— сўради Нобинкали.

— Мен эримнинг қариндошлариникида ҳеч қачон бўлган эмасман. Отамнинг юрти эса — Бишукхали.

— Сенинг ота-оналаринг...

— Менинг на отам, на онам бор,— деб Камола унинг сўзини бўлди.

— Оҳ улуғ Хари! Энди нима қилмоқчисан?

— Банорасда бирор яхши оилага чўри бўлиб киришга уринаман. Пазандаликни биламан.

Нобинкали текин брахман ошпазнинг қўлга киришидан жуда хурсанд бўлса ҳам, қизни ўсмоқчилагандай, деди:

— Бизга ошпаз керак эмас. Брахман-хизматкорларимиз етарли, шунинг учун биз яна бир чўри ёллай олмаймиз. Бунинг устига, сенинг хўжайинга яхши таом пишира олишингга ким кафил бўлади. Брахман-хизматкорга ойида ўн тўрт рупия тўлашга тўғри келади, бундан ташқари, овқати, кийими. Бироқ сен, брахман тоифасига мансуб қиз оғир оҳволга тушиб қолибсан. Майли, бизникида яшай бер. Бизга жуда кўп одамларни боқиб, қанчадан-қанча неъматни ташлаб юборишга

¹ Хари — бош худо Вишнунинг бир исми.

тўғри келади, яна бир кишини боқиш бизга оғир тушмайди. Сенга кўп ишлашга тўғри келмайди. Уйда ҳозир эрим билан мен, холос. Қизларимни эрга берганман. Улар бари ҳам жуда бадавлат хонадонларга тушдилар. Бир ўғлимиз бор. Ҳозир у Шерадхгонжда судья бўлиб ишлайди. Икки ой олдин, мен унинг тайинланиши ҳақида ўқиб эримга айтдим: «Бизнинг Ното муҳтож эмас. У ёққа бориб нима қилади? Албатта, ҳар ким ҳам судья бўлолмайди. Бироқ, ҳар ҳолда бола фақирнинг бундай йироққа жўнаши нима ҳожат?» Эрим бўлса: «Гап бунда эмас, — деди, — сен хотин кишисан, ҳеч нарсани тушунмайсан. Мен уни маоши учун ишлашга мажбур қилаётганим йўқ. Биз унчалик қашшоқ эмасмиз! Бироқ белгили иш бўлмаганда, унинг нима билан машғул бўлишини ким билади. Ахир у жуда ёш!..»

Орқадан шамол эсиб, Камола ўзининг янги танишлари билан Банорасга ҳам етиб келди.

Нобинкалининг шаҳар четида икки қаватли уйи ва кичик боғчаси бор эди. Ойига ўн тўрт рупия маош оладиган брахман-хизматкорлардан ном-нишон ҳам йўқ. Рост, ориссалик бир брахман-ошпаз бор эди, аммо Камола пайдо бўлгач, Нобинкали унга ҳеч қандай ҳақ тўламай, ҳайдаб юборди. Бу вақтда ўн тўрт рупия маошга ошпаз топиш қийин бўлганидан, ошхонанинг ҳамма ишини Камоланинг гарданига юкладилар.

Нобинкали тез-тез Камолага насиҳат қиларди:

— Қулоқ сол, болагинам, Банорас сенга ўхшаган ёш қизлар учун хавфли жой. Ўзинг ёлғиз ҳаргиз уйдан чиқа кўрма. Ганг соҳилига чўмилгани ёхуд Шивага ибодат қилгани борганимда, сени ўзим билан бирга олиб юраман.

Камоланинг қўлидан чиқиб кетишидан хавфсираб, Нобинкали уни доим кузатиб юрарди. Ҳатто тенгқур бенгал қизлари билан гаплашишга ҳам қўймасди.

Камола кун бўйи ўчоқ бошидан кетолмасди. Кечкурунлари бўлса, Нобинкали унга ўзининг қиммат баҳо безакларини, олтин, кумуш уй анжомларини ва шойи, бахмал қопланган қимматли жиҳозларини Ба-

норасга олиб келишига фақат ўғрилар хавфи халақит бергани ҳақида узундан-узоқ жавраб ҳикоя қиларди.

— Эрим кўп вақтгача мис идишга ўрганолмади,— дер эди у. — Дастлаб у пўнғиллаб юрди: «Идишларнинг бир қисмини ўғирласалар ҳам майли, янгисини сотиб олармиз»— дер эди. Лекин менинг беҳудага зарар кўришга тоқатим йўқ. Ундан кўра идишсизоқ яшай қолайлик... Сен бошқа хаёлга борма, бизнинг данғиллама уйимиз, бир тўда хизматкорларимиз бор. Лекин уларнинг барини бу ерга кўчириб келолмаймиз, ахир. Эрим, бу ерда катта бир уйни ижарага оламиз, деб туриб олди, аммо менинг бунга тобим йўқ, тинч дам олишни истайман дедим. Уй одамлар билан тўлиб турса, ташвишу безовталиқнинг охири бўладими!..

Гап ҳамиша шу зайлда бўлиб, интиҳоси кўринмасди.

ЭЛЛИК ИККИНЧИ БОБ

Камола Нобинкалининг уйида сассиқ кўлмакка тушиб қолган балиқдай яшади. У, қочиб кетиши ҳам мумкин эди-ю, лекин қаёққа боради? Уша мудҳиш кечада оламнинг нақадар хатарли ва бевафо туюлгани ҳали Камоланинг эсида. Шунинг учун иккинчи марта бундай таваккал қилишга унинг юраги дов бермади.

Нобинкали қизга анча ўрганиб қолди, бироқ бу эликишда меҳр ва туйғунлик йўқ эди. У Камолани оғир бир пайтда қўллади, аммо қизнинг бунга миннатдорлик ҳис этиши қийин эди. Камола Нобинкали суҳбатини тинглашдан кўра рўзгор ишларига шўнғиб кетишни афзал кўрарди.

Бир куни эрта билан Нобинкали Камолани чақириб, бундай деди:

— Гап бундай, азизим, бугун хўжайиннинг тоби йўқроқ. Одатдаги гуруч ўрнига унга нон ёпгин. Аммо ёғни исроф қилма. Виладан, сен яхши пазандасан, лекин шунча сариф ёғ қаёққа кетаётганини тушунмай қолдим. Бу борада ориссалик брахман кўп яхши эди. Албатта, у ҳам ёғда пиширарди, лекин унинг овқатларида ёғнинг ҳиди сезиларди, холос.

Камола бундай таъналарга сира жавоб қайтармас, гўё эшитмагандек, шу зоҳотиёқ ишга уриниб кетарди. Бугун ҳам у ўринсиз таъналарни ичига ютиб, хомушлик билан сабзавот тозалашга тутинди. Қиз бу дунёнинг ғам-ғуссалари, ўз қисматига тушган мусибатларни ўйларди. Бирдан уй бекасининг сўзларини эшитиб бутун вужуди сесканиб кетди:

— Тулси,— деди бека,— дарров шаҳарга чопиб бориб, доктор Нолинакхани чақириб кел. Хўжайин оғир касал ётибди, деб айт.

«Доктор Нолинакха!» Гўё олтин торларга қўққисдан тегиб кетгандай, Камоланинг кўз ўнгида қуёш нурлари титраб силкинди.

У сабзавотларни ташлаб, ошхона эшигига келди. Тулси таъзим қилиб ошхонага кирганда, Камола ундан сўради:

— Қаёққа кетяпсан, Тулси?

— Доктор Нолинакхани чақириб келаман.

— У ким?

— Шу ернинг энг яхши табиби!

— Қаерда туради?

— Шаҳарда, бу ердан бир мил нарида.

Камола хўжайинлар дастурхонидан эҳтиёт қилиб ололган ҳамма нарсасини ҳамиша хизматкорлар билан баҳам кўрарди. Уй бекаси уларга ҳеч қачон тўйгудек овқат берган эмас. Лекин беканинг қўпол ҳақоратлари Камолани бу раъйдан қайтаролмади. Хизматкорларга хўжайинлар таом еб бўлгандан кейингина овқатланишга рухсат бериларди. Баъзан хизматкорлардан бирортаси Камоладан овқат сўраб келса, у сира йўқ демасди. Шунинг учун қиз тез фурсатда уларнинг меҳр-муҳаббатини қозонди.

— Сен у ерда ким билан маслаҳатлашиб турибсан?— деган ҳайқириқ эшитилди юқоридан.— Мени ҳеч нарсани кўрмайди деб ўйлайсан-а?! Нима, ошхонага кирмасанг, шаҳарга йўл тополмайсанми? Шунча нарсанинг йўқолиб кетаётгани бежиз эмас экан-да. Унутма, хоним, мен сени йўлдан топиб олганман, раҳим келиб бошпана бердим. Оқибат шуми ҳали!

Нобинқали, ҳамма менинг нарсаларимни ўғирлашга уринади деб, гумонсирагани-гумонсираган эди. Гар-

чи ҳеч қандай далил бўлмаса ҳам, ҳаммани ўғри деб биларди. У қоронғуда лой отсам ҳам, шубҳасиз мўлжалга бориб тегади деб ишонарди. Хизматкорлар эса, билиб қўйишлари керак, унинг қулоғи ҳамиша динг, уни алдаб бўлмайди. Аммо бу гал Нобинкалининг пичинглари Камолага малол келмади. У ўзи тинмай ишласа ҳам фикрлари аллақаерларда парвоз этарди. Қиз пастда, ошхона эшигида туриб, Тулсининг қайтишини кутди. Ниҳоят у қайтди, лекин бир ўзи эди.

— Доктор келмадими, Тулси?

— Йўқ, келмади.

— Нега?

— Онаси касал экан

— Онаси касал?— такрорлади Камола.— Нима, уйда бошқа ҳеч кими йўқ эканми?

— Йўқ, доктор уйланган эмас.

— Уйланмаганини сен қаердан биласан?

— Хизматкоридан эшитганман.

— Эҳтимол хотини ўлгандир?

— Эҳтимол, лекин хизматкори Брож, у Рангпурда доктор бўлиб ишлаганда ҳам хотини йўқ эди дейди.

— Тулси!— деб бақирди бека юқорида.

Камола дарров ошхонага кириб кетди, Тулси эса, юқорига қараб югурди.

Нолинакха!.. Рангпурда докторлик қилган!.. Камоланинг ортиқ шубҳаси қолмади.

Тулси пастга тушганда Камола яна гап очди:

— Менга қара, бир қариндошим бор эди, унинг ҳам исми Нолинакха. Айт-чи у чиндан брахманми?

— Ҳа, у брахман фамилияси — Чотужо.

Уй бекасининг газабидан қўрққан Тулси қиз билан гапни давом этдиришга ботинмай тез ғойиб бўлди. Камола эса Нобинкалининг олдига бориб:

— Мен ҳамма ишни қилиб бўлдим, энди, Дошашо-медх-Гхабга бориб чўмилсам майлими, — деди.

— Жуда галатисан-а!— жавраб кетди Нобинкали.— Хўжайин касал, унга бирор нарса керак бўлиб қолса, сенсиз нима қиламиз?

— Мен бир қариндошимнинг Банорасда эканини билдим, у билан кўришсам деган эдим,— деб туриб олди Камола.

— Бунинг оқибати яхши бўлмайди! — деб жеркиди Нобинкали.— Мен ёш бола эмасман, ҳаммасига ақлим етади. Сенга қариндошинг ҳақида ким хабар келтирди? Тулсиндир-да, бу болани уйимда сақлаб бекор қилган эканман. Эсингда тут, хоним, менинг уйимда экансан, ўзинг ёлғиз чўмилгани ҳам, шаҳарга қариндошингни қилдиргани ҳам бормайсан!

Дарвозабонга дарҳол Тулсини ҳайдаб юбориш ва уни қайта ҳовлига йўлатмаслик ҳақида буйруқ берилди, бошқа хизматкорларга эса, Камола билан ҳар қандай алоқала бўлиш қатъиян ман этилди.

Нолинакханинг тирик эканига ишонгунча Камола итоаткор эди. Бироқ энди унинг итоаткор бўлиб қолиши қийин. Шу шаҳарда унинг эри яшайди, шундай экан, мутлақо бегона бир уйда яшаш унинг учун оғир, у бунга тоқат қилолмайди! Қиз энди илгаригидек ғайрат билан ишлолмасди, уй бекаси эса, борган сари ундан норози.

— Айтиб қўяй, хоним,— дер эди у,— сенинг феълиятворинг менга ёқмай қолди. Иблис йўлдан оздирдими, нима бўлди ўзи сенга? Овқат емасанг ихтиёр ўзингда, аммо бизни оч қолдиришингга қўймайман. Бугун пиширган овқатларингни оғизга олиб бўлмайди.

— Энди мен сизларда ишлолмайман!— деди Камола.— Тоқатим қолмади! Менга жавоб беринг!

Нобинкалининг жиғибийрони чиқиб, қизни талаб кетди:

— Ҳақиқатан, ҳеч кимдан яхшилиқ қайтмайди ўзи! Мен бўлсам, яна бунга раҳм қилиб, бошпана бериб ўтирибман! Неча йиллар хизмат қилган шундай яхши брахман-ошпазни бўшатиб юбордим-а. Ҳатто, брахманлигини тузук-куруқ суриштириб ўтирмадим. «Менга жавоб беринг!» эмиш. Қочишга уринадиган бўлсанг, полицияга тутиб бераман! Менинг ўғлим судья! Унинг амри билан қанчадан-қанча одамлар осилиб кетди! Мен билан ҳазиллаша кўрма! Годуни эшитганмисан? У хўжайинга дағаллик қилиб, қилмишига яраша жазосини тортди. Ҳозиргача қамоқда ўтирибди! Мени алдай олмайсан!

Беканинг сўзлари ёлғон эмасди. Ҳақиқатан ҳам, бе-

Қиз тамбани бир тарафга тортиб, юзини чодира билан бекитди-да, эшик орқасига ўтиб турди.

— Хўжайин уйдами?— такрорлади Нолинакха.

— Йўқ, марҳамат қилиб ичкарига киринг,— араб гапирди Камола. Нолинакха меҳмонхонага кирди. Бу орада Будхияни қидириб топдилар. У келиб Нолинакхага бекасининг сўзларини етказди:

— Хўжайин бир оз айланиб келгани чиқиб кетган эди. У ҳозир келади. Андак сабр қилинг.

Ҳаяжондан Камоланинг кўкси оғир-оғир қалқиб турарди. У Нолинакхани яхшироқ кўриб олиш учун қоронғу айвонга ўтиб олди. Қиз камоли тўлқинланганидан зўрға оёқда турарди, қаттиқ уриб турган юрагига бир оз ором бериш учун полга ўтирди. Руҳи бетоқатлик ва оқшом салқинидан Камоланинг бутун вужуди қалтираб кетди.

Чироғнинг хира ёруғида Нолинакха ўйга ботиб ўтирарди. Камоланинг назари унга қадалган. Кўз ёшлари юзидан оқиб тушди. У Нолинакханинг сиймосини ўз қалбига абадий кўчиришга урингандек, ёниб турган кўзларини ундан узмасди. Милтиллаган чироғ шуъласида ёришган бу кенг пешонали хаёлчан юзга боқиб, донг қотиб қолган қиз теваракда бўлак ҳеч нарсани кўрмаётгандек эди. Ҳозир унинг учун оламда шу чехрадан бошқа гўё ҳеч нарса йўқ. Унинг учун бутун борлиқнинг мужассам тимсоли шу эди.

Камола бу ўйчанлик, тўғриси ҳушсизлик ҳолатида яна қанча вақт ўтиргани маълум эмас. У бирдан ўзига келиб қараса, Нолинакха курсидан кўзғалиб, Мукундо-бабу билан гаплашмоқда.

Уларнинг кўриб қолишларидан қўрқиб, қиз пастга, ошхонага тушди. Ошхона кўча томонда, ҳовлида эди, Нолинакха шу ердан ўтади. Камола интизорлик билан уни кутиб турди.

— Мен, аянч аёл, қандай қилиб бундай одамга хотин бўла оламан! Унинг ақлли, ёруғ, гўзал чехрасида илоҳийлик бор! Эй қалбимнинг султони, мен бекорга азоб чекмаган эканман!— деб илтижо қилди қиз.

Нарвонда оёқ шарпаси эшитилди. Камола дарров қоронғу эшик ёнига ўтиб олди. Биринчи бўлиб чироғ

хўтарган Будхия ўтди. Унинг кетидан Нолинакха пайдо бўлди.

«Эй қалбимнинг султони, сенинг содиқ чўринг бегона уйда қул бўлишга мажбур. Сен унинг ёнидан ўтиб, ҳатто сезмадинг» — деб фикран унга мурожаат қилди Камола.

Муқундо-бабу кечки овқат вақти хотинининг хонасига кирганда, Камола астагина меҳмонхонага кирди. У ҳали Нолинакха ўтирган курси олдида тиз чўкди, пешонасини полга тегизиб, эрининг изини ўпди. Гамғуссадан юраги эзилиб кетган қизнинг, Нолинакхага ўз садоқатини, муҳаббатини ифода қилиш учун бошқа имконияти йўқ эди.

Эртасига Камола билдики, доктор хўжайинга саломатлигини яхшилаш учун иқлимни ўзгартириб, Банорасдан анча йироққа, ғарбдаги бир курортга боришга маслаҳат берибди. Уйда сафарга ҳозирлик бошланди.

— Мен Банорасдан кетолмайман,— деди Камола Нобинкалининг олдига келиб.

— Биз кета оладиган жойга бу киши кетолмасмиш! Хўш, нима сабабдан бирданига бундай тақводор бўлиб қолдинг?

— Нима десангиз денг, мен шу ерда қоламан.

— Яхши! Қўрамыз, қандай қилиб қолар экансан,

— Сиздан илтимос қиламан, мени бу ердан олиб кетманг,— ёлворди Камола.

— Сен хавфли одам кўринасан! Жўнаш вақти-ю, сен ноз-финоғ қилиб ўтирибсан! Биз ҳозир ўрнингга бошқа одам тополмаймиз. Сенинг ишларингни ким қилади?

Қизнинг илтимос ва ялинишлари беҳуда кетди. Унинг ўз хонасида бекиниб олиб, худога ёлвориб зор-зор йиғлашдан бўлак чораси йўқ эди.

ЭЛЛИК УЧИНЧИ БОБ

Оннода-бабу Хемнолинини Нолинакхага никоҳ қилиш тўғрисида қизи билан сўзлашгандан кейин эски оғриги яна тутди. Кечаси қаттиқ азоб тортди-ю, лекин саҳарга бориб сал тузук бўлди.

Оннода-бабу боғида ўтириб, қишки офтобнинг ёқимли шуъласида исинарди. Ундан нарироқда Хемнолини чой дамламоқда эди.

Туни билан дард чеккан Оннода-бабунинг юзлари рангсиз, ҳорғин кўринар, кўз атрофлари қорайган эди. Бу кечаси у бирдан қариб қолгандай туюлди. Хемнолини ўзини гўё юрагига ханжар санчилгандай ҳис этди. Чолнинг Нолинакхага турмушга чиқиш тўғрисидаги таклифини рад этиб, уни ранжитгани учун Хемнолини кўп азоб чекди. Унинг назарида, отасининг жисмоний азоб чекишига юрагидаги дард-алам сабаб бўлганди.

«Уни тинчитиш учун нима қилиш керак?— деб ўйлади қиз, аммо бирор фикрга келолмади.

Кутилмаганда Окхой билан Чокроборти амаки кириб келди-ю, унинг ўйлари бўлинди. Қиз кетмоқчи бўлганди, Окхой уни тўхтатиб қолди.

— Кетманг, бу киши гажипурлик Чокроборти афанди бўлади. Бу киши ғарбий вилоятларда жуда машхур. Унинг сизларда муҳим иши бор.

Боғда ярим вайрона ҳолидаги шийпон бор эди. Окхой билан амаки унинг зинасига ўтирдилар.

— Менга айтишдики,— деб сўз бошлади амаки,— Ромеш-бабу сизнинг яқин дўстингиз экан. Мен билгани келдим, сиз унинг хотини тўғрисида бирор нарса эшитмадингизми?

Таажжубдан Оннода-бабу оғиз ҳам очолмай қолди.

— Ромеш-бабунинг хотини?— деди у ниҳоят, ажабланиб. Хемнолини ерга қаради.

— Мени одобсиз дейсизми деб қўрқаман,— давом этди амаки.— Сабр қилиб, сўзларимни охиригача тинглангчи, шунда уйингизга бостириб келишимдан мурод бошқалар устидан ғийбат қилиш эмаслигига ишонасиз. Мен Ромеш-бабу ва унинг хотини билан кемада, Пужа байрами вақтида, улар ғарбга кетаётган чоқда танишдим. Сиз, албатта, биласиз, кимки Қамолани лоақал бир марта кўрса, уни бир умр унутолмайди. Мен кекса одамман, кўп мусибатларни бошдан кечириб, кўнглим қаттиқ бўлиб қолган, лекин ҳанузгача, уни, ўша Лакшмимизни унутолмайман.— Чолнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди.— Ро-

менш-бабу қаёққа боришини билмай турарди. Аммо Қамола икки кун ичида мен чолга ўрганиб қолди ва Ромеш-бабуни Гажиपुरда қолишга кўндирди. Қамола у ерда менинг қизим Шойла билан жуда дўстлашиб кетди... Бундан кейин нималар бўлганини гапириш менга оғир... Нега у бизни ташлаб кетиб, ҳаммамизни азобга қўйганини ҳозиргача тушуна олмайман. Ушандан бери Шойложанинг кўзларидан ёш аримайди.

Чол ҳўнграб юборди.

Оннода-бабу ғоят ҳаяжонланган эди.

— Унга нима бўлди? У қаерга кетди?— деб сўради у.

— Окхой-бабу,— деб шеригига мурожаат қилди амаки,— сиз ҳаммасини биласиз, буларга тушунтириб беринг... Агар мен сўзлай бошласам, ғам-аламдан юрагим тарс ёрилади деб қўрқаман!

Окхой бўлиб ўтган ҳамма воқиаларни муфассал сўзлаб берди. У ўздан ҳеч нарса қўшмади, лекин Окхойнинг ҳикоясида Ромешнинг феълу атвори шу тарзда ифода этилдики, уни олижаноб одам деб аташ сира мумкин эмасди.

— Биз бу хусусда ҳеч нарса эшитганимиз йўқ. Қалқуттадан кетгач, Ромеш битта хат ҳам ёзмади,— деди Оннода-бабу, у зўрға гапирарди.

— Биз ҳатто унинг Қамолага уйланганини ҳам билганимиз йўқ,— деди Окхой.— Чокроборти афанди, Қамола Ромешнинг хотини эканига сиз аминмисиз, синглиси ёхуд қариндошидир?

— Сиз нима деяпсиз, Окхой-бабу?— таажжубланди амаки.— Нега хотини бўлмасин? Қамоладай садоқатли ва меҳрибон хотинни камдан-кам учратасиз!

— Таажжуб! Хотин қанча яхши бўлса, унга шунча ёмон муомала қиладилар!— деди Окхой оғир нафас олиб.— Менингча, энг олижаноб одамлар қисмати— кулфат экан шекилли.

— Бу, ҳақиқатан, катта бахтсизлик!— деди Оннода-бабу сийраклашган сочларини силаб.— Аммо эндиликда бир нарса қилиб бўлмайди. Беҳудага қайғуришининг ҳам ҳожати йўқ.

— Менинг баъзи гумонларим бор,— сўзида давом этди Окхой.— Қамола ўзини сувга ташламай, уйдан

қочиб кетган бўлса-чи? Мен Чокроборти афандини Банорасга уни қидириб кўриш учун олиб келдим. Лекин кўриниб турибдики, сизлар ҳам бу тўғрида ҳеч нарса билмас экансизлар. Биз бу ерда бир неча кун қолиб, Камолани қидириб кўрамиз.

— Ҳозир Ромеш қаерда?— деб сўради Оннода-бабу.

— У биз билан хайрлашмай кетиб қолди, — деди амаки.

— Мен уни кўрмадим. Лекин Калкуттага кетди деб эшитдим, — деди Окхой.— У Алипурда ишламоқчи, шекилли. Ромеш каби ёш чоғида одам мусибатга узоқ бардош беролмайди. Юринг, Чокроборти афанди, Камолани қидириб кўрайлик.

— Сен бизникига яна кирасанми, Окхой? — сўради Оннода-бабу.

— Билмайман. Юрагим шундай ачишяптики, сиз бунни тасаввур ҳам қилолмайсиз. Ҳозирча Банорасда эканман, Камолани қидиришим керак. Олижаноб қиз ноилжликдан уйдан қочган! Уйланг ахир, ҳозир у доим катта хавф остида! Албатта, бу Ромеш-бабу учун фарқсиз, аммо мен тинчиб қололмайман.

Шундан кейин Окхой билан амаки Оннода-бабунинг уйидан чиқиб кетдилар.

Дили сиёҳ бўлган Оннода-бабу қизига синовчи назар ташларди. Хемнолини, отасининг безовта бўлаётганини фаҳмлаб, ўзини зўрға тинчитди.

— Ота, сиз бугун докторга кўринишингиз керак, — деди у.— Арзимайдиган нарсалар ҳам саломатлигингизга таҳликали таъсир қиладиган бўлибди. Бир оз даволанишингиз керак.

Оннода-бабу энгли тортди. Хемнолини Ромеш ҳақида шунча гап-сўзни эшитгани ҳолда, отасининг соғлиги тўғрисида ғамхўрлик қиляпти. Отанинг елкасидан босиб турган тоғ ағдарилди. Бошқа вақтда у ўз соғлиги ҳақида гапириб ҳам ўтирмасди, аммо бугун:

— Ажойиб фикр! Докторга кўрсатиш мумкин. Сен нима дейсан, Нолинакхага киши юборсакмикан?— деди.

Нолинакхани эслатиш Хемнолинини яна безовта қилиб қўйди. Энди унга отаси ҳузурида Нолинакха

билан аввалгича табиийликни сақлаб туриш қийин бўлса-да, у рози бўлди:

— Яхши, мен унга киши юбораман.

Хемнолинининг осойишталигини кўриб, Оннода-бабу дадил гапира бошлади:

— Хем, бу Ромеш масаласи...

Хемнолини уни гапини тугатгани қўймади.

— Дада, ҳаво исиб кетди... Юринг... Юринг, уйга кирамиз,— деди ва унинг эътироз билдиришига қарамай, қўлтиқлаб уйга олиб кетди. У ерда отасини курсига ўтқазиб ўради-да, қўлига газета тутқазди. Кейин кўзойнагини ғилофидан чиқариб тақиб қўйди:

— Уқиб туринг, дада. Мен дарров келаман,— деди.

Оннода-бабу итоаткор боладек Хемнолинининг амрини бажо келтиришга уринди, аммо қизи тўғрисидаги ташвиш фикрни бир жойга йиғишга халақит берарди. Охири у газетани қўйиб, Хемни қидириб кетди. Унинг хонасига яқинлашиб, кўрдикки, эшик қулф, ҳолбуки ҳали вақт эрта эди.

Оннода-бабу айвоннинг у бурчидан бу бурчига қараб хомуш юриб турарди. Бир оз туриб, у яна Хемнолини томонга кетди, лекин бу гал ҳам унинг хонаси берк эди. Нотинч бўлган Оннода-бабу айвонга қайтиб, курсига ўтирди ва асабийлашиб сочларини торта бошлади.

Кўп ўтмай Нолинакха келди. У касални кўриб, даволаниш тартибини тайинлади, сўнгра энди кириб келган Хемнолинига мурожаат қилди:

— Айтинг-чи, отангизнинг бирор нарсадан ташвиши борми?

Хем «ҳа» деб жавоб қилди.

— Унга тўла руҳий осойишталик зарур,— деди Нолинакха,— онам билан бўлиб, мен ҳам айни ҳолни бошдан кечирдим. Уни майда-чуйда нарса ҳам ҳаяжонга солади, бу эса мадорни қуритади. Кеча у аллақандай арзимайдиган нарса учун тун бўйи мижжа қоқмай чиқди. Мен уни тинчитишга уринаман, лекин дунё шундай тузилганки, одамга тасалли бериш ҳамини муяссар бўла бермайди.

— Бугун мазангиз йўқроқ кўринади,— деди Хемнолини.

— Йўқ, жуда бардамман,— эътироз қилди Нолинакха.— Мен ҳеч қачон оғримайман. Аммо кеч ётдим. Шунинг учун, эҳтимол, ҳорғинроқ кўринарман.

— Онангизнинг ёнида, унга қараб турадиган бир хотин бўлганда яхши бўларди. Сиз — ёлғизсиз, ишингиз кўп. Шунинг учун уни кўнгилдагидек парвариш қилмайсиз.

Хемнолини сўзини бамайлихотир давом этдирди. Унинг сўнгги сўзлари ўринсиз эмасди, албатта. Аммо, у, Нолинакха буни ишорага йўйиши мумкин деб ўйлаб, хижолатдан қизариб кетди.

Хемнолинининг хижолат тортишини кўриб, Нолинакха онаси билан бўлган суҳбатни эслади.

— Унинг ёнида доим бир жория турса яхши бўларди, — шошилиб изоҳ берди қиз.

— Мен уни кўндиришга кўп уриндим, лекин у сира рози бўлмади,— жавоб берди Нолинакха.— У тоифавий покликка жуда зўр эътибор беради. Унинг феъли шунақа: ўз ихтиёри билан қилинмаган хизматдан ҳаргиз истифода этмайди.

Бунга Хемнолини ҳеч қандай жавоб қайтаролмади. У бир оз туриб гапирди:

— Мен сизнинг насиҳатларингизга амал қилмоқчиман, лекин тўсиқларга дуч келиб чекинаман, ҳеч қачон руҳий қатъият ва осойишталикка эришолмасман деб қўрқаман. Айтингчи, ҳаётнинг зарбалари мени ҳаммиша шундай нотинч қилармикин?

Хемнолинининг сўзларидаги алам ва қайғу оҳанглари Нолинакхани ўйлантириб қўйди.

— Ноумид бўлманг,— деди у.— Эсингизда тутинг, ҳаёт йўлида учраган тўсиқлар кишидаги руҳий матонатга синовдир.

— Сиз эртага эрта билан бизникига бир сари қадам киролмайсизми?— сўради Хемнолини.— Сизнинг ёрдамингиз менга куч бағишлайди.

Нолинакханинг юзида ва овозида катта маънавий куч бор, Хемнолини ундан илҳом оларди. Нолинакха кетгандан кейин қиз бир оз ором топди. У ўз хонаси олдидаги айвонда туриб, қишки офтоб нурлари билан тўлган атрофни кузатди. Порлаб турган қуёш нурларида куч ва осойишталик, меҳнат ва фароғат билан тў-

либ-тошган коинот унинг кўз олдида ястаниб ётар, бунда бебош орзулар билан жиловланган истак уйғунлашарди. У ўзининг азобланган қалби билан борлиқнинг улугворлигини ҳис этди. Қуёш нури ва чексиз тиниқ осмон Хемнолинининг юрагида яшашга ташналик ва бу оламга миннатдорлик ҳиссини уйғотди.

У Нолинакханинг онаси тўғрисида ўйлади. Қиз кекса аёлнинг ўтган кеча нечун ухлолмаганини фаҳмлади. Нолинакхага эрга чиқиш ҳақидаги таклиф туфайли пайдо бўлган биринчи ҳаяжон ва қўрқув босилди. Хемнолинининг юрагида унга нисбатан қизгин меҳр ва миннатдорлик ҳисси кўзғалди, аммо бу меҳрда на ҳақиқий ишқнинг азоби, на туғёни бор эди. Ўз-ўзи билан бўлиб кетган йигитга хотин муҳаббати керак эмас, албатта; аммо унга, бошқалар сингари, бир кишининг ғамхўрлиги зарур. Унга ким ғамхўрлик қилади? Унинг онаси кекса ва заиф, ахир! Нолинакханинг ҳаёти эса, бошқалар учун бефойда эмас! Унга хизмат қилмоқ — одамлар олдидаги бурчингни бажармоқ демакдир!

Эрта билан Ромеш ҳақида эшитганлари унинг муҳаббат тўла қалби учун оғир имтиҳон эди. Бу қаттиқ зарбага бардош бериш учун Хемнолинига бутун руҳий кучларини йиғишга тўғри келди: Энди унга, Ромеш учун изтироб чекиш ҳақоратдек туюлди. У Ромешни ўйлашни ҳам, айблашни ҳам истамасди. Миллионлаб кишилар эзгулик ва ёвузлик қилганлари ҳолда, ер тўхтовсиз айланиб туради. Шунинг учун Хемнолини ҳам ҳеч кимни айблаш фикрида эмас. У Ромеш ҳақида ўйлашни истамайди. Гоҳо ҳалок бўлган Камолани эслаб, уни ваҳима босарди. Мен билан ўзини ўлдирган бадбахт аёл орасида қандай муносабат бор, деб ўзидан сўрарди. Шунда шарм-ғазаб ва ачиниш унинг юрагини сиқарди. У қўлларини қисиб, муножот қилди:

— Эй парвардигор, нечун мен бундай изтироб чекаман? Гуноҳим нима? Эй раҳмон, мени бу севгидан халос эт! Менга ҳеч нарса керак эмас, фақат сенинг бу оламингда тинч яшасам бас!

Оннода-бабу Хемнолинининг Ромеш ва Камола ҳақида нима ўйлаганини билишга ошиқарди, лекин ундан бу тўғрида сўрашга ботинмади. Хемнолини айвонда кашта тикиб ўтирганда Оннода-бабу унинг олдида

бир неча бор кирган бўлса ҳам, унинг хаёлчан юзини кўриб, гапиролмади.

Фақат кечқурун, Хемнолини унинг ёнида ўтириб, унга дори билан сут ичиргандагина чол охири ўзини тутиб олди.

— Чирокни ўчир,— деб илтимос қилди қизидан.

Хонага қоронғулик чўккач. Оннода-бабу гап бошлади:

— Афтидан, ҳалиги чол яхши одамга ўхшайди...

Хемнолини жавоб қайтармади. Оннода-бабу бошқа муқаддима ўйлаб тополмай, тўғридан-тўғри муддаога кўчди:

— Мен Ромешнинг қилиғидан ҳайронман. Унинг ҳақида кўп гап-сўзлар бўлганди, лекин мен ҳанузгача уларга бовар қилмаган эдим. Бироқ...

— Дада, бу гапни қўяйлик,— ғамгинлик билан сўзини бўлди Хемнолини.

— Азизим, мен ҳам шу ҳақда гапиришни хоҳламайман! Лекин ўзинг зеҳн солиб кўр, яратгувчининг иродаси билан бизнинг ҳамма қувонч ва бахтсизлигиниз шу одамга боғланиб қолди. Бинобарин биз унинг қилмишларига лоқайд бўлиб қолмаймиз.

— Йўқ, йўқ! — шошилиб гапирди Хемнолини. — Нима учун биз ўз бахтимизни бирон одам билан боғлар эканмиз! Ота, мен батамом хотиржамман. Сиз мени деб бекор ташвиш тортганингиз учун виждон азобидаман.

— Она қизим,— давом этди Оннода-бабу,— мен қариб қолдим, то уй-жойлик бўлмагунингча жоним тинчимайди. Зоҳида бўлиб қолишингни истамайман.

Хемнолини жим турди.

— Тушунгин ахир, она қизим,— уни кўндирмоқчи бўлди Оннода-бабу!— Албатта, сен қаттиқ ноумид бўлдинг, бироқ, нима бўлганда ҳам, ҳаёт сенга бахш этган саодатни рад этиш яхши эмас. Ҳозир ўз қайғуларинг билан бўлиб, сени нима бахтли ва ҳаётга фойдали қилишини билмайсан. Мен бўлсам ҳамиша сенинг эсон-омонлигингни ўйлайман. Сенга нима бахт ва осойишталик келтиришини мен биламан. Менинг насиҳатларимга лоқайд бўлма!

Хемнолинининг кўзларига ёш келди.

— Бундай деманг, дада. Мен сизнинг маслаҳатларингизни рад этмайман, чизган чизигингиздан чиқмайман. Фақат юрагимни шубҳалардан тозалаб, бу ишга тайёрлангунча фурсат беринг.

Оннода-бабу қоронғуда қизининг ҳўл юзига тегиб, унинг бошини силади. Уша оқшом у бошқа бир сўз ҳам айтмади.

Эртасига Оннода-бабу билан Хемнолини боғдаги бир дарахт соясида чой ичиб ўтирганларида, Окхой пайдо бўлди. Оннода-бабунинг кўзларида сўзсиз сўроқни ўқиб, Окхой бир пиёла чойни олиб ўтирди-да, гап бошлади:

— Ҳозирча ҳеч қандай нишон йўқ. Камола билан Ромешнинг баъзи буюмлари ҳанузгача Чокроборти афандининг уйида турибди,— секин давом этди у,— чол бу буюмларни қаёққа юборишини билмай турибди. Ромеш-бабу сизнинг адресингизни билса, хаялламай етиб келади. У ҳолда сиз...

Кутилмаганда Оннода-бабу ғазаб билан унинг сўзини бўлди:

— Окхой, сен жуда бефаросатсан. Нега Ромеш бизникига келади? Нима учун мен унинг нарсалари ҳақида ғамхўрлик қилишим лозим?

— Эҳтимол, Ромеш-бабу ўз қилмишларига пушаймон бўлган чиқар,— ўзини оқлай бошлади Окхой.— Уни ёқлаш эски қадрдонларнинг бурчи эмасми? Уни шундай минутда ташлаб кетиш мумкинми?

— Окхой,— деди Оннода-бабу,— сенинг доим шу ҳақда гапиришинг бизга малол келади. Марҳамат қилиб, бизнинг олдимизда ҳеч қачон Ромешни тилга олма!

— Қизишманг, ота,— деди Хемнолини мулойимгина.— Сизга зарар қилади. Окхой-бабу кўнгли тилаган нарсани гапира берсин. Бунинг ҳеч боқиси йўқ.

— Йўқ, йўқ, мени афв этингиз,— узр сўради Окхой.— Мен бунчалигини билмабман.

ЭЛЛИК ТҲРТИНЧИ БОБ

Муқундо-бабу Банорасдан Мирутга жўнаб кетиш учун бутун оиласи билан тайёрлик кўрди. Нарсалар аллақачон тугиб қўйилган, сафарга чиқиш эрталабга

тайинланган эди. Буларнинг жўнашига бирон нарса халақит берар, ёхуд эҳтимол, доктор Нолинакха яна бир карра касални кўргани келар деб, Камола ҳамон умид қиларди. Аммо на униси, на буниси бўлди.

Нобинкали тўполонда Камоланинг ғойиб бўлиш эҳтимолидан қўрқиб, сўнгги кунларда уни ўз олдидан бир қадам ҳам силжигани қўймади. Нарсаларни туғиш, боғлаш — ҳаммаси қизнинг гарданига юкланган эди. Камола ноумид бўлиб, сўнгги кечаси қаттиқ касал бўлишни орзу қилди. У ҳолда Нобинкали уни балки олиб кетмасди, балки унга машҳур докторни чақирардилар. Қиз кўзларини юмиб, ўлим олдидан докторнинг хоки пойини ўпиб жон беришини тасаввур этди.

Сўнгги кечаси Камола Нобинкалининг хонасида ётди. Эртасига бека билан бирга вокзалга жўнади, Мукундо-бабу II класс вагонга ўтирди, Нобинкали Камола билан хотинлар купесига жойлашди.

Ниҳоят поезд жўнади. Қутурган филнинг олд тишлари ваҳшийлик билан чирмовуқни юлгандек, паровознинг ҳуштаги Камоланинг юрагини пора-пора қилди. Қиз вагон деразасидан орқада қолиб бораётган шаҳарга ташналик билан тикиларди. Нобикалининг овози эшитилди:

— Пан солинган қути қаерда?—Камола миқ этмай унга қутини узатди.

— Ўзим ҳам билувдим,—ғазаб билан бақирди Нобинкали.— Бетелга оҳак солишни унутибсан. Сени нима қилсам экан? Агар ўзим қарамасам ҳамма нарса расво бўлади. Сенинг ичингга шайтон кириб олганми, нима бало?! Жўрттага жаҳлимни чиқарасан. Букун сабзавот тузсиз. Эртага ширгуручдан тупроқ ҳиди келади. Нима, найрангларимни билмайди деб ўйлайсанми? Шошмай тур, мана Мирутга борайлик, унда жойингни кўрсатиб қўяман!

Поезд кўприкдан ўтаётганда, Ганг соҳилида жойлашган Банорасга охирги марта назар солиш учун, Камола деразадан бошини чиқарди. У Нолинакханинг уйи қаерда эканини билмасди. Аммо поезднинг суръат билан чопишида кўз олдидан милт-милт ўтиб турган соҳил, уйлар, эҳромга ўхшаган ибодатхоналар ҳаммаси Нолинни эслатар, ҳаммасидан унинг ҳиди анқиб

тургандек туюлар, бари Қамоланниг юрагига яқин, беҳад дилкаш эди.

— Нега деразадан бошингни чиқарасан?— деб ўшқирди бека,— қуш эмассан-ку! Қанотсиз учолмайсан!

Банорас кўздан ғойиб бўлгач, Қамола ўз жойига қайтиб, фазоларга хомуш кўз тикди. Поезд Моголсаройга келди. Қамола ғўё тушидагидек, на вокзал шовқинларини, на оломон гала-говурини эшитарди. У беҳосдан бошқа поездга чиқиб олганини ҳам сезмай қолди.

Поезд жўнайдиган вақт етди, тўсатдан, жуда таниш бир овозни эшитиб, сапчиб кетди.

— Ая!

Қамола қайрилиб, вокзал саҳнига қаради ва Умешни кўриб қувончдан чеҳраси ёришди.

— Сенмисан, Умеш?

Умеш купе эшигини очди. Шу онда Қамола ҳам вокзал саҳнига тушди. Умеш эса, эҳтиром билан унинг оёқларига эгилиб салом қилди.

Умешнинг оғзи қулоғига етганди. Шу пайтда кондуктор купе эшигини қаттиқ ёпди.

— Қамола, сен нима қиляпсан!— Қутургандай қичқирди Нобинкали купедан,— поезд жўнайди, ахир! Тезроқ чиқ! Тез!

Аммо Қамола ҳеч нарса эшитмади. Ҳуштак чалинди, паровоз пишиллаб, юриб кетди.

— Қаердан келяпсан, Умеш?— сўради Қамола.

— Гажипурдан.

— Ҳаммалари соғ-саломатми? Амаки бардамми?— уни сўроқлар билан кўмиб юборди қиз.

— У жуда бардам.

— Опамнинг аҳволи қалай?

— У сизни деб йиғлай бериб эси кетди, ая.

Қамоланинг ҳам кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Уми қалай? У ҳалиям холасини эслайдими?

— Сиз тақдим этган билагузукларни тақиб қўймагунларича сираям сут ичмайди,— деди Умеш.— Тақиб қўйишса, жажжи қўлларини силкитиб, қичқиради: «Холам кетди!..» Онаси унга қараб йиғлагани йиғлаган.

— Бу ерга қандай қилиб келдинг?— ҳамон сўради Камола.

— Гажипурда зерикиб қолиб, келавердим.

— Энди қаёққа бормоқчисан?

— Сиз билан кетаман, ая.

— Лекин менда бир пайса пул йўқ.

— Менда пул бор,— деди Умеш ишонтириб.

— Қаердан олдинг?— таажжубланди Камола.

— Сиз берган ўша беш рупияни сақлаб юрувдим,—

Умеш чўнтагидан тугунчани чиқариб, Камолага кўрсатди.

— Ундай бўлса кетдик, Банорасга борамиз. Айт-чи, иккита билет сотиб ола оласанми?

— Бўлмаса-чи,— жавоб берди Умеш ва дарров билет олиб келди.

Поезд жўнаш олдида эди, Умеш Камолани хотинлар купесига ўтқазиб, ўзим қўшни бўлимда кетаман, деди.

Улар Банорасда поезддан тушганда:

— Энди қаёққа борамиз?— деб сўради Камола.

— Бу ёғини менга қўйиб бераверинг, ая,— деди Умеш.— Мен жуда яхши жойни биламан.

— Яхши жой? Сен бу ерда кимни биласан?— таажжубланди Камола.

— Мен бу ерда ҳаммани биламан. Ҳали ўзингиз кўрасиз!

Умеш шу сўзлар билан Камолани извошга ўтқазди. Узи эса извошчининг ёнига ўтиб ўтирди. Ниҳоят извош тўхтади, Умеш извошдан тушаётди:

— Ая, етдик,— деб қичқирди.

Извошдан тушиб, Камола Умешнинг орқасидан кетди.

Улар бир ҳовлига киришди.

— Бобом уйдами? — деб қичқирди Умеш.

Ичкаридан шовқин эшитилди.

— Ие, Умеш-ку! Сен қаердан пайдо бўлдинг?

Шу онда қўлида хуккаси билан, эшик олдида Чокроборти амакининг ўзи пайдо бўлди. Умешнинг юзларида табассум кўринди, ҳайратда қолган Камола амакининг оёқларига йиқилиб, пронам бажо келтирди. Чокроборти оғиз очолмай қолди, у нима деб гапириш-

ни ҳам, трубкасини қаерга қўйишини ҳам билмасди. Ниҳоят Қамоланинг иягидан ушлаб, хижолат тортган юзини кўтариб, деди:

— Она қизим, яна бизникига қайтиб келдингиз. Юринг, юринг юқорига. Шойла, Шойла! Қара, бизникига ким келибди!

Шойложа дарров нарвон билан айвонга тушди. Қамола ўз опасига таъзим қилиб, унинг ҳоки пойини кўзига суртди. Шойла қизни шиддат билан оғушига олдида, кўкрагига босиб, манглайдан ўпа кетди. Жувоннинг кўз ёшлари шашқатор бўлиб юзларидан оқарди.

— Вой ўртоқжоним-эй, сизга нима бўлди экан деб, қайғура-қайғура эсимиз кетди.

— Бу ҳақда гапришнинг ҳожати йўқ,— қизининг сўзини бўлди Чокроборти.— Яхшиси — дастурхон ёз.

Шу вақтда жажжи қўлчаларини чўзиб, «хола, хола» деб қичқирганча Уми чопиб келди. Қамола уни дарров қўлига олиб, меҳр билан ўпиб-ўпиб бағрига босди.

Шойложа Қамоланинг кир кийимларига кўз ёши-сиз қаролмасди. У Қамолани чўмилтирди, кейин ўзининг тоза кийимларини кийгизди.

— Кечаси яхши ухламаганга ўхшайсиз,— деди у Қамола кийинганда.— Кўзларингиз ичига кириб кетибди. Ҳозироқ бориб ухланг. Унгача мен бирор овқат қиламан.

— Йўқ, опа,— деди Қамола,— мен ҳам сиз билан ошхонага бораман.

Шойложа рози бўлди, дугоналар бирга кетишди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Окхойнинг маслаҳати билан Чокроборти Банорасга жўнашга ҳозирланганда, Шойложа унга:

— Ота, мен ҳам сиз билан бораман,— деди.

— Бироқ Бипинга ҳозир отпуска бермайдиларку,— деди амаки.

— Майли, ўзим ёлғиз боравераман. Онам уйда унга қараб туради.

Бунгача Шойла бирор марта эридан ажраб қолмаган эди.

Амаки рози бўлди, улар иккаласи Банорасга жўнадилар. Улар вокзал саҳнида Умешни кўрдилар. У ҳам

шу поезддан тушган эди. Чокроборти ва қизи ҳайрон қолиб, ундан қаёққа кетаётганини сўрадилар. Маълум бўлдики, улар қандай мақсад билан йўлга чиққан бўлсалар, Умеш ҳам шу ният билан келган экан. Унинг Гажипурда кераклигини, гўсатдан ғойиб бўлиб қолса, кампирнинг хафа бўлишини билиб, Чокроборти ва Шойложа уни қайтиб кетишга кўндирган эдилар.

Кейин нима бўлгани китобхонга маълум. Умеш Гажипурда Камоласиз туrolмади. Кунлардан бир кун кампир унга пул бериб бозорга юборганда, у Ганг дарёсининг нариги соҳилига ўтиб, вокзалда Камолани учратди. Уша кун Чокробортининг хотини болагинани бекор кутиб, койиб қолган эди.

ЭЛЛИК БЕШИНЧИ БОБ

Орадан бир кун ўтгач, Окхой яна Чокробортининг уйига келди. Амаки унга Камоланинг топилгани хусусида гапиришни истамади. У, Окхой Ромешнинг дўсти эмаслигини аллақачон пайқаган эди.

Нега уйдан кетгани ва бу орада қаерда яшагани ҳақида Камоладан ҳеч ким суриштириб ўтирмади. Афтидан, гўё у бир неча кун муқаддам бошқалар билан бирга Банорасга келгандек эди. Фақат Умининг энагаси Лочминиягина қизнинг таъзирини бермоқчи эди, амаки дарҳол уни чақириб, ортиқ бундай қилмагин деб қатъий фармон берди.

Кечаси Шойложа билан Камола бирга ётдилар. Шойложа уни ўзига тортиб қучоқлади, бошини силаб, сўзсиз илтимос билан уни ўз гуссаларидан воқиф қилишга чақирди.

— Опа, ўшанда сизлар нима деб ўйладинглар?— сўради Камола.— Эҳтимол мендан койигандирсизлар?

— Нахотки биз ҳеч нарсани тушунмасак! — жавоб берди Шойла.— Сен бошқа илож тополмаганинг учун шундай қилдинг деб ўйладик. Сенга бунчалар кулфат юборгани учун биз тангридан нолидик. Нега у ҳеч қандай гуноҳ қилмаган кишиларга қаҳрини ёғдиради?

— Мен ўз саргузаштларимни айтсам, эшитишга тайёرمىсиз, опа?

— Албатта, синглим,— деб жавоб берди Шойла. Унинг товуши Камолага муҳаббат билан тўла эди.

— Буларнинг барини сизга илгари сўзлаб бермаганимга ўзим ҳам ҳайронман,— бошлади Камола.— Мен у вақтда ҳеч нарсани ўйлолмадим. Бир куни тасодифан яшин теккандек бўлдим, уятдан ҳатто сизларнинг юзларингизга қарашга ҳам ботинмадим. Менинг на отам, на онам бор. Сиз, опа, мен учун ҳам она, ҳам опа бўлдингиз. Шунинг учун ҳанузгача ҳеч кимга айтмаган сиримни сизга айтаман.

Камолага ётиб гапириш қийин эди, у кўрпага ўтириб олди. Шойла рўпарасига ўтирди. Шундай қилиб, қоронғуда, Камола унга тўйдан сўнг бошидан нелар кечганини батамом сўзлаб берди.

Қизнинг тўйгача ва никоҳ кечаси бирор марта эрининг юзига назар солмаганини эшитиб, Шойложа қўйиб берди:

— Мен сизни бунчалар тентак деб ўйламаган эдим. Эрга текканда, мен сиздан ҳам ёшроқ эдим, аммо заррача уялганим йўқ, эримнинг юзига яхши қараб олиш учун ҳеч бир имконни қўлдан бермадим.

— Бу уялиш эмасди, опа. Ҳамма мени қари қиз деб юрарди, бирдан тўй! Дугоналарим мени масхаралар эдилар. Ниҳоят эр чиқиб, қувониб қолди демасинлар деган хавф билан, мен бирор марта у томонга назар солмадим. Ҳатто юрагимда унга қизиқиш ҳисси уйғонса ҳам менга ҳақоратдек туюлди. Энди бунинг жафосини чекиб юрибман.

Камола бирпас хомуш қолиб, яна гап бошлади:

— Тўйдан кейин биз Гангда ҳалокатга учраганимиз сизга аллақачон маълум, қандай халос этилганимизни ҳам биласиз. Мен бу хусусда сизга гапириб берган чоқда, мени халос этиб, уйига олиб келган киши эрим эмаслигини ҳали билмасдим.

Шойла сапчиб туриб, Камолага ташланди ва уни бағрига босди.

— Оҳ шўрликкинам! Энди мен ҳаммасини тушундим. Қандай бахтсизлик!

— Нимасини айтасиз, опа. Энг ёмони шуки, парвардигор мени янги кулфатларга гирифтор қилиш учун қутқорди.

— Ромеш-бабу ҳам ҳеч нарсани пайқамабдими?

— Бир куни Калкуттада у мени Сушила деб чақирганда, нега уйда ҳамма мени бу ном билан атайди, менинг отим Камола-ку деган эдим. Энди мен, эҳтимол у ўшанда ўз хатосини пайқагандир деб ўйлайман. У билан бирга ўтказган кунларимни эсласам ўз-ўзимдан номус қиламан.

Камола хомуш бўлиб қолди. Лекин Шойложа секин-аста унинг бутун тарихини билиб олди.

— Синглим, сизнинг тақдирингиз жуда мудҳиш! Шу билан бирга, қандай бахтки, Ромеш-бабунинг қўлига тушгансиз,— деди Шойла.— Сиз нима десангиз денг, мен унга ачинаман. Аммо ҳозир ухлашга урининг, Камола. Вақт алламаҳал бўлди. Кўз ёшлари ва уйқусизликдан қорайиб кетибсиз, энди нима қилишни эртага ўйлашиб кўрамиз.

Эртасига Шойложа Камоладан Ромешнинг хатини олди, отасини ўз хонасига чақириб, унга бу мактубни топширди. Чокроборти кўзойнагини тақиб, диққат билан ўқиб чиқди. Сўнгра хатни буклаб, кўзойнагини олди-да, қизига мурожаат қилди:

— Шундай... энди нима қилиш керак?

— Ота, Уми бир неча кундан буён шамоллаб йўталади. Доктор Нолинакхани чақирмайсизми? Банорасда у билан онаси ҳақида жуда кўп гапирадилар, мен эса, уни бир марта ҳам кўрганим йўқ.

Доктор келди. Шойла тезроқ уни кўришга ошиқарди.

— Юринг, тезроқ юринг, Камола,— шошилтирди у.

Нобинкалининг уйида Нолинакхани кўриш орзусида Камола ҳамма нарсани унутган эди. Бу ерда эса, довдираб қолиб, ҳатто ўрнидан ҳам қимирлолмади.

— Менга қаранг, сизга ялиниб ўтирмайман,— деди Шойла.— Бунга вақт йўқ. Умининг касали фақат баҳона холос, доктор узоқ турмайди. Сиз билан имиллаб ўтирсам, уни кўришга улгурмайман.

Шойложа Камолани Нолинакха турган хонанинг эшигига қараб судради.

Нолинакха Умини кўриб, дори ёзиб бериб кетди.

— Ана, кўрдингизми, Камола. Шунча мусибатлардан кейин, ниҳоят тангри сизга қувонч ато қилди,—

деди Шойла доктор кетгандан сўнг.— Бир оз сабр қилинг. Тездан ҳаммаси тўғриланиб кетади. Ҳозирча биз докторни доим Умини кўришга чақириб турамиз, шу баҳона билан сиз уни тез-тез кўриб турасиз.

Бир неча кундан кейин, Нолинакханинг йўқлигини пойлаб, амаки унинг уйига келди.

Хизматкорнинг, доктор уйда йўқ, деган сўзига жавобан:

— Хоним уйдлар-ку! Бориб айт, у кишини бир қари брахман кўрмоқчи,— деди.

Юқоридан Хемонкорининг таклиф товуши эшитилди.

— Она¹, сиз ўз тақводорлигингиз билан бутун Банорасга донг чиқаргансиз,— деди амаки бу муътабар аёлга салом бериб.— Мен ҳам ҳузури шарифингизга ўз ҳурматимни шафи қилиб келдим. Менда бошқа мақсад йўқ. Набирам бетоб бўлиб қолди, ўғлингизни ўшанга таклиф қилиш ниятида келдим. Бироқ у киши уйда йўқ эканлар. Шунда мен, сизни кўрмагунча кетмайман, деган ўйга келдим.

— Нолин ҳозир қайтади. Бир оз кутинг,— таклиф этди Хемонкори.— Вақт кеч бўлди, мен буюрай, сизга таом келтирсинлар.

— Сезиб турибман, мени зиёфат қилмагунча қўйиб юбормайдиган кўринасиз,— жавоб берди амаки.— Одамлар менинг лаззатли таомлар ҳаваскори эканимни ҳамиша дарров пайқайдилар. Мени билган ҳамма одамлар бу нуқсонимни кечирадилар.

Хемонкори амакини мамнуният билан зиёфат қилди.

— Марҳамат қилиб, эртага тушки овқатга бизни-кига келинг,— таклиф этди у.— Бугун сизни яхши зиёфат қилолмадим, чунки келишингизни кутмагандим.

— Қачон лаззатли таомингиз бўлса, бу қари брахманни эсланг,— ҳазиллашди амаки.— Дорвоқе, мен сизга яқин ерда тураман. Хоҳласангиз, хизматкорингизни олиб бориб, ўз уйимни кўрсатиб қўяман.

---

¹ Она — ҳиндларда хотин-қизларга мурожаат қилишининг бир шакли бўлиб, эҳтиромни ифода қилади.

қараб қўяй-чи. Сен ҳали жуда ёшсан-ку. Шундоқ гўзал қизни ташлаш! Дунёда тош юраклар йўқ эмас-а! У қайтсин деб тақдирга ёлворганим бўлсин. Парвардигор сенга бунча ҳусну жамолни беҳуда йўқолиб кетсин деб бермаган-ку!

Кекса аёл Камоланинг иягидан ушлаб, юздан ўпди.

— Бу ерда сенинг тенгқурларинг йўқ, мен билан зеркиб қолмасмикинсан?— деб сўради у.

Камола Хемонкорига беозор шаҳло кўзлари билан боқиб:

— Йўқ,— деб жавоб берди.

— Кун бўйи сени нима билан банд қилишни ўйлаб тополмай турибман,— давом қилди Хемонкори.

— Мен сиз учун ишлайман.

— Вой тирмизак! Мен учун ишлармиш! Дунёда менинг биргина ўғлим бор, у ҳам худди дарвишдек яшайди. Қани энди у бирор марта: «Она, менга фалон, фалон керак... Мен мана бундай овқат ейишни истайман» ёхуд «Мана бу менга ёқади» деса! Унда мен беҳад қувониб, ҳеч нарсани ундан дариф тутмасдим. У бирор марта шундай қилмади. Ишлаган пулидан ўзига ҳеч нарса қолдирмайди, бева-бечораларга ёрдам қилаётганини ҳаммадан яширади. Жоним, сен кечакундуз менинг ёнимда бўласан, мен ўғлимни мақтай бериб сени зериктириб қўяман, деб олдиндан огоҳлантириб қўймоқчиман. Аммо бунга кўникишга тўғри келади.

Камоланинг юраги қувонч билан уриб кетди, у ўз ҳаяжонини яшириш учун ерга қаради.

— Сенга қандай иш топиб берсам экан?— фикрга толди Хемонкори.— Чок тика оласанми?

— Унча яхши бўлмаса ҳам тикаман, она.

— Ҳа бўпти, мен сенга ўргатаман. Уқий биласанми?

— Ҳа.

— Жуда соз! Мен махсус ойнасиз ҳеч нарсани кўрмайман. Овозингни чиқариб менга ўқиб берасан.

— Мен яна овқат пиширишни ҳам биламан.— деди Камола,

— Сенинг юзингни, Дурганинг чеҳрасини кўрган ҳар бир киши, яхши пазанда бўлса керак деб ўйлаши

турган гап. Яқингача мен ўзим ва Нолин учун таом тайёрлардим. Қасал бўлиб қолганимдан буён, бегона одамнинг қўлидан овқат емаслик учун, Нолин ўзи овқат пиширади. Энди сенинг розилигингдан фойдаланиб, мен унинг ошпазлигига чек қўяман. Қаттиқ касал бўлган чоғимда, мен учун ҳам овқат пиширишингга эътироз қилмайман. Менга бирон жўнроқ авқат қилсанг бўлди. Юр, азизим, мен сенга ошхона билан омборни кўрсатай.

Хемонкори уни ўзининг унча катта бўлмаган хўжалиги билан таништиргани олиб кетди. Улар ошхонага келгач, Камола тушки овқат пиширишга ижозат сўраш учун энг мувофиқ пайт топди. Қизнинг илтимосини эшитиб, Хемонкори табассум қилди.

— Уй бекасининг салтанати — унинг ошхонаси-ю омбори,— деди у.— Ҳаётда менга кўп нарсадан воз кечишга тўғри келди. Фақат шугина қолган эди. Хайр майли, бугун сен пишир. Бора-бора мен бутун хўжаликни сенинг қўлингга топшириб, ўз ҳаётимни батамом ҳаққа хизмат қилишга бағишлайман. Бироқ уй ишидан дарҳол кетиб бўлмайди. Ошхона — уйнинг муҳим қисми.

Хемонкори Камолага нима ва қандай пиширишни тушунтириб, ибодатхонасига кетди. Шундай қилиб, Хемонкорининг уйда Камоланинг ҳаёти ошпазлик санъатини имтиҳон қилишдан бошланди.

Қиз пухталиқ билан ишга киришди: сарининг учларини белига тутиб, сочларини ўраб орқасига танғиб қўйди.

Нолинакха уйга қайтиб, ҳамиша, ҳар нарсадан илгари онасини кўргали кирарди. Унинг соғлиги ҳақидаги ташвиш ўғилни асло тарк этмасди. Мана бугун ҳам у уйга келиб, ошхонадан чиққан товушни эшитди, пишаётган овқатнинг ҳидини сездди. Ошхонада онаси эканига ишониб, шошганча шу тарафга қайрилди.

Қадам товушларини эшитиб, Камола орқасига ўгирилганда, кўзлари Нолинакханинг кўзларига тўқнашди. Кутилмаган ҳодисадан, қошиғи қўлдан тушиб кетди. Сарининг учи белига ўралганини унутиб, у билан бошини ёпишга беҳуда шошилди. Ниҳоят бир амаллаб

юзини бекитди. Ханг-манг бўлган Нолинакха жимгина ошхонадан чиқиб кетди. Қиз тушиб кетган қошиқни ердан олди, унинг қўллари қалтирарди.

Хемонкори ибодатини тугатиб ошхонага келганда, тушки овқат аллақачон тайёр бўлганди. Камола бутун уйни супуриб-сидириб, ювиб чиқди, уй тозаликдан ёр тўкилса ялагудек бўлди, ҳеч ерда чала ёнган тараша ёки сабзавот пўчоғи сочилиб ётмасди.

— Сен, азизим, ҳақиқий брахман қиз экансан! — деди Хемонкори мамнун бўлиб.

Овқат вақтида Нолинакха онасининг рўпарасида ўтирди. Безовталанган Камола эса, ҳамма сўзларни эшитишга уриниб, эшик орқасига яширинди. У қимирлашга қўрқар, овқатим ёмон бўлдимикин деган ваҳима билан қотиб қолганди.

— Нолин, букунги овқат қалай, сенга ёқдими? — деб сўради Хемонкори.

Нолинакха ҳеч қачон овқат танламасди, онаси ҳам илгари ҳеч вақт бу хил савол бермаганди. Лекин у ҳозир онасининг товушида алоҳида синчковлик сезд.

Сирли бир йўсинда ошхонада пайдо бўлган нота ниш ёш жувонни Нолинакха аллақачон кўрганини Хемонкори ҳали билмасди. Онаси оғриб қолгандан буён Нолин бир ошпаз аёл олишга кўндираман, деб кўп уринди. Аммо Хемонкори рози бўлмади. Шунинг учун ошхонада янги одамни кўриб Нолинакха қувонган эди. Ўз-ўзидан маълумки, у ҳали овқат мазасининг фарқига ҳам бормаганди. Шундай бўлса ҳам, завқ билан жавоб берди:

— Жуда лаззатли таом, она.

Бундай шавқ билан мақтов эшик орқасида ҳам эшитилган эди. Бундан ортиқ туришга мадори етмаган Камола қўлларини оғир-оғир дукиллаб турган кўкрагига босиб, қўшни хонага қочиб кетди.

Тушки овқатдан кейин Нолинакха одатдагича танҳо ўтириб тафаккурга берилмоқ учун ўз кабинетига кириб кетди.

Кечкурун Хемонкори Камолани ўз ҳузурига чақириб, унинг сочини ўриш билан машғул бўлди. Унинг соч фарқини қизил рангга бўяб, бошини гоҳ у ёндан, гоҳ бу ёндан ўтиб кўрди.

«Қани энди шундай келиним бўлса!» деб хўрсинарди Хемонкори ўзича.

Шу кечаси кекса аёлни яна иситма тутди, Нолинакха бундан ғоят қаттиқ хавотирда қолди.

— Она, сиз вақтинча Банорасдан кетишингиз керак, бу ерда тузалмайсиз,— деди у.

— Йўқ, ўғлим,— жавоб берди Хемонкори.— Сафар менинг ҳаётимни бир неча кунга чўзганда ҳам, Банорасдан кетмайман.— Сен ҳали ҳам эшик орқасида турибсанми, азизим? — деб Камолага мурожаат қилди у.— Бор ухла. Тун бўйи оёқда туриб бўлмайди. Мен ҳали кўп оғрийман, мени парвариш қилишга улгурасан ҳали. Агар кечалари ухламасанг, сенинг ҳолинг нима кечади? Сен ҳам ўз хонангга бор, Нолин.

Нолинакха кетгандан кейин Камола Хемонкорининг кўрпасига ўтириб, унинг оёқларини уқалай бошлади.

— Эҳтимол, сен ўз туғилишларингнинг¹ бирида менинг онам бўлгандирсан. Йўқса менга бунчалик ғамхўрлик қилмас эдинг. Бегона одамнинг ғамхўрлик қилишига йўл қўймаслик менга одат бўлиб қолган эди. Аммо сенинг қўлинг менга ором бахш этади. Таажжуб, назаримда, сени кўпдан бери билгандайман, шунинг учун бегонасирамайман. Энди бориб ухла, ҳеч нарсядан ташвиш қилма. Нолин қўшни хонада бўлади. Оғриғим кучайса, бировнинг менга қараб туришига йўл қўймайди — ҳаммасини ўзи қилади. Мен у билан минг марта низолашдим, бироқ уни кўндириб бўладими! Нолиннинг ажойиб фазилати бор: у тун бўйи ухламай ўтира олади, унга уйқусизлик ҳеч қандай таъсир қилмайди. Эҳтимол бу унинг вазминлигидандир. Мен эса, бутунлай бошқа оламман. Сен, қизим, бу яна Нолинидан гап бошлади, бу ҳали-вери тугамайди, деб эҳтимол, ичингда мендан кулаётгандирсан. Бироқ онада ёлғиз бола бўлгач, ҳамиша шундай бўлади. Меникига ўхшаган бола эса, ҳар кимда ҳам бўлавермайди! Ростини айтганда, мен баъзан, Нолин менга отадек

---

¹ Ҳиндларнинг диний эътиқодига кўра, киши ўлганда унинг жони бошқа кимсага ёки нарсаларга ҳам кўчади.

қарайди, деб ўйлаб қоламан. Унинг бунчалик меҳрибонлиги учун не тил билан миннатдорлик қилишни билмайман! Мен яна Нолин хусусида гапираётиман! Йўқ, йўқ, бу яхши эмас, бугунга шуниси ҳам бас... Сен бор... Агар бу ерда қолсанг, мени уйқу элтмайди. Қариялар ҳамиша шундай. Агар бирор кимса ёнида бўлса, гапирмасдан туролмайди қари одам.

Эртасига хўжаликнинг ҳамма ташвишларини Камола ўз зиммасига олди.

Нолинакха айвоннинг бир қисмини ихота қилиб, уни мрамар рангида бўятди, шу тариқа унда бир навъи кабинет бунёдга келди. У одатда бу ерга чоштвоҳдан кейин кириб, куннинг иккинчи ярмини тафаккур билан ўтказарди.

Эрта билан чўмилиб келгач, Нолинакха кабинетга кириб ҳайратда қолди. Кабинет тоза ювилиб, саранжом-саришта қилинган эди, хушбўй пуркаш учун қилинган махсус бронза чилим гўё олтиндай ярқирарди; таскчалардаги чанг артилиб, китоб ва рисоалар батартиб териб қўйилган; очиқ эшикдан қуюлиб кирувчи эртанги қуёш нурида ярқираб турган озода хона Нолинакханинг юрагини меҳр, қувонч ҳислари билан тўлдирди.

Камола эрта саҳарда Ганг соҳилига бориб, Хемонкорининг ётган жойига бир кўза тўла муқаддас сув слиб келди.

— Сен Гангга ўзинг ёлғиз бордингми?— деб нолиди Хемонкори Камоланинг эндигина ювилган юзини кўриб.— Мен бўлсам уйғониб, сени ким билан чўмилгани юборсам экан деб ўйловдим, негаки ўзим нотобман. Сен ёшсан, ўзинг ёлғиз бориш...

— Она, амакимнинг хизматкорларидан бири мени соғиниб, кечқурун кўргани келган эди, мен ўша билан бордим,— деди Камола.

— Кўриниб турибди, холанг сен учун безовта бўлмоқда. Яхши, майли у хизматкор бизникида қолсин, рўзгор ишларида сенга қарашиб туради. У қаерда? Чақир бу ёққа.

Камола Умешни бошлаб келди, бола кекса аёлга эгилиб таъзим қилди.

— Отинг нима?— сўради Хемонкори.

Умеш ҳеч қандай сабабсиз илжайиб қўйди.

— Отим Умеш.

Хемонкори ҳам кулиб юборди.

— Сенга бундай чиройли дхотини ким тақдим этди?

— Аям тақдим этди.— Умеш Камолани кўрсатди.

— Мен бўлсам, Умеш уни ўз қайнонасидан совғага олгандир-да, деб ўйлабман,— ҳазиллашди Хемонкори қизга қараб.

Умеш шу зайлда Хемонкорининг муҳаббатини қозониб, унинг уйида яшаб қолди.

Умешнинг кўмаги билан Камола кундузги ишларни тезда саранжомлаб, кейин Нолинакханинг ётоғига кирди. Уйни супуриб-сидириб, йиғиштирди-да кўрпаларни офтобга чиқариб ёйди. Бурчакда докторнинг кир кийимлари ётарди. Камола уларни ювиб, дазмоллаб, осиб қўйди. Уйдаги ҳамма буюмлар топ-тоза бўлса ҳам латта билан бир печа марталаб артиб чиқилди. Кроватнинг бош тарафида кийим жавони турарди. Қиз уни очиб кўрди, бўм-бўш, фақат пастки тоқчасида бир жуфт ёғоч сандал бор эди, холос. Қиз сандални қўлига олиб, юзини унга маҳкам босди. Сўнгра худди гўдакдек кўкрагида тутиб, сарисининг учи билан чантини артди.

Кундузи Камола Хемонкорининг ёнида ўтириб, унинг оғриқ оёқларини уқалаб турганда, қўлида бир даста гул билан Хемнолини кириб, Хемонкорига таъзим қилди.

— Бу ёққа кел, Хем, ўтир,— деди Хемонкори ўрнидан қўзғалиб.— Оннода-бабунинг соғлиги қалай?

— Оқшом у нотоб бўлганидан сизнинг ҳузурингизга келолмади,— жавоб берди Хемнолини.— Аммо саргарга яқин анча тузук бўлиб қолди.

— Мана бунга боқ, азизим, — деди Хемонкори Камолани кўрсатиб.— Онам ёшлигимда вафот этган эди, лекин энди у яна қайтиб менинг олдимга келди — мен уни кеча йўлда учратдим. Онамнинг исми Харибхабани эди, ҳозир уни Харидаси деб атайдилар. Айтчи, Хем, шундай соҳиб жамол қизни ҳеч кўрганми-сан?

Қамола хижолатдан ерга қаради, аммо бора-бора ўзини тутиб олди.

— Қалай, тузукмисиз?— деб сўради Хемнолини кекса аёлдан.

— Мен, шундай ёшга борганманки, соғлиқни сўрашининг ҳам ҳожати йўқ. Бугун тирик эканман — шунисига шукур. Ошимни ошаб, ёшимни яшаб бўлганман. Шундай бўлса ҳам, соғлигимдан безовта бўлганинг учун хурсандман. Кўпдан бери сен билан гаплашмоқчи эдим, сира фурсат бўлмади. Тунда, иситма тутган чоқда, бу ишни ортиқ пайсалга солиб бўлмайди, деган фикрга келдим. Кичкина қизча эканимда, биров мен билан эрга чиқиш ҳақида сўзлашгундай бўлса, уялганимдан ёниб кетардим, аммо ҳозирги замон қизлари бизга ўхшамайди. Сизлар маълумотли ва тамом мустақилсизлар, сизлар билан тортинмай гаплашиш мумкин. Мана мен ҳам сен билан рўй-рост гапирришмоқчиман. Мендан уялиб туришининг ҳеч ҳожати йўқ. Айт-чи, жоним, отанг сенга бизнинг гапларимиз хусусида бир нима дедими?

Хемнолини ерга қаради.

— Ҳа, гапирди.

— Демак, сен рози эмассан?— давом этди Хемонкори.— Негаки, агар сен таклифни қабул қилганингда, у дарҳол менинг олдимга келган бўларди. Афтидан, Нолинакха дарвишона ҳаёт кечиргани сабабли сен унга тегишга ҳайиқиб турибсан. Гарчи у ўз ўғлим бўлса ҳам, мен холис бўлишга тиришаман. Четдан қараганда, у ҳақиқий севгига қобилиятсиздай кўринади. Бироқ сиз ҳаммангиз катта хато қиласиз. Мен Нолинни биламан, унинг бутун ҳаётини биламан, бу жиҳатдан менга ишонса бўлади. У шундай қаттиқ севиши мумкинки, бундан ҳатто ўзи ҳам қўрқиб, туйғуларига эрк бермай юради. Қимки унинг зоҳидлик қобигини синдира олса, унинг юрагига йўл топиб, назокат ва муҳаббат билан тўла эканини кўради. Бунга сен ишонавер. Хем, жоним, ахир сен бола эмас, балоготга етган маълумотли қизсан. Сен ўзинг ўғлим Нолиннинг шогирдисан. Унга ҳамхона бўлганингни кўргандагина хотиржам кўз юмишим мумкин. Унда ишонаманки, мен ўлгандан кейин у хотин олмайди. Ўйлашга ҳам қўрқаман, у ҳол-

да унинг аҳволи нима кечади! Ҳамма нарса барбол бўлади. Мен биладан, жоним, сен Нолинга ҳурмат билан қарайсан. Бас, нега уни рад этасан?

— Она, агар сиз мени ўз ўғлингизга лойиқ деб билсангиз, мен эътироз қила олмайман,— деди Хемнолини ерга қараб.

Хемонкори уни ўзига тортиб, бошидан ўпди. Улар бу ҳақда ортиқ гаплашмадилар.

— Харидаси, бу гуллар...— Хемонкори гап бошлаган эди, бироқ қайрилиб қараса, Харидаси йўқ, суҳбат вақтида у хонадан оҳиста чиқиб кетган эди.

Хемнолини бўлиб ўтган гаплардан хижолатда эди. Хемонкори эса, чарчаб қолди. Хем ортиқ ўтиришни истамади.

— Она, мен бугун барвақтроқ кетишим керак. Отамнинг тоби йўқроқ,— деди у хайрлаша туриб.

— Тезроқ кел, жоним,— деди Хемонкори қизнинг бошини силаб.

Хемнолини кетди, Хемонкори бўлса Нолинакхани чақириш учун киши юборди.

— Нолин, мен ортиқ кутиб ўтирмоқчи эмасман,— деди у.

— Нима бўлди?— сўради Нолинакха.

— Мен ҳозир Хем билан сўзлашдим. У рози. Мен энди сенинг баҳоналарингга қулоқ солиб ўтирмайман. Соғлигим қандай эканини ўзинг яхши биласан. Сизларни фотиҳа қилиб қўймасам, кўнглим тинчимайди. Утган кеча шу хусусда ташвишланиб, деярли ухлолмадим.

— Яхши, она, энди безовталанмай, тинч ухланг. Ҳаммаси сиз айтгандай бўлади.

Нолинакха кетгандан сўнг Хемонкори Харидасини чақирди. Қиз унинг ҳузурига қўшни хонадан чиқиб келди. Аллақачон қош қорайган эди. Оқшом ғира-ширасида Камоланинг юзини кўриб бўлмасди.

Хемонкори ўзига бир дона атиргулни қолдириб, гулдастани Камолага бераркан:

— Гулларни сувга солиб, хоналарни безаб қўй,— деб буюрди.

Камола бир вазани гуллар билан Нолинакханинг кабинетигадаги ёзув столига, иккинчисини — унинг ёто-

рига қўйди. Сўнг жавонни очиб қолган гулларни унинг сандали устига сочди-да, ҳўнграганча полга йиқилди. Дунёда унинг учун шу сандалдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди, бироқ тезда у, ҳатто шунга сифиниш ҳуқуқидан ҳам маҳрум бўлади!

Қимдир шу пайтда хонага кирди. Камола сапчиб туриб, жавоннинг эшикчасини қаттиқ ёпди-да, орқасига ўгирилди. Унинг қошида Нолинакха турарди. Қиз қочишга кечикканди. Хижалатдан ёниб, оқшом қоронгусига қўшилиб кетгиси келди.

Уз кабинетида Камолани кўриб Нолинакха дарҳол чиқиб кетди. Қиз эса, югуриб қўшни хонага кирди. Шунда Нолинакха ётоғига қайтди. Бу ғалати қиз унинг жавонида нима қилди экан? Нега уни кўриб, шошилганча эшикчани бундай қаттиқ ёпди? Синчковлик ҳиссидан азобланган Нолинакха жавонни очиб, сандалининг янги узилган гуллар билан безатилганини кўрди. Жимгина эшикчани ёпиб, дераза олдига келди. У осмонга тикиларкан, оқшом қоронгуси ботаётган қишқи қуёшнинг сўнгги нурларини дарров ютиб юборди.

ЭЛЛИК ОЛТИНЧИ БОБ

Хемнолини Нолинакхага тегишга розилик бериб, бунинг ўзи учун катта бахт эканлигига ўзини ишонтаришга уринди.

«Эски алоқалар узилди,— деб минг қатла такрорлади Хемнолини ўзича.— Ҳаётим осмонини хира қилиб турган қора булутлар тарқалди. Энди мен озодман!— зўр бериб таъкидлади ўз-ўзига.— Утмиш билан алоқани абадий уздим!»

Ниҳоят, у дунёвий ҳаваслардан воз кечиш қувончини ҳис этди. Яқин кишисининг жасади куйдирилган дафн гулхани сўнгач, одам вақтинча дунёнинг ғамташвишларидан қутулади, ҳаёт унга ўйиндай, яқиндаги орзулар эса — пуч бўлиб кўринади. Хемнолинича ҳам айни ҳолат юз берди. У узоқ ва жафокор мусибатлардан кейин келадиган фароғотнинг ҳузур-ҳаловатини, нашъасини сурарди.

Шу оқшом уйга қайтиб қиз ўйга толди:

«Онам тирик бўлганда, шу эркинлигим билан уни қувонтирган бўлардим. Бироқ буни отамга не тил билан айтай?»

Оннода-бабу мазам қочиб турибди деб барвақт ётиб олди, Хемнолини ҳам ўз хонасига ўтди. Кечаси у кундалик дафтарини очиб, хийли вақтгача шу билан машғул бўлди.

«Мен дунё билан алоқамни узаман. Унинг учун — мен йўқман,— деб ёзади у.— Парвардигор мени эски кишанлардан озод қилиб, қалбимга янги ҳаёт бағишлар деб ишонмасдим. Аммо бугун мен унинг босган изларига минг марталаб ихлос билан бош қўйдим, энди ўз бурчимни адо этиш йўлига киришга қатъий қарор қилдим. Мен тақдир ато этган бахтга муносиб эмасман. Эй парвардигор, уни умримнинг охири кунларигача сақлаш учун менга куч-қувват бер! Амминманки, тақдирга менинг арзимас тақдирим қўшиливи лозим бўлган киши менинг ҳаётимни мазмундор ва бахтли қилади. Фақат, ишқилиб мен ҳам уни бахтиёр қила олсайдим деб дуо қиламан».

Кундалик дафтарни ёпиб, Хемнолини қоронғу боққа чиқди. Осмон тўла юлдуз, тинч кеча эди. Қиз шағал сепилган йўлкаларда узоқ сайр этди. Чексиз осмон унинг кўз ёши билан ювилган қалбига оромбахш сўзларни пичирларди.

Эртасига Оннода-бабу қизи билан Нолинакханинг уйига боришга тараддуд қилиб турганда, уй олдига бир извош келиб тўхтади. Извошдан докторнинг хизматкорларидан бири ирғиб тушиб, бекаси келганини хабар қилди. Оннода-бабу меҳмонларга пешвоз чиқиб кутиб олишга шошилди. Хемонкори извошдан тушганда, у эшик олдида пайдо бўлди.

— Бугун биз беҳад бахтиёрмиз! — деб қутлади Оннода-бабу меҳмонни.

— Мен қизингизга фотиҳа бергани келдим,— деди Хемонкори уйга кира туриб.

Оннода-бабу уни меҳмонхонага олиб кириб, меҳрибонлик билан диванга ўтқазди:

— Марҳамат қилиб ўтирсинлар. Мен ҳозир Хемни чақираман.

Хемнолини меҳмонга боришга ҳозирланиб кийина-

ётган эди. Бироқ Хемонкорининг келганини эшитиб, шошилганча меҳмонхонага кўришгани чиқди.

— Умринг узоқ бўлсин, бахтли бўлгин! Қани қўлларингни менга бер, азизим,— деди Хемонкори ва унинг қўлларига мокор деган махлуқнинг сурати солинган иккита катта билагузук тақиб қўйди.¹

Жарангловчи билагузуқлар қизнинг нозик қўлларида бўшгина осилиб турарди. Хемнолини ҳадя учун бош эгиб таъзим қилди. Хемонкори унинг юзини икки кафти орасига олиб пешонасидан ўпди. Бу меҳрибонлик ва фотиҳадан Хемнолинининг кўнгли тўлиб, астойдил қувонди.

— Хурматли қуда,— деб мурожаат қилди Хемонкори Оннода-бабуга,— қизингиз билан эртага бизникида меҳмон бўлсангиз.

Эртасига Оннода-бабу билан Хемнолини, одатдагича, боғда чой ичиб ўтирган эдилар. Оннода-бабунинг касалликдан озиб кетган юзларига бир кечада қон югуриб, гўё бахт-толедан яшаргандай эди. У ўқтин-ўқтин қизининг осойишта юзига боқар, мулойимлиги ва латофати билан уни марҳума хотинининг юзига ўхшатар эди. Яқиндаги кўз ёшлари қизнинг нигоҳида чақнаган қувончининг порлашини юмшатган, холос.

Меҳмонга борадиган вақт бўлди, кечикиш сира мумкин эмас — Оннода-бабунинг фикри-ёди фақат шу билан банд эди. Қиз эса, ҳали вақт эрта, деб кечиктиришга уринарди. Чиндан ҳам вақт ҳали эрта, соат саккиз эди, холос.

— Йўқ. Йўқ... Отлангунча жуда кўп вақт кетади,— эътироз этди Оннода-бабу.— Хаяллагандан кўра барвақт борган маъқул.

Шу чоқда боғ эшигига чемоданлар ортилган извош келиб тўхтади.

— Акам келди,— деб қичқирганча Хемнолини югуриб пастга тушди.

Извошдан жилмайиб Жогендро чиқди.

— Салом, Хем! Аҳволларинг қалай?

---

¹ Мокор — боши ва оёқлари оҳу (антилопа), гавдаси балиққа ўхшаган афсонавий ҳайвон; ҳинд мифологиясида ишқ тангриси Камадеванинг тимсоли

— Кимни бошлаб келдингиз?— деб сўради Хемнолини.

Жогендро кулди.

— Бу дадамга янги йил совғаси.

Извош зинасида Ромеш пайдо бўлди. У кўриниши билан Хемнолини қочиб кетди.

— Хем, қочма, сўзимга қулоқ сол! — деб қичқирди Жогендро.

Аммо қиз акасининг чақирганини эшитмади ва гўё алвастидан қўрққандай чопди.

Ромеш довираб, бир неча дақиқагача, қизни қувиб ушлашни ҳам, извошга қайтишни ҳам билмай қолди.

— Юр, Ромеш, дадам шу ерда, боғда, — деди Жогендро ва унинг қўлидан ушлаб Оннода-бабунинг олдига бошлаб борди.

У Ромешни узоқдан таниди. Бу йигитнинг яна пайдо бўлиши уни қаттиқ хафа қилган эди.

«Мана тағин янги гов» — деб ўйлади у қўли билан сочини силаб.

Ромеш таъзим қилди. Оннода-бабу уни имо билан ўтиришга таклиф қилиб, ўғлига мурожаат қилди:

— Хўп вақтида етиб келдинг, Жоген. Сенга телеграмма юбормоқчи бўлиб тургандим.

— Нега?

— Яқинда Хем билан Нолинакханинг тўйи бўлади. Кеча унинг волидаси Хемни фотиҳа қилиб кетди.

— Нега бундай шошилиб, ўйламай-нетмай бу тўйга рози бўлдингиз, дада? Нахотки мендан бир оғиз маслаҳат сўрамасангиз?

— Сенинг муддаонг нима эканини тушуниш қийин, Жоген, — деди Оннода-бабу. — Сен бу тўйнинг бўлиши учун жон-жаҳдинг билан уринганда, мен ҳали Нолинакха билан таниш ҳам эмасдим!

— Бўлса бордир. Бунга эслаб ўтиришнинг ҳожати йўқ! Бу тўйни тўхтатиш учун ҳали ҳам фурсат бор! Энг олдин мен сизга кўп нарсаларни тушунтириб беришим керак. Аввал менинг сўзларимни эшитинг. Кейин ўз билганингизни қиларсиз.

— Яхши, бу ҳақда кейин сўзлашамиз. Ҳозир менинг вақтим йўқ. Жўнашим керак.

— Қаёққа?

— Нолинакханинг волидаси иккимизни меҳмонга таклиф этган. Сизлар тушки овқатни шу ерда ейишларингиз мумкин. Сен ҳам, Жоген ва...

— Йўқ, йўқ! Бизнинг ташвишимизни қилманг,— деб сўзни бўлди Жоген.— Биз Ромеш билан бирон меҳмонхонага бориб овқат қилармиз. Кечқурун қайтиб келарсиз, ахир? Ушанда биз яна келамиз.

Оннода-бабунинг Ромеш билан ҳеч бўлмаса одоб учун ҳам сўзлашишга тили бормади. У лоақал унга бир қараб қўйишни ҳам эп кўрмади. Ромеш ҳам миқ этмади. Хайрлашиш вақти келганда у Оннода-бабуга хомуш таъзим қилди, холос.

ЭЛЛИК ЕТТИНЧИ БОБ

— Мен Хемни отаси билан эртага меҳмонга таклиф қилдим,— деди Хемонкори Камолага.— Қани яхшигина ўйлаб қара-чи, уларни нима билан зиёфат қиламиз. Қудани шундай зиёфат қилиш керакки, қизи бизникида оч қолмаслигига кўнгли тўқ бўлсин. Сен бунга нима дейсан, жоним? Биламан, сен ажойиб пазандасан, мени шамгин қилиб қўймайсан. Уғлимнинг олдига қўйилган таом ҳақида ўз фикрини айтганини эслолмайман, аммо кеча сен пиширган таомни мақташ учун сўз тополмади. Нега бундай ҳорғин кўринадан, бетобмисан?

— Йўқ, соппа-соғман, она,— жавоб берди Камола, ғамгин чеҳрасида табассумсимон бир ҳолатни ифодалашга уришиб.

Хемонкори шубҳа билан бош чайқади.

— Назаримда сен бир нимадан хафасан. Бу табиий бир ҳол, уялиб ўтиришнинг кераги йўқ. Менга бегона одам деб қарама. Ахир сени ўз қизим деганман-ку. Нимадан хафасан, айтсанг-чи. Эҳтимол қариндошларингни кўргинг келгандир?

— Йўқ, она,— безовталанди Камола.— Менинг сизга хизмат қилишдан бошқа ҳеч ғамим йўқ!

Аммо Хемонкори унинг нидосини эшитмагандай:

— Бир неча кун амакингнинг уйида меҳмон бўлмайсанми?— деб давом этди.— Кейин, агар хоҳласанг, яна қайтиб келарсан.

Бундай таклиф Камолани жуда бесаранжом қилиб қўйди.

— Она! — деди қиз, — менга сиз билан бирга бўлишдан бошқа ҳеч нарса керак эмас! Агар бирор гуноҳ қилиб қўйган бўлсам менга жазо беринг, аммо ўз ҳузурингиздан бир кунга ҳам бошқа ёққа юборманг.

Хемонкори қизнинг юзларини силади.

— Шунинг учун ҳам, сен бошқа бир туғилишингда менинг онам бўлсанг керак, деб айтаман. Бўлмасам биз биринчи қарашдаёқ бир-биримизга мунча меҳр қўёلمасдик. Энди бор, барвақтроқ ётиб ухла. Кунни бўйи бир дақиқа ҳам ўтирганинг йўқ.

Ўз ётоғига келиб, Камола эшикни бекитди, чироғни ўчириб, қоронғуда полга ўтирди. Шу ҳолда узоқ ўтириб, кўп нарсани ўйлаб чиқди.

«Тақдирнинг хатоси билан мен унга бўлган ҳамма ҳуқуқларимдан маҳрум бўлдим, — деб ўйлади у, — энди ўзимни ундан узоқда тутиб юришга мажбурман. Ҳатто ҳамма нарсдан воз кечишга тайёр туришим керак. Агар баъзан унга хизмат қилишга тўғри келиб қолса, бунга бутун кучимни беришга ҳаракат қилиш — менинг бурчимдир. Буни очиқ-қувноқ чеҳра билан бажаришим учун парвардигор менга кўмаклашади. Мен жуда бахтсизман, борди-ю менинг ҳиссамга қолган шу озгина хизматни очиқ чеҳра билан бажаришдан тўхтасам — ундан бутунлай маҳрум бўламан».

Камола ўз аҳволи тўғрисида пухта ўйлаб, аниқ бир фикрга келди. «Эртадан бошлаб юрагимда ғам-ғашга ўрин йўқ, юзимда қайғу асари бўлмайди. Рўёбга чиқмаган орзуларим учун йиғлаб юрмайман, умр бўйи чўри бўлиб қоламан. Бошқа ҳеч нарса керакмас, керакмас, керакмас!»

Камола ётди, лекин узоқ вақтгача бир ёнбошидан иккинчи ёнбошига ағдарилиб, ухлолмади. Кечаси бир неча марта уйғониб пичирлади:

— Менга бошқа ҳеч нарса керакмас, керакмас!..

Қиз азонда уйғониб, бутун кучини йиғиб муштарини қисди-да, яна бир марта такрорлади:

— Улгунимча сенинг чўринг бўлиб қоламан. Бошқа ҳеч нарса керакмас, керакмас.

Камола дарров ювиниб, кийиниб, Нолинакханинг кабинетига келди. Сарисининг учи билан у ердаги нарсаларнинг чангини артди. Палосларни ёзди. Сўнгра югуриб Гангда чўмилгани кетди. Хемонкори Нолинакханинг доимий илтимосларига қулоқ солиб, эрталаб қуёш чиқиш олдидан чўмилишини бас қилган эди, эрталабки совуқда Камолани дарёга Умеш кузатиб борди.

Чўмилгандан кейин Камола Хемонкорининг ҳузурига келиб очиқ чеҳра билан унга салом берди. Кекса аёл эндигина Гангга бормоқчи бўлиб турган эди.

— Нега сен бундай барвақт Гангга чопдинг?— деди у.— Мени кутиб, бирга борсанг бўларди-ку.

— Бугун иш кўп, она,— ўзини оқлади Камола.— Мен кеча келтирилган сабзавотларни тозалаб, яна баъзи нарсалар сотиб олиш учун Умешни бозорга юборишим керак.

— Яхши ўйлабсан, жоним. Қайнота келгунча ҳамма нарса тайёр бўлиши керак.

Шу вақт хонага Нолинакха кириб келди. Камола ҳали қуримаган бошига чодра ташлаб, шу зоҳотиёқ чиқиб кетди.

— Она, сиз чўмилгани бормоқчисиз шекилли?— деди Нолин.— Яхшиси яна бир неча кун сабр қилсангиз бўларди.

— Нолин, доктор эканингни унут. Гангда чўмилишдан воз кечган билан одам ўлмайдиган бўлиб қолмайди,— деб эътироз қилди Хемонкори.— Назаримда сен ҳозир кетмоқчисан чоғи? Бугун вақтлироқ қайт...

— Нега, она?

— Кеча огоҳлантиришни унутибман, бугун Оннода-бабу сенга фотиҳа бергани келади.

— Фотиҳа бергани?— ҳайрон бўлди Нолинакха.— Бу дабдабанинг нима ҳожати бор? Мен уни ҳар кун кўриб юрибман-ку.

— Мен кеча Хемнолинига иккита билагузук ҳада қилиб, унга фотиҳа бердим,— уқтирди Хемонкори.— Нега энди Оннода-бабу ҳам шундай қилмасин? Қисқаси, хаяллама. Улар тушки овқатда шу ерда бўладилар.

Шу билан ажраб кетишди. Хемонкори чўмилгани, Нолинакха эса, бошини қуйи солиб, фикрга чўмган ҳолда шаҳарга қараб жўнади.

Ромешни кўриб, Хемнолини ўз ётоғига қочиб қутулди, эшикни маҳкам бекитиб, кўрпага ўтирди. Биринчи изтироб таскин топгач, уни андиша чулғаб олди.

«Нега мен Ромеш-бабуни уялмай, бемалол кутиб ололмадим? Ўз иродамга қарши бундай шармандаларча қочиб кетишга нима мажбур этди?— деб сўради қиз ўз-ўзидан.— Демак, ўз-ўзимга ишонишим мумкин эмас экан-да? Йўқ, мен иккиланишга йўл қўёлмайман!»

Хемнолини шиддат билан туриб, эшикни очиб ташқарига чиқди.

«Энди бу гал қочмайман! Мен ўзимни тутиб олишим керак»— Ромеш билан яна учрашиш учун боққа чиқаркан, ўз-ўзига ҳадеб насиҳат қиларди.

Кейин ниманидир эслаб, шошилганча ётоғига қайтди. Нолиннинг онаси тақдим этган билагузукларни қутидан чиқариб тақиб олди. Шу зайлда қуролланиб, Хем бошини тик кўтарганча яна боққа чиқди.

— Қаёққа, Хем?— деб сўради Оннода-бабу уни кўриб.

— Ромеш-бабу билан акам қаерда?

— Улар аллақачон кетишди.

Ўзининг дадиллигини синаб кўришга эҳтиёж йўқлигини билиб, қиз енгил тортди.

— Ҳозир...— деб гап бошлади Оннода-бабу, лекин қизи гапни бўлди:

— Ҳа, ҳа, дада... Мен бир зумда тайёр бўламан, дарров чўмилиб чиқаман, сиз извошга юбораверинг.

Хемонкорининг уйига бориш олдидан Хемнолинида пайдо бўлган бундай ғайрат сира кутилмаган ҳол бўлиб, унга сира ярашмасди. Шунинг учун унинг товушида янграган сунъий хушчақчақлик Оннода-бабуни алдай олмади. Қизи учун бўлган безовталиқ уни яна қамраб олди.

Хемнолини дарров чўмилиб, кийиниб, отасининг олдига чиқди.

— Извош келмадими?— сўради у.

— Йўқ ҳали.

Извош кутиб, Хемнолини боққа чиқди-да, хиёбонларда айлана бошлади. Оннода-бабу бўлса, равонда ўтириб, асабийлашиб, қўли билан сочларини силайверди.

Соат ўн яримдаёқ иккаласи Нолинакханинг уйида эдилар. Доктор ҳали қайтганча йўқ, Хемонкорининг ўзига меҳмонларни овутиб туришга тўғри келди. У суҳбат асноси гоҳ-гоҳ Хемнолини тарафга назар ташлаб, Оннода-бабудан унинг соғлиги ва оиладаги ишлари хусусида суриштира кетди. Нега қизнинг юзида ҳеч қандай қувонч пишонаси йўқ? У ўз ҳиссасига тушган бундай саодатдан тонг яллиғидай порлаши керак эди-ку. Бироқ Хемнолинининг нигоҳини қувонч эмас, қайғу тумани босган. Бу Хемнокорининг қалбига оғир жароҳат солди.

«Нолинакхага тегишини билган бошқа ҳар қандай қиз ўзини ҳузур-ҳаловат осмонида деб ҳис этиши керак эди. Бу эса ўз маълумоти билан ҳаддан ташқари гердайиб, афтидан, ўзини унга жуда ҳам ҳайф деб санайди, чоғи... Йўқса, унинг ўйчан паришонлигини яна нима билан изоҳлаш мумкин? — ўйлади Хемонкори,— ҳамма айб ўзимда. Қариганда бесабр бўлиб қолдим, ўз орзуларимнинг ушалишини сабр қилиб кутишни истамадим. Нолинни эслик-ҳушлик бир қизга уйлантираман деб, уни тузуккина билиб олишга ҳам тараддуд қилмадим! Тўғри, ўйлаб ўтириш учун фурсатим йўқ. Мен барча дунёвий ишларимни мумкин қадар тезроқ бартараф қилиб, бу фоний дунёдан олами боқига рихлат қилишга ҳозирлик кўришим лозим».

Бошида чарх уриб турган мана шу фикрлар Хемонкорига Оннода-бабу билан суҳбат давомида халақит бериб турди.

— Назаримда, тўйга ошиқмасак ҳам бўлади,— деди у. — Болаларимиз ёш эмас, улар ҳамма парсани ўзлари ҳал қила оладилар. Уларни шошилтиришнинг кераги йўқ. Бунга Хем қандай қарайди, билмайман, бироқ Нолинга келганда шунга айтишим мумкинки, у ҳали бу фикрнинг тагига етгани йўқ.

Унинг сўзлари асосан Хемнолинига қаратилган эди. Чунки қиз бўлғуси тўй муносабати билан унчалик қувонч изҳор қилмади, шунинг учун Хемонкори меҳмон-

ларнинг «ўғли бўлажак никоҳ муносабати билан қувониб, терисига сигмаяпти» деб ўйлашларини истамасди.

Меҳмондорчиликка жўнаш олдида Хемнолини хушвақт ва қувноқ бўлиб кўриниш учун бутун кучини тўплаган эди-ю, аммо акси бўлиб чиқди, унинг бир дақиқалик қувноқлиги чуқур қайғу билан алмашинди. Хемонкорининг уйига келибоқ, ўзини шубҳа чулғаб олаётганини ҳис этди, у қадам қўйиши лозим бўлган ҳаёт йўли эса оғир, машаққатли ва чексиздай туюла бошлади.

Қатталар ўзаро лутфомузлик қилгунча, Хемнолини ўз иродасига ишонмаслик билан курашди, бу эса унга қайтага дард орттирди. Хемонкори тўйни кечиктиришни таклиф этганда, қизнинг юрагида дарҳол қарама-қарши ҳислар кураши бошланди. Бир томондан, унга никоҳ қанча тез бўлса, у ўзининг барча азобли иккиланишлари ва шубҳаларидан шунча тез қутуладигандай туюларди. Аммо иккинчи томондан, никоҳнинг номаълум вақтга кечиктирилиши ҳақидаги хабар билан Хем беихтиёр енгил тортиди.

Хемонкори ўз сўзларининг қандай таъсир қилишини билиш ниятида қиздан кўз узмай ўтирди. Аммо қизнинг чеҳрасида пайдо бўлган осойишталикни кўриб, кекса аёл ундан аччигланди. «Мен ўз Нолинимни жуда арзон баҳолабман!»— деб ўйлади ва Нолинакханинг хаяллаганидан хурсанд бўлди.

— Нолиннинг турган-битгани шу! — деди Хемонкори Хемнолинига назар ташлаб.— Ахир букун сизларнинг келишингизни у жуда яхши билади. Ўзи бўлса шу чоққача йўқ. Ҳолбуки ишни барвақтроқ битириш ҳам мумкин эди. Борди-ю мен оғриб қолгудек бўлсам, бундан зарар кўришига қарамай, ҳамма ишни йиғиштириб уйда қолади.

Қарай-чи, овқат тайёр бўлдимикин деб, баҳона билан Хемонкори меҳмонларни ташлаб чиқиб кетди. У Хемнолинини Камолага топиштириб, ўзи унинг отаси билан ёлғиз гаплашиш фикрида эди.

У ошхонага келиб кўрдик, овқат тайёр. Ути пастлатиб қўйилган, Камола эса, бурчакда жимгина ўтирибди. Қиз шундай чуқур хаёлга ботгандики, Хемон-

корининг тўсатдан пайдо бўлишидан чўчиб кетди ва паришонликдан довдираб ирғиб турди.

— Сен овқат пиширишга жуда берилиб кетибсан-ку, Харидаси! — деди Хемонкори.

— Ҳаммаси тайёр, она,— жавоб берди Камола.

— Ундай бўлса, нега бу ерда ёлғиз ўтирибсан? Оннода-бабу мўйсафид одам, ундан уялиб туришингнинг ҳожати йўқ. Хем ҳам шу ерда. Уни ўз хонангга чақириб келиб гап билан овунтир. Уни мен кампир билан зериктириб ўтиришнинг нима кераги бор.

Хемнолинининг бепарволигидан хафа бўлган она-нинг Камолага бўлган меҳрибонлиги яна ҳам ошди.

— Бироқ мен у билан нимани ҳам сўзлашаман? — деди ҳайиқиб Камола.— Ахир у ўқиган, мен бўлсам ҳеч нарсани билмайман.

— Қарая! — деб жеркиди Хемонкори. — Сенинг бошқа қизлардан ҳеч камлигинг йўқ. Қўй, Хем ўз билимдонлиги билан гердая берсин, аммо сенга ўхшаган латофатли қизлар кам топилади. Ҳар қандай одам китоб ўқиб олим бўла олади, лекин бу билан сендан гўзал бўлолмайди. Юр, Харидаси! Аммо сенинг кийимларинг ярамайди, юр, мен сени тузукроқ кийинтирай.

Хемонкори мағрур Хемнолинини камситиш истаги билан ёнарди. У бу кеккайган қизнинг гўзаллигини оддий қизнинг гўзаллиги олдида хиралантиришни истарди. Камоланинг эътирозларига қарамай, унга дид билан оч кўк шоҳи сари кийдирди ва сочини янгича қилиб ўриб қўйди. Кейин уни ҳар томонга ўгириб, ўз ишига зеҳн солди ва завқланиб қизнинг пешонасидан ўпди.

— Сен шундай гўзалсанки, рожанинг хотини бўлсанг арзийди!

— Она, улар у ерда ёлғиз ўтиришибди! — деди хижолатда Камола.— Бусиз ҳам уларни узоқ кутдириб қўйдик.

— Ўтирса ўтирар! Мен сени кийинтирмагунча бу ердан жилмайман.

Ниҳоят қизнинг ясан-тусани жойига келди.

— Қани энди кетдик, жоним! Кетдик! Энг муҳими ёсанкирама,— деди Хемонкори.— Сени кўрганда кол-

лежда ўқиган ҳамма гўзаллар сўнади! Уларнинг олдида бошингни тик кўтариб юришинг мумкин.

Хемонкори тайсаллаб турган Камолани бошлаб Оннода-бабу билан қизи ўтирган меҳмонхонага кирди. Нолинакха ҳам аллақачон келиб, улар билан сўзлашиб ўтирган экан. Камола чиқиб кетишга уринди, ammo Хемонкори уни тутиб қолди.

— Уялма, жоним, бу ерда ҳаммалари ўзимизники.

Кампир Камоланинг гўзаллиги ва либослари билан фахрланарди. У қизнинг кўриниши билан ҳаммани ҳайратда қолдирмоқчи бўлди. Хемнолини ўғлига лоқайд қарагач, оналик ғурури таҳқирланган Хемонкори қизни Нолинакханинг кўзи олдида хўрлашдан қувонар эди. Камоланинг ҳусни-жамоли чиндан ҳам барчани ҳайратда қолдирди. Хемнолини Камолани биринчи кўрганда, у соддагина кийинган, эсанкирагандай, кўзга кўринмасликка урингандай бўлиб туюлган эди. Бунинг устига ўша вақтда унга тузукроқ қарашга Хемнолинининг вақти ҳам йўқ эди. Лекин бугун қизнинг чиройи уни ҳайратда қолдирди. У ўрнидан туриб, ийманиб турган Камолани ўз ёнига ўтқазди.

Хемонкори тантана қиларди. Энди у, Камоладаги кўркамлиқ — худоларнинг марҳамати эканига ўтирганларнинг ҳаммаси ҳам қойил қолади деб ишонарди.

— Ўз хонангга бориб, Хем билан сўзлашиб ўтиришинг мумкин,— деди у.— Дастурхонни ўзим тузайман.

Камолани ҳаяжон чулғаб олди. Тез фурсатда Нолинакханинг хотини, бу уйнинг бекаси бўлиб келиши муқаррар бўлган Хемнолинининг унга қандай муносабатда бўлишини билгиси келди. Унинг илтифоти қиз учун зўр аҳамиятга эга эди. Камола бу уйнинг бекаси бўлиш ўз ҳуқуқи эканини сира тан олгиси келмас ва ҳатто юрагига рашкнинг яширинча соя солишига йўл қўймасди. У ўзи учун ҳеч нарса талаб қилмас эди.

— Онам сенинг тўғрингда ҳамма нарсани менга сўзлаб берди,— деди Хем меҳрибонлик билан.— Сенга жуда раҳмим келади. Энди сен менга ўз опам деб қарашинг керак. Сенинг опанг борми?

Камола Хемнолинининг товушидаги меҳрибонлик ва дўстлик оҳангидан руҳланиб:

— Туғишган опам йўқ, амакимнинг қизи опам қатори,— деб жавоб берди.

— Менинг ҳам синглим йўқ,— деди Хемнолини.— Онам жуда ёш чоғимда ўлиб кетган. Қувонган ёки гам чеккан чоғларимда, қани энди ёнимда синглим бўлса, деб орзу қилардим. Мен болалигимдан барча қайғуларни хомуш ўтириб кечирдим, бу менинг олатим бўлиб қолди. Энди очилиб гапиришни ҳам унутибман, шунинг учун ҳамма мени мағрур ҳисоблайди. Аммо сен, азизим, менинг тўғримда бундай ўйлама! Шунчаки, юрагим хомушликка ўрганган.

Камоланинг тортинчоқлиги батамом йўқолди.

— Сиз мени ҳурмат қиласизми, опа? — сўради у.— Сиз менинг тентаклигимни ҳали билмайсиз, ахир.

Хемнолини жилмайди.

— Мени тузукроқ билиб олганингда ишонарсан: мен ҳам жуда тентакман. Китоблардан ўрганган озгина нарсадан бошқа ҳеч нимани билмайман. Сендан илтимос, уйлариингга келганимда, мени ташлаб кетма. Рўзғорнинг ҳамма ташвиши зиммамга тушишини ўйласам, мени ваҳима босади.

— Буларнинг барини менга қўя беринг,— гўдаклардек очиқлик билан хитоб этди Камола.— Мен бу ишларни болалигимдам буён қилиб келаман, мен ишдан сира қўрқмайман. Биз эгачи-сингиллардек рўзғорни боқамти тебратамиз. Сиз унинг бахти-саодати учун ғамхўрлик қиласиз, мен эса — иккингиизга хизмат қиламан.

— Жуда соз, азизим,— деди Хем.— Сен ўз эрингни тузуккина кўрмагансан чоғи? Эслолмайсанми, у қанақа эди?

Тўғри жавобдан қочиб, Камола бундай деди:

— Мен уни яна эслашга тўғри келар деб ўйлагандим, опа. Аммо амакимнинг уйига келиб, унинг қизи Шойла билан жуда дўстлашдим, унинг ўз эрини қандай садоқат билан севганини кўрдим. Шунда мен ўз бурчимни англадим. Сизга бунга тушунтириш қийин... Гарчи ўз эримни тузуккина кўрмаган бўлсам ҳам, уни севишни ўргандим. Парвардигор менга мар-

ҳамат қилди. Ҳозир менинг қалбимда эримнинг ёрқин қиёфаси яшайди. Гарчи у менга уйланиб хотинлик бўлмаган бўлсада, энди у ҳамиша менинг қалбимда.

Қамоланинг сўзларида эрга фидокорона муҳаббат садоси янграб, Хемнолинининг юрагини меҳр билан тўлдирди.

— Мен сенинг муддаонгни англайман,— деди бир оз жим туриб Хемнолини.— Худди ўша сен ҳис этган нарса қалбнинг ҳақиқий мулкидир. Тамагарлик орқасида қўлга киритилган бошқа ҳамма нарса — бебақо.

Хемнолинининг сўзларини Қамола тушундими, йўқми — бунни аниқлаш қийин. У Хемнолинига бир оз жим қараб туриб, сўнг яна гапирди.

— Мен ўзимнинг хафа бўлишимга йўл қўймайман, шунинг учун ҳам бахтлиман. Мен фақат ўз хизматимга яраша тақдирланганман.

Хемнолини Қамоланинг иккала қўлини ушлади.

— Менинг устозим шундай дейди: «Йўқотиш билан топиш бирга қўшилса, шунинг ўзи ҳақиқий соҳибликдир». Ростини айтганда, синглим, агар мен ҳам сен каби ўз-ўзимдан воз кеча олсайдим, чинакам бахтли бўлардим.

Бундай иқроп Қамолани бир оз таажжублантирди.

— Нега бундай дейсиз, опа?— сўради у.— Сиз кўп нарсага муносибсиз, сизда ҳеч қачон, ҳеч нарсага эҳтиёж бўлмайди.

— Агар менга тегишли нарсанинг ўзигина ҳиссамга тушса, қувонган бўлардим! — деди Хемнолини.— Бундан ортигини олиш мен учун зўр кулфат ва масъулиятдир. Менинг сўзларим, албатта, сенга ғалати туюлар. Ҳа, мен ўз ўзимдан таажжубдаман. Бугун юрагим жуда ғаш эди, аммо сен билан сўзлашгандан кейин енгиллашгандай бўлдим: энди ўзимни анча дадил ҳис этяпман. Эркин суҳбатлашдик. Бундай ҳол илгари менда сира бўлмаган эди. Сен мени нима қилиб қўйдинг, синглим?

ЭЛЛИК ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Уйга келганда Хемнолини столда ўз номига ёзилган катта бир хат топиб олди, ёзувига қараб, унинг Ромешдан эканини дарров англади. Хатни қўлга олиб,

юраги дукиллаган ҳолда ётоғига кирди-да, эшикни кулфлаб, ўқишга киришди.

Хатда Ромеш ўзининг Камола билан бўлган муносабати тарихини тўла ва рўй-рост баён қилиб, хулосада бундай ёзганди:

«Бизнинг ҳаётимизни бир-бирига боғлаган мустаҳкам занжирни вазият тилка-пора қилди. Энди сен бошқа кишига кўнгил қўйибсан. Бунинг учун сени айбламайман. Лекин сен ҳам мени қоралама. Камола бирор кун ҳам менинг ҳақиқий хотиним бўлган эмас. Аммо менинг унга бўлган майлим борган сари ошди, буни сендан яширмасликни бурчим тақозо этади! Ҳа, ҳозир ҳам бу майлнинг бор-йўқлигини аниқ айтолмайман. Агар сен мендан воз кечмаганингда, муҳаббатингда тасалли топган бўлардим. Худди мана шундай умид билан, жигар-бағрим қон бўлиб, бугун сенинг уйингга келган эдим, аммо мендан қочишингни кўриб, нафратинг нечоғлиқ зўр эканини аниқ фаҳмладим. Сенинг бошқа кишига кўнгил қўйганингни билган ҳамон, юрагимдаги эски шубҳалар яна кўзгалди. Мен инондимки, Камолани унута олмайман! Бироқ нима бўлганда ҳам мендан бошқа ҳеч ким мусибат чекмаслиги керак. Аммо, нега мен мусибат чекишим керак? Менинг ҳаётимга маъно бағишлаган бу икки гўзал қизни ҳаргиз унута олмайман. Мен умр бўйи уларни зўр муҳаббат ва миннатдорлик билан хотирляяжакман. Бугун эрталаб сен билан бир лаҳзалик учрашувимиз мени қаттиқ ҳаяжонга келтирди. Дарҳол уйга қайтиш билан ўзимни дунёда энг бахтсиз кишидай ҳис этдим. Аммо ҳозир бунга рози бўлолмайман. Кўнглим тинч ва хушвақт бир кайфиятда сен билан хайрлашаман ва чин қалбимдан илтимос қиламан: мени кечир. Ҳар икковингизнинг шарофатингиз ва парвардигорнинг марҳамати билан бу ажралиш чоғида менда қайғу йўқ. Бахтли бўл! Толеинг ёр бўлсин! Мендан нафратланма — бунинг учун сенда ҳеч қандай асос йўқ».

Хатни ўқиб Хемнолини отасининг олдига кетди. Оннода-бабу курсида ўтириб китоб ўқимоқда эди.

Қизнинг афти-ангорини кўргач, у безовталаниб сўради:

— Бирор еринг оғрийдими, Хем?

— Йўқ,— қисқа жавоб берди Хемнолини.— Мен Ромеш-бабудан хат олдим. Буни ўқиб, менга қайтариб беринг.

Хем отасига хатни бериб, чиқиб кетди. Оннода-бабу кўзойнагини тақиб, Ромешнинг мактубини бир неча марта ўқиб чиқди. Сўнгра хизматкордан хатни қизига юбориб, ўзи чуқур фикрга толди ва қўйидагича хулосага келди:

«Эҳтимол ҳаммаси яхшилиқкадир. Қуёвликка Нолинакха Ромешдан кўра яхши, бу аини муддао. Яхши ҳамки, Ромеш ўзи кетиб қолди».

Нолинакха келиб, отанинг фикри бўлинди. Уларнинг бир-бирларидан ажралганларига ҳали ҳеч қанча вақт бўлгани йўқ, шунинг учун унинг пайдо бўлиши Оннода-бабуни ташвишга солди.

«Нолинакха Хемга ошиқ бўлса керак»— деб ўзича кулимсираб қўйди чол.

У, ёшларнинг учрашувларига бир баҳона топиб, ўзи чиқиб кетиш ҳақида ўйлагунча бўлмай, Нолинакха деди:

— Ўзингизга маълум, Оннода-бабу, мен билан қизингизнинг никоҳи мўлжалланибди. Аммо мен дастлаб сиз билан сўзлашмоқчи эдим.

— Жуда соз! — хитоб этди Оннода-бабу.— Қулоғим сизда.

— Сиз бир нарсдан беҳабарсиз: мен аллақачон бир марта уйланганман.

— Бундан хабарим бор, лекин...

— Бу мен учун янгилик! Ундай бўлса, сиз менинг хотинимни ўлган деб ҳисобласангиз керак... Бироқ бунга батамом ишонмоқ мумкин эмас. Шахсан мен унинг тириклигига ишонаман.

— Илоҳо айтганингиздай бўлсин!— деди Оннода-бабу, кейин қизини чақирди: — Хем, Хем!

— Нима гап, дада?— сўради Хемнолини хонага кириб.

— Ромешнинг сенга ёзган хатида...

— Нолинакха-бабу хатнинг ҳаммаси билан танишиши керак,— деди Хемнолини ва хатни бериб, хонадан чиқди.

Хатни ўқиб бўлгач, Нолинакханинг бирор сўз айтишга мажоли қолмади.

— Бундай аламангиз тасодифлар камдан-кам учрайди,— деб жимликни бузди Оннода-бабу.— Албатта, бу хат сизни хафа қилди. Бироқ буни сиздан сир тутиш биз томондан ноинсофлик бўларди.

Нолинакха хомуш тураверди. Бир оздан сўнг ўрнидан туриб хайрлашди. Оннода-бабунинг уйидан чиқиб, у шимол тарафдаги равонда Хемнолинини кўриб қолди. Қиз ҳаракатсиз, жим турарди, шу билан бирга юрагида не-не ҳасратлар! Унинг нима хусусда ўйлаётганини билиш қийин. Нолинакха ундан, менинг ёрдамимга муҳтож эмасмисиз, деб сўрагиси келди, ammo ботинмади. Ҳа, қизнинг бу сўроққа жавоб қайтара олиши ҳам даргумон эди.

«Унга нима тасалли бера олади? Гоҳо одамлар орасида енгиб бўлмас тўсиқлар пайдо бўлади. Инсон қалби нечоғлиқ танҳо!»— деб ўйлади Нолин.

У извош томонга йўналиб, Хемнолини турган равон ёнидан ўтиш учун жўртгага айланма йўл билан кетди. У Хемнолини чақирар деб умид қилганди. Бироқ равонга яқинлашганида, қиз аллақачон у ердан кетиб қолган эди.

«Бировнинг кўнглини билиш осон эмас. Кишилик муносабати ғоят мураккаб»— ғамгин хўрсинди йигит извошга ўтира туриб.

У кетган ҳамон Жогендро пайдо бўлди.

— Елғизмисан, Жоген?— деб сўради Оннода-бабу.

— Қизиқ, яна кимни кутасиз?— деб савол билан жавоб қилди ўғли.

— Кимни бўларди? Ромеш-чи?

— Узини ҳурмат қиладиган киши учун сизнинг шу муомалангиз етарли. Бундан кейин Банорасда Гангга фарқ бўлиб, жонни таҳқирланган жасаддан қутқариш — бирдан-бир чора! Мен уни қайтиб кўрмадим. Столимда бир парча қоғоз топдим, унда: «Мен жўнайман, сенинг Ромешинг» деб ёзилган холос. Мен бу бу хил шеърятни ҳеч қачон тушунган эмасман. Шунинг учун бу ердан кетаман. Менинг бош муаллимлик ишимда ҳамма нарса равшан, аниқ ва гумонлардан холи.

— Бироқ Хем ҳақида бирор фикрга келиш керак-ку,— гап қўшишга уриниб кўрди Оннода-бабу.

— Яна! — аччиглашиб унинг сўзини бўлди Жогендро.— Мен нимани таклиф қилмай, сиз барини рад этасиз. Бу ўйин менинг жонимга тегди. Мени ортиқ бунга аралаштирманг. Тушунмаган нарсага асло тоқатим йўқ, Хемни эса бирдан англаб бўлмайдиган ҳолатга кириш одати бор. Бу мени гаранг қилиб қўйди. Эртага эрталабки поезд билан жўнайман. Йўлда Банкипурга кириб ўтаман.

Оннода-бабу индамай, қўллари билан сочини силади. Унинг назарида олам ҳал этилмаган муаммолар билан тўла эди.

ОЛТИШИНЧИ БОВ

Банорасдан жўнаш олдида Шойложа билан отаси Қамолани йўқлаб келишди. Ёш жувон у билан ён хонага — хилватга кирди. У ерда улар узоқ пичирлашди. Чокроборти бу орада Хемонкори билан суҳбатлашди.

— Менинг таътилим тамом бўлди,— деди у,— эртага Гажипурга жўнайман. Агар Харидаси сизни зериктирган бўлса...

— Сиз яна эски гапни қўзғаяпсиз, Чокроборти афанди! — деб унинг сўзини бўлди Хемонкори.— Нахотки сиз чиндан ҳам шундай деб ўйласангиз? Ёки қизингизни мендан тортиб олиш учун бу фақат баҳонами?

— Мен совғани қайтариб оладиганлардан эмасман,— деб жавоб берди амаки.— Бироқ агар бу сизга ўнғайсизлик туғдирса...

— Сиз нимадир муғомбирлик қиляпсиз,— деди Хемонкори.— Ўзингиз жуда яхши биласизки, ёнингда Харидасидай лобар қиз бўлишидан кўра ёқимлироқ нарса йўқ. Аммо....

Чокроборти унинг сўзини бўлди.

— Яхши, яхши, ортиқ бу хусусда гапирмаймиз! Мен Харидасим ҳақида яна бир марта сизнинг мақто-

вингизни эшитиш учун андак ҳийла қилган эдим. Мени безовта қилган нарса бошқа. Доктор Нолинакха уни ўз уйига тўсатдан бостириб келган ёвуз дев деб ўйламасмикин? Менинг қизим жуда мағрур. Агар унинг бу ердалиги Нолинакха-бабуга салча малол келганини сезиб қолса, унга жуда қийин бўлади.

— О, Хари!..— қичқирди Хемонкори.— Нахотки менинг Нолинакхамга малол келса! Йўқ, йўқ, унинг кўнгли дарёдай кенг!

— Жуда соз. Аммо менинг муддаомни тушунинг! Мен Харидасини ўз ҳаётимдан ортиқроқ севаман,— давом этди амаки,— унинг ҳақида сўз очилганда, озгина гап билан қаноатланмайман. Қизнинг унга халақит бермаслиги, докторнинг эса, унга бепарво қараши мени асло қониқтирмайди. Нолинакха-бабу Харидасига ўз яқин кишисидек қарамагунча жоним тинчимайди. У уйдаги жиҳоз эмас ахир, одам. Агар уларнинг муносабати фақат докторнинг уни пайқамаслик, у ҳақда ўйламасликка уринишидан иборат бўлса...

— Чокроборти афанди,— деб сўзни бўлди Хемонкори.— Нахотки сиз менинг Нолинимни Харидасига қариндошдек муносабатда бўла олмайди деб ўйласангиз? Ҳозирча менда аниқ далиллар йўқ, аммо ўғлим бу қизнинг мен билан бахтли ва роҳатда яшаши учун аллақачон ғам чека бошлаганлиги эҳтимолдан холи эмас. Бу борада унинг баъзи бир ишлар қилган бўлиши ҳам мумкин.

— Энди кўнглим тинчиди,— деди амаки.— Аммо жўнашдан олдин Нолинакханинг ўзи билан сўзлашмоқчи эдим. Бахтсиз аёл учун ғамхўрлик қилишни ўз зиммасига ола биладиган эрлар дунёда жуда кам учрайди. Нолинакхани эса худо шу талабга мувофиқ сифатлар билан яратган. Қандайдир сохта хавф ҳисси билан Харидасидан четланмай, қизга эътибор билан қараши, унга азиз кишисидай ғамхўрлик қилиши зарурлигини мен унга уқтирмоқчи эдим.

Чокробортининг Нолинга бунча ихлос қўйгани Хемонкорига жуда маъқул бўлди.

— Сизнинг норози бўлишингиздан қўрқиб, мен Харидасини Нолинакхадан узоқроқ тутгандим. Аммо

Ўз ўғлимни яхши биламан, ундан тумонсирамасангиз ҳам бўлади.

— Сиз билан очиқ гапиришаман,— деди Чокроборти.— Нолинакха-бабу яқинда ўланармиш деган овозлар бор. Қелиннинг ёши ўтган, биздаги одатдан кўра кўпроқ ўқиган дейдилар. Қани энди бизнинг Харидаси...

— Тушунаман! — унинг сўзини бўлди Хемонкори.— Хотиржам бўлишингиз мумкин, тўй бўлмайди.

— Нахотки фотиҳа бекор қилинган бўлса?

— Орада бекор қилгудек ҳеч нарса ҳам йўқ эди ўзи. Зеро Нолин бу никоҳни ҳеч қачон хоҳлаган эмас, уни мажбур этгандим. Бироқ зўрлаб кишини бахтиёр қилиб бўлмас экан. Парвардигор воқиф, ўғлимнинг тўйини кўрмай ўламан чоғи.

— Йўқ, йўқ, бундай деманг,— хитоб қилди Чокроборти.— Биз-чи? Мен ўзим совчига тегишли зиёфат билан совғаларни сира рад этмайман.

— Оғзингиздан бол томади, Чокроборти афанди,— деб хўрсинди Хемонкори.— Менинг айбим билан Нолин шу ёшгача бола-чақалик бўлмагани жуда алам қилади. Шунинг учун бу ҳақда тузук-қуруқ ўйламай, фотиҳага шошилган эдим. Ўзингиз кўриб турибсиз, бу ҳам ўнгмади. Энди бу иш билан сиз машғул бўлинг: лекин тез бўлинг, мен узоқ яшамайман.

— Қўйинг шу гапингизни! — эътироз қилди амаки.— Сиз ҳали кўп яшайсиз, келинни ҳам ўз кўзингиз билан кўрасиз. Сизга қанақаси кераклигини мен биламан: жуда ёш бўлмаса, сизнинг иззатингизни бажо келтирса ва ҳар бобда сизга итоаткор бўлса. Бошқаси бу хонадонга тўғри келмайди. Қўйинг безовта бўлаверманг, худо хоҳласа, мен ҳаммасини тўғрилайман. Энди, агар сиз эътироз билдирмасангиз, мен Харидасининг олдига кириб, унга ўзини қандай тутиш тўғрисида бир оз насиҳат қилсам, сизга Шойложани юбораман. У сизни кўргандан буён бошқалар ҳақида сўзлашни истамай қолди.

— Йўқ, яхшиси — сизлар ҳаммангиз бирга суҳбатлашинг. Менинг баъзи бир ишларим бор.

— Сизнинг «ишингиз» бўлса, демак менинг пичоғим ёғ устида! — кулди Чокроборти.— Бир оз туриб

ўша «инингиз» билан танишишимизга шубҳам йўқ. Иқроор бўлинг, сиз ўглингизга қаллиғ топмоқчи бўлган бахтли брахманга зиёфат тайёрлагани кетяпсиз.

Опа-сингил тутинганлар ўтирган хонага кириб Чокроборти Камоланинг кўзлари ёш билан ярқираганини кўрди. У қизнинг ёнида жимгина ўтириб, унга савол назари билан боқди.

— Дада, мен Камолага, Нолинакха-бабуга ҳаммасини очиб айтиш вақти келди дедим,— тушунтирди Шойложа.— Сизнинг тентакчангиз Харидаси эса, шунинг учун мен билан бахсланиб ўтирибди.

— Йўқ, опа, йўқ,— эътироз қилди Камола,— сиздан ёлвориб сўрайман, ортиқ бу хусуеда гапирманг. Бу мумкин эмас!

— Тентак!— ғазаб билан жеркиди Шойложа.— Сен жим юрасан. Нолинакха эса, бу орада Хемнолинига уйланади. Тўй кунингдан бошлаб, шунча асб-укубат тортнинг, ўлишингга сал қолди. Нега энди ўзингни азобга қолдирар экансан?

— Менинг тўғримда ҳеч кимга гапирманг, опа!— илтимос қилди Камола.— Мен ҳар қандай мусибатга бардош бераман, лекин шармандалинка бардошим йўқ. Мен ҳозир боридан жуда мамнунман ва умуман бахт-сиз эмасман. Агар сиз ҳаммасини унга очиб айтсангиз, мен қандай қилиб уйда қоламан? Қандай яшайман?

Шойложа унга нима деб эътироз қилишини билмай қолди. Аммо Нолинакханинг Хемнолинига уйланишига бепарво қараб туришни у йўл қўйиб бўлмайдиган ҳол деб ҳисобларди.

— Ҳали бу тўйнинг бўлиши маълум эмас,— деди амаки.

— Наҳотки, ота?— таажжубланди Шойложа.— Нолинакханинг онаси Хемнолинига фотиҳа берган эди-ку!

— Парвардигорнинг лутф-марҳамати соясида фотиҳа ўз кучини йўқотди,— деб хабар қилди амаки.— Хавфларингни йиғиштириб қўй, азизим Камола, ҳақиқат сен томонда.

Камола амакининг нима деганини тушунмай, кўзларини катта очиб унга қаради.

— Фотиҳа бекор қилинган! — уқтирди Чокроборти.— Нолинакха-бабу бу никоҳга рози бўлмабди, онасига эса, ақл кирибди.

— Халос бўлдик, ота! — деб қувонч билан қичқирди Шойложа.— Кеча фотиҳани эшитиб, тун бўйи мижма қоқмай чиқдим. Камола ўз оиласида қачонгача бегона бўлиб туради, ахир? Энди бу масала қачон аниқлашади, дада?

— Шошилишнинг ҳожати йўқ, Шойложа,— деди Чокроборти.— Ҳар нарсанинг ўз маврити бор.

— Менга шуниси ҳам яхши-ку,— деди уларнинг суҳбатига аралашиб Камола,— бундан афзал бўлиши мумкин эмас. Ҳозир мен жуда бахтлиман. Менга ёрдам қилишга уриниб, амаки, сиз фақат аҳволни бадтар ёмон қилишингиз мумкин, холос. Оёқларингизга йиқилиб ёлвораман, менинг тўғримда ҳеч кимга гапирманг. Мен шу пастқам бурчакда қолдириб, ўлик-тиригим ҳақида ўйлашни унутинглар. Мен шундай ҳам бахтлиман.

Унинг кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Нега йиғлайсан, азизим?— бесаранжом бўлди Чокроборти.— Нима демоқчи бўлганингни жуда яхши англадим. Биз сенинг осойишталигингни бузмаймиз. Тақдир ўзи аста-секин ҳамма нарсани ўз жойига қўймоқда, бу ўринда, бирор нарсани бузиш биз томондан телбалик бўларди. Қўрқма! Мен қариман, қандай иш тутишга ақлим етади.

Шу пайтда мудом чеҳраси очиқ Умеш кириб келди.

— Хўш нима керак?— сўради ундан амаки.

— У ерда, пастда. Ромеш-бабу келиб докторни сўраяпти.

Камола оқариб кетди. Чокроборти дарҳол туриб:

— Қўрқма, азизим, мен ҳаммасини тўғрилайман,— деди.

У пастга тушиб, Ромешни қўлтиқлаб олди-да:

— Юринг, Ромеш-бабу,— деди,— сиз билан бир оз айланиб гаплашишимиз мумкин.

— Сиз бу ерга қандай келиб қолдингиз?— тааж-жубланди Ромеш.

— Сизнинг шарофатингиз билан,— деди амаки.— Сизни кўрганим жуда яхши бўлди. Юринг, мен сизга баъзи нарсаларни айтишим лозим.

У Ромешни кўча томонга бошлаб кетди. Нолинакханинг уйдан чиқиб кетгач:

— Нега сиз бу ерга келдингиз, Ромеш-бабу?— деб сўради Чокроборти.

— Мен доктор Нолинакха билан гаплашмоқчи эдим. Унга Камола хусусидаги ҳамма гапни айтиб беришни зарур деб ҳисоблайман. Кўнглим сезиб турибди: у тирик бўлса керак.

— Фараз қилайлик, Камола чиндан ҳам қутулиб, Нолинакха билан учрашган бўлсин. Унга сиздан Камола тарихини эшитиш ёқимли бўлармикин?— сўради амаки.— Унинг қари онаси бор, агар у ҳамма нарсани батафсил билса, бундан Камолага яхшилик бўлиши даргумон-ку.

— Одамлар бунга қандай қарайди, билмайман. Аммо доктор Нолинакха билиши зарурки, Камола унинг олдида ҳеч қандай гуноҳ қилган эмас. Агар у ростдан ҳам ўлган бўлса, у ҳолда Нолинакха унинг хотирасини зўр эҳтиром билан сақлаши лозим.

— Мен сизларни, ҳозирги замон ёшларини сира тушунмайман! — зарда қилди Чокроборти, — агар Камола ўлган бўлса, унинг хотираси билан эрини безовта қилмоқнинг нима маъноси бор? Айниқса бир кечалик эрни!.. Мана мен турган уй. Эртага эрталаб бизникига кириш, мен ҳаммасини тушунтириб бераман. Аммо ваъда беринг, мен билан учрашгунча Нолинакха-бабу билан кўришмайсиз.

— Яхши, — рози бўлди Ромеш.

У билан хайрлашиб, амаки Нолинакханинг уйига қайтди.

— Она қизим, эртага эрталаб менинг уйимда бўлишинг керак, — деди у Камолага. — Уз оғзинг билан ҳамма нарсани Ромешга тушунтириб беришингни истайман.

Камола бошини қуйи солди.

— Мен аминманки, бундан бошқа чора йўқ, — давом этди Чокроборти.— Бурч ҳақидаги тушунча ҳозирги аср болаларида ўтмишдагиларга қараганда тамомила бошқа. Хавфсирашларингни ташла. азизим. Ҳозир сенинг ҳуқуқингни ҳеч ким сенинг ўзингдек

ҳимоя қилолмайди. Бу борада сен учун бир нарса қилиш бизнинг қўлимиздан келмайди.

Қизнинг боши яна қуйироқ тушди.

— Биз сента йўл очдик,— давом этди амаки.— Сен унда қолган майда тўсиқларни дадиллик билан супуриб ташлашинг керак.

Оёқ товуши эшитилди. Камола бошини кўтариб рўпарасида, эшик олдида, Нолинакхани кўрди. Уларнинг кўзлари тўқнашди. Илгари ҳамиша Нолинакха шошилиб бошқа ёққа кўз ташларди, лекин бугун ундай қилмади. У Камолага бир лаҳзагина қараган бўлса ҳам унинг боқишида бегоналик йўқ эди. Шойложа ни кўриб Нолинакха чиқиб кетмоқчи бўлди-ю, лекин Чокроборти уни ушлаб қолди.

— Кетманг, Нолинакха-бабу. Биз сизни ўзимизнинг энг яқин кишимиз деб биламиз. Бу менинг қизим Шойла, сиз унинг қизчасини даволаган эдингиз.

Шойложа Нолинакхага таъзим қилди.

— Қизчангизнинг саломатлиги қалай?— сўради у, ўз навбатида Шойложага таъзим қилиб.

— У соппа-соғ,— жавоб берди Шойложа.

— Сиз ҳеч қачон ўз суҳбатингиздан ҳузур қилишга имкон бермайсиз,— деб бошлади Чокроборти.— Энди илтифот қилиб кирибсиз, андак ўтиринг.

Амаки докторни ўтқазгунча Камола хонадан ғойиб бўлди. Нолинакха ҳада этган бир лаҳзалик кўз қарашини унинг юрагини ҳайрат ва қувонч билан лиммо-лим тўлдирган эди, у туйғуларини бир тартибга солиш учун ўз хонасига чиқиб кетди.

— Мен сизни безовта қилмоқчиман, Чокроборти афандим,— деди хонага кириб келган Хемонкори.

— Бизни ташлаб чиқиб кетганингиздан бери, шу «безовталиқни» кутиб нуқул эшикка қарайман,— деб ҳазиллашди Чокроборти.

Меҳмондорчиликдан кейин, ҳамма меҳмонхонага қайтиб келгач, амаки:

— Сизлар ўтириб туринглар, мен ҳозир келаман,— деб ташқарига чиқди.

У Камоланинг қўлидан ушлаб, яна дарҳол пайдо бўлди. Уларнинг кетидан Шойложа ҳам келарди.

— Нолинакха-бабу,— деб докторга мурожаат қилди у,— сиз бизнинг Харидасига бегона кишидек бўлмаслигингиз керак. Мен бу бахтсиз қизни уйингизда қолдираман ва ҳар жиҳатдан сиз билан онангизга ишонаман. Унга сиз учун хизмат қилиш ҳуқуқидан бошқа ҳеч нарса керак эмас. Тез фурсатда сиз ўзингиз ҳам ишонасизки, у била туриб ҳаргиз ноҳўя ҳаракат қилмайди.

Қамола қизариб хижолатдан ерга қаради.

— Хотиржам бўлишингиз мумкин, Чокроборти афанди, — деди Хемонкори. — Харидаси бизнинг қизимиз бўлиб қолди. Ҳанузгача унга қанақа иш топшириш тўғрисида ортиқча ўйлашга тўғри келгани йўқ. Бир вақтлар бу уйда мен ўзим танҳо ҳукмрон эдим. Энди бўлса, мен ҳеч бўлиб қолдим. Хизматкорлар энди мени уй бекаси деб билмайдилар. Уйлаб-уйлаб ўйимга етолмайман: қандай қилиб мен илгариги ҳукмронлигимни йўқотдим? Уйларнинг калитлари ҳамиша менда турарди, аммо Харидаси абжирлик билан ҳатто уларни ҳам қўлга киритди. Айтинг-чи, ўзингизнинг кичкина қароқчингиз учун яна нимани хоҳлайсиз? Агар сиз уни биздан тортиб олиш ниятида бўлсангиз, бу дунёда энг катта қароқчи сиз бўлардингиз.

— Шунга амин бўлишингиз мумкинки, агар мен унга бу ердан кетишни таклиф қилсам, у ўрнидан қимирламайди. Сиз уни шундай сеҳрлаб қўйдингизки, бу қиз дунёда бошқа одамлар борлигини тамом унутди. Кўп вақтлар давомида у ғоят бахтсиз эди, сизникида эса, ниҳоят тасалли топди. Худованди карим буни унга кўп кўрмасин ишқилиб, сизларнинг шафқат ва шафотингиз доим унга ёр бўлсин. Мана менинг видолашиш олдидаги оқ фотиҳам.

Чокробортининг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Бу суҳбат асноси Нолинакха бирор сўз демади. Меҳмонлар кетгач, у секин ўз кабинетига қараб йўл олди.

Ботиб бораётган қуёш шуъласи унинг ётоғини келинчак юзидаги сингари арғувон ранг билан тўлдирган эди. Қон сингари қизил нурлар тўё унинг вужудидаги ҳар бир заррага санчилиб, юрагини алангалантирарди.

Эрта билан унинг дўстларидан бири сабатда атиргул юборган эди, Хемонкори гул билан уйни безашни Камолага топширди. Қиз гулдасталардан бирини Нолинакханинг хонасига қўйганди, ҳозир бу ерда ҳамма ёқ хушбўй ҳидлар билан тўлибди. Сукунат, ботаётган куёшнинг деразада алангаланиши, атиргулларнинг хушбўйи, ҳаммаси — Нолинакхани тўлқинлантирарди. У узоқ вақт тақво ва риёзат оламида яшади. Мана ҳозир унга кутилмаганда, қаердадир ёнгинасида кўп торли чолғу асбоби жаранглагандай туюлди, осмон эса, кўзга кўринмас раққосанинг оёқларидаги қўнғироқчаларнинг ёқимли садолари билан тўлди.

Нолинакха деразадан кўзини олди. Унинг назари, кроватнинг бош томониغا қўйилган гулдастага тушди. Гуллар кимнингдир кўзи билан унга боқиб, сўзсиз илтижоларини унинг қалбига етказётгандай туюларди.

Нолинакха гулни аста қўлига олди. Бу ҳали очилмаган, олтинсимон тиниқ, хушбўй гунча эди. У гулга қўл тегизганда, назарида, бунга жавобан қўлига кимнингдир панжалари мулойимгина тегиб кетгандай бўлди. Бундан унинг бутун гавдаси жимирлаб кетди. Нолинакха хушбўй, нозик гулни лабларига, кўзларига босди...

Ботаётган офтобнинг сўнги нурлари қорайиб борувчи осмонда секин-аста сўнарди. Хонадан чиқиб кетмоқчи бўлиб, Нолинакха кроватига яқинлашди ва рўйжани кўтариб, атиргул гунчасини ёстиғига қўйди. Энди чиқай деб турганида, бирдан кроватнинг иккинчи томонида полда ғужанак бўлиб, сарисининг чети билан юзини яшириб ётган гавдани кўриб қолди. Бу Камола эди! Қиз уялганидан нима қилишини билмасди! Гулларни тоқчага қўйиб, Нолинакхага жой солиб, энди чиқиб кетай деганида докторнинг оёқ шарпаси эшитилди-ю дарров кровать орқасига яширинди. Энди унинг қочиши ҳам, яшириниши ҳам мумкин эмасди.

У хижолат тортмасин деб Нолинакха дарров хонадан чиқди, аммо эшик олдига келиб тўсатдан тўхтади. Сўнгра секин Камоланинг олдига келиб:

— Тур. Мендан уялма,— деди.

Эртасига Камола Чокроборти амакининг уйига келди. Шойложа билан ёлғиз қолгач, у дугонасини маҳкам қучоқлади. Шойложа унинг иягидан ушлаб сўради:

— Бугун мунча бахтлисан, синглим?

— Ўзим ҳам билмайман, опа,— деди Камола.— Аммо, назаримда энди менинг ҳамма кулфатларим битгандай кўринади.

— Нега гапирмайсан?— деди ҳовлиқиб Шойложа.— Ахир биз сен билан кеча кечгача бирга бўлдик, бундан кейин қандай ҳодиса рўй бериши мумкин?

— Тўғри, ҳеч нарса бўлгани йўқ. Аммо мен уни энди ўзимники деб ҳис қиляпман. Парвардигорнинг менга раҳми келди.

— Айтганинг келсин. Лекин мендан ҳеч нарсани яширма.

— Мен яшираётганим йўқ, опа, — деди қиз сидқидилдан.— Сизга яна нима дейишимни ҳам билмайман. Кеча ўтди, эрта билан ўрнимдан турганимда, ҳаёт мен учун янги маъно касб этгандай бўлди. Мен шундай бахтиёр эдим! Иш ҳам шундай енгил туюлдики, ҳеч қўяверинг! Менга бошқа ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Аммо мени бу бахтдан маҳрум этмасалар деб қўрқаман. Ҳозирдан эътиборан ҳаётимнинг ҳар куни шундай порлоқ бўлишига ишонгим келмайди.

— Бундан сўнг тақдир сени алдамас деб ўйлайман,— деди Шойложа.— Сени бахт кутади, сен унга муносибсан.

— Йўқ, йўқ! Бундай деманг, опа. Мен нимага муносиб бўлсам, ҳаммасига аллақачон эришдим, ўз тақдиримдан жуда хурсандман. Менга бошқа ҳеч нарса керак эмас.

Шу пайтда хонага Чокроборти кириб келди.

— Азизим, сен Ромеш-бабунинг олдига чиқишинг керак,— деди Камолага амаки,— у шу ерда.

Бунгача Ромеш билан амаки ўртасида қуйидаги гаплар бўлиб ўтганди:

— Камола билан қандай алоқангиз борлигини билламан,— деди амаки Ромешга.— Сизга янги ҳаёт

Бошлашни маслаҳат бераман. У билан боғлиқ бўлган ҳамма нарсани унутинг. Агар ҳанузгача қизнинг муҳаббатидан қутулмаган бўлсангиз, буни худонинг иродасига ҳавола қилинг-да, ўзингиз бошқа уриниб юрманг.

— Камола тўғрисида Нолинакхага гапирмагунимча, уни унута олмайман,— деб эътироз этди Ромеш.— Бу қайғули можарони янгидан қўзғаш керакми, йўқми— билмайман, аммо Нолинакхани ҳамма воқиадан хабардор қилмай, менинг кўнглим тинчимайди.

— Яхши. Шу ерда бир оз кутиб туринг, мен ҳозир қайтиб келаман,— деди амаки.

Ромеш паришонлик билан дераза олдига келиб, кўчадан ўтаётган одамлар оқимини кузатди. Оёқ шарпасини эшитгач, ўгирилиб орқасига қараган эди, боши ерга теккунча эгилиб таъзим қилаётган қизни кўрди. Қиз қоматини кўтаргач, Ромеш «Камола!» деб қичқирганча унга ташланди.

Қиз миқ этмай турарди.

— Парвардигорнинг лутфу карами билан Камоланинг барча мусибатлари орқада қолиб кетди. Азобуқубатлар бахт-саодат билан алмашинди,— деди Камоланинг кетидан кириб келган амаки.— Унинг ҳаёти хавф остида қолган чоғда, гарчи бунинг учун ўзингизга кўп кулфат тортишга тўғри келган бўлса-да, сиз унга ёрдам қилдингиз. Узоқ вақт мобайнида унинг ҳаёти сизнинг ҳаётингизга боғлиқ эди, бинобарин Камола сиз билан хайрлашмай ажралиб кетолмади. У энди сиздан фотиҳа беришингизни сўраб келди.

Ромеш ҳеч нарса демади. Охири зўрға тилга келиб:

— Бахтинг ёр бўлсин, Камола,— менинг ихтиёрсиз қилган гуноҳимни кечир,— деди.

Қизнинг бирор сўз айтишга мажоли қолмай, деворга суяниб турарди.

— Айт, мен бирор нарса билан сенга ёрдам бера оламанми? — деб сўради Ромеш бир оз жимликдан сўнг.— Бирор кишига сенинг тўғрингда гапиришим керакми?

Камола ёлворгандай қўлини қовуштирди.

— Сиздан илтимос қиламан, менинг тўғримда ҳеч кимга ҳеч нарса деманг.

— Мен узоқ вақтгача ҳеч кимга ҳеч нарса деганим йўқ. Ҳатто бу бошимга бахтсизлик келтирганда ҳам, бир нима демадим. Фақат бундан бир неча кун муқаддам, бундан сенга зарар етмаслигига ишониб, бир оилани сенинг тақдирингдан хабардор қилдим. Ҳозир ҳам менинг назаримда бу нарса сенга зарардан кўра, кўпроқ фойда келтиради. Амаким эҳтимол Оннода-бабу ва унинг қизи тўғрисида эшитгандир...

— Мен Хемнолини билан танишман!— деди сўзни бўлиб Чокроборти.— Демак, улар ҳамма воқиядан хабардор, денг?

— Ҳа,— деди Ромеш.— Агар уларга яна бирор нарса хабар қилиш зарур бўлса, мен тайёрман. Шахсан ўзимга ҳеч нарса керак эмас. Кўп вақтим бекор кетди ва кўп нарса йўқотдим. Энди озод бўлишим керак. Яна нима қолган бўлса, барини бажо келтириб, эркин бўлмоқчиман.

Амаки меҳрибонлик билан унинг қўлини сиқди.

— Йўқ, Ромеш-бабу,— деб йигитни тинчитди у.— Сиздан бошқа ҳеч нарса талаб қилинмайди. Шундай ҳам кўп машаққат чекдингиз, энди озодсиз. Бахтингиз ёр бўлсин.

— Мен кетаман,— деди Ромеш Қамолага қараб.

Қиз хомушлик билан ергача эгилиб унга таъзим қилди.

Ромеш Чокробортининг уйдан кудди тушдаги сингари довдираб чиқиб кетди.

«Хайриятки, Қамолани учратдим,— деб ўйларди у.— Агар мен унинг тириклигини билмаганимда, бу воқияни яхшилик билан тамом бўлиши мумкин эмасди. Аммо уни ўша кечаси Гажишурдан қочиб кетишга нима мажбур этганини ҳанузгача тушуинмайман. Бир нарса аниқ: мен бу ерда ортиқчаман. Нима қилай, шундан фойдаланиб, орқамга қайрилиб қарамай, янги ҳаёт бошлайман».

ОЛТМИШ ИККИНЧИ БОБ

Қамола уйга қайтиб, Хемонкорининг олдида Оннода-бабу билан Хемнолинини кўрди.

— Мана Харидасининг ўзи ҳам келди!— деди қизни кўриб Хемонкори.— Дугонангни ўз хонангга олиб

кир, азизим. Мен эса Оннода-бабуни чой билан зиёфат қилай.

Қизлар хонага кирган ҳамон Хемнолини дарров Харидасини қучоқлаб олди:

— Камола!

Камола таажжубланмай, фақат сўради:

— Менинг исмиمنى қаердан билдингиз?

— Сенинг тўғрингда менга бир киши гапириб берди. Сабабини тушунтириш қийин, аммо мен дарҳол ўша Камола сен эканингни англадим.

— Опа, менинг ҳақиқий исмим бирор кишига маълум бўлишини истамасдим,— деди қиз.— У исм мен учун лаънат тамғаси бўлиб қолган.

— Лекин сен фақат шу исм туфайлигина ўз ҳуқуқингни тиклай оласан.

Камола бош чайқади.

— Менга унинг кераги йўқ. Менинг ҳеч қандай ҳуқуқим йўқ, мен ҳеч нарсани тиклашни истамайман.

— Бироқ нега ўз эрингдан ҳақиқатни яширасан? Нега ўз тақдирингни унга ишониб топширмайсан? Ундан ҳеч нарсани яширмаслигинг керак.

Камоланинг афти ўзгарди. У гўё жавоб излаб топмаётгандек, Хемнолинига ожизона қараб қолди. Сўнгра оҳиста ўтириб, секин гапирди:

— Парвардигор менинг ҳеч қандай жиноят қилмаганиمنى билади. Шундай экан, нега мен бунчалар эзилман? Нима учун менга бундай жазо! Унинг олдида менинг ҳеч қандай гуноҳим йўқ, лекин қандай қилиб унга ҳамма воқияни айттайин!

— Ҳаммасини эрингга айтиш билан сен жазога эмас, фароғатга эришасан,— эътироз қилди Хемнолини.— То унга ҳақиқатни очиб айтмагунингча, алдов кишанидан қутулолмайсан. Дадиллик билан бу кишани пора-пора қил, парвардигор сенга раҳм қилади.

— Ҳамма нарсадан маҳрум бўлиш эҳтимолини ўйлаганимда, юрагимда қатъият қолмайди,— деб эътироф этди Камола.— Аммо мен сизнинг муддаонгизни тушунаман. Истиқбол нимани ваъда қилмасин, мен ҳеч нарсани сир тутмаслигим керак. У менинг ҳақимда ҳамма нарсдан хабардор бўлади!

Камола қўлларини маҳкам сиқди.

— Эҳтимол буни бошқа бирор киши қилса маъқул дерсан?— меҳрибонлик билан сўради Хемнолини.

— Йўқ, йўқ! У бу воқиани бирон бегона кишидан эшитиши мумкин эмас. Унга буни ўзим айтишим керак. Мен буни қила оламан!

— Ҳаммадан яхшиси шу,— деб маъқуллади Хемнолини.— Биз сен билан яна учрашамизми, йўқми билмайман. Мен сенга хабар қилгани келдим, биз кетяпмиз.

— Қаёққа?

— Қалкуттага. Сени ортиқ тутиб турмайман. Эрталаб талай ишларинг бор. Опангни унутма.

— Сиз менга хат ёзиб турасизми?— сўради Камола Хемнолинининг қўлини ушлаб.

— Албатта, ёзаман.

— Хатда сиз менга маслаҳатлар берасиз. Сизнинг хатларингиз менга мадад бўлади.

— Бу тўғрида безовта бўлишингга ўрин йўқ! Сенинг мендан яхшироқ маслаҳатчинг бор.

Камола бугун Хемнолинига чин юракдан ачинди. Қизнинг сокин чеҳраси ғамгин, унга қараган кўзга ёш келиши шубҳасиз эди. Шу билан бирга, Хемнолинида қандайдир димоғдорлик ҳам бор эди, бу Камолага у билан гапни давом этдиришга ва ҳол-аҳвол сўрашга халақит берди. Гарчи у Хемнолинига бугун ўз сирини айтган бўлса ҳам, Хемнолини ўзини вазмин тутиб, гўё қалбини мангу зулмат чулғагандек, қайғуга ботиб, ўзлигидан воз кечгандай чиқиб кетди.

Камола кун бўйи иш устида унинг овозини эшитиб, ўз олдида унинг меҳрибон кўзларини кўриб турди. Қиз Хемнолинининг Нолинакха билан фотиҳаси бузилганидан бошқа, унинг ҳаёти ҳақида ҳеч нима билмасди.

Эрта билан Хемнолини ўз боғидан уларга бир гажава гул келтирганди. Чўмилгач, Камола ўтириб улардан гулчамбар ясади. Хемонкори келиб, унинг ёнига ўтирди.

— Эҳ, қизгинам!— деб оғир хўрсинди у.— Бугун Хем мен билан хайрлашганда, кўнглимда қандай ҳислар пайдо бўлганини ифодалаш учун сўз тополмайман. Нима бўлганда ҳам, у меҳрибон қиз эди.

Агар у менга келин бўлса, катта бахт бўларди деб ўйлайман. Бироқ бўлар иш бўлди!.. Менинг ўғлимнинг кўнглига мутлақо тушуниб бўлмайди. Уни ўз қарорини ўзгартишга нима мажбур этгани фақат ўзига аён.

Хемонкори тўйга аслида унинг ўзи монелик қилганини тан олгиси келмасди.

Эшик орқасида оёқ товушини эшитиб, чақирди:

— Сенмисан, Нолин?

Қамола шошилиб гулчамбар ва қолган гулларни сарисининг этагига солди-да, бошига рўмолини ташлади.

Нолинакха кирди.

— Ҳозиргина Хем билан отаси бу ерда эдилар. Сен уларни кўрдингми?— сўради Хемонкори.

— Мен уларни ҳозир кузатиб қўйдим.

Нолинакха унга доим эътироз билдириб юргандай, Хемонкори нолиган бир оҳангда гапирди:

— Сен нима десанг де, азизим, аммо Хем сингари қиз камдан-кам учрайди.

Ўғли фақат жилмайди.

— Яна жилмаясан!.. Мен Хемнинг розилигини олдим, ҳатто унга фотиҳа бердим. Лекин қаршилиқ қилиб, ҳамма ишни сарбод қилдинг. Энди бунинг учун ачинмайсанми?

Нолинакха кўрқиб Қамолага қаради. Қизнинг севгувчи кўзлари унга тикилган эди. У билан кўзлари тўқнашгач, қиз уялиб ерга қаради.

— Она, сиз ўғлингизни ҳамма ҳавас қиладиган куёв деб ўйлайсиз, чоғи. Ҳолбуки менга ўхшаш хунук ва тунд одамни яхши кўриш жуда қийин.

Бу сўзлар асноси Қамола яна Нолинакхага қиё боқиб, унинг кулимсираб турган кўзларини кўрди. Қиз ҳозир қутулишнинг бирдан-бир йўли қочиш деб ўйлади.

— Яхшиси ўз хонанга бор. Сен бўлмағур гапларни гапириб, мени ранжитасан, Нолин,— деди Хемонкори.

Ўзи ёлғиз қолгач, Қамола Хемнолинининг гуллари-дан катта гулчамбар қилди, уни яна саватга солиб, сув пуркади-да Нолинакханинг кабинетига олиб кир-

ди. Бу гуллар Хемнолинининг хайрлашиш олдидаги совғаси эканини ўйлаб, кўзлари ёшга тўлди.

Қиз ўз хонасига қайтиб ўйга толди: ажабо, Нолинакханинг қарашларини нима деб тушунса бўлади? Нолинакха унинг юрак сирларини пайқагандек туюлди. Илгари, деярли уни кўрмай юрган чоғларида яхши эди. Эндиликда бўлса, у оғир аҳволга тушиб қолди. Бу Нолинакхадан ҳақиқатни яшириб юргани учун балки унга жазодир.

«Эҳтимол Нолинакха, онам бу Харидасини қаердан топди, деб ўйлар. Мен бундан кўра беҳаёроқ кимсани кўрган эмасман, дер... Агар у менинг тўғримда бир лаҳза шундай фикрда бўлса, бу — даҳшат».

Қамола шу кечаси уйқуга ётиб, эртага унга ҳамма сирни ошкор қилишга қатъий аҳд этди. Ундан кейин нима бўлса бўлар.

Қамола азонда туриб чўмилгани кетди. У ҳар кун Гангдан кичик бир кўзада сув келтириб, ишга тушишдан илгари Нолинакханинг кабинетини супурарди. Бугун ҳам, кундагидек, унинг кабинетига кирди-ю, Нолинакхага дуч келди, илгари, бундай илк саҳарда у бу ерда кўринмасди. Ишга халақит берганлари учун волигандай, қиз оҳиста орқага қайтди. Аммо бир неча қадам юргач, бирдан тўхтаб, бир нима ўйлаб қолди. Сўнгра секин орқага қайтиб, кабинет эшиги олдида қотиб қолди. Эшик олдида худди соя сингари қанча вақт туриб қолганини ўзи ҳам сезмади. У, кутилмаганда кабинетдан чиқиб, рўпарада тўхтаган Нолинакхани кўриб қолди. Шу онда Қамола тиз чўкиб, унинг оёқларига бош қўйди, қизнинг ҳали қуримаган нам сочлари Нолинакханинг оёқлари устида патила-патила бўлиб сочилиб кетди. Кейин қиз ўрнидан туриб, унинг олдида ҳайкалдек қотиб қолди. Бошидан рўмоли тушиб кетганини ҳам сезмади, Нолинакханинг тикилиб турганини ҳам пайқамади. Унинг ҳамма хавфсирашлари йўқолган эди, гўё вужудини илҳом нури ёритганди. Ниҳоят у қатъий, дадил овоз билан:

— Мен Қамоламан,— деди.

Лекин ўз овози ўзига худди тоғ қулагандай эшитилди. Унинг қатъияти бирдан йўқолди. Бутун вужуди ларзага келиб, бошини қўйи солди. Унинг бутун иро-

даси «Мен — Камоламан» деб Нолинакханинг оёғига йиқилишга сарфланган эди. У энди андишадан қаерга яширинишини билмай, фақат Нолинакханинг шафқатига умидвор эди.

Нолинакха секин унинг қўлларини ўз қўлига олди.

— Мен биламан — менинг Камоламсан. Юр, мен билан.

У қизни кабинетга олиб кирди. Камола ўзи ясаган гулчамбарни бўйнига осаркан:

— Кел, ҳалокатдан омон қолганимиз учун парвардигори оламга шукрона номози ўқийлик,— деди Нолинакха.

Улар иккиси ёнма-ён тиз чўкиб, мрамардай оқ полда саждага бош қўйганда, деразадан эртанги қуёш нурлари кириб, уларнинг эгик бошларини ёритди.

Ибодатдан туриб, Камола яна Нолинакханинг хок пойини кўзига суртгач, энди андиша азобидан қутулганини сезди. Унинг тушунчасида ҳукмронлик қилган улуг ва беҳад осойишталик эртанги сахий қуёшнинг қувноқ, беғубор нурлари билан қўшилиб кетди. Улуг муҳаббат унинг қалбини лиммо-лим тўлдирди. Назарида, ўз бахтининг илиқ нурларидан бутун олам жил-валангандай эди.

Қизнинг кўзлари жиққа ёшга тўлиб, юзларидан оқиб тушди. Камола йиғлар, ўзини йиғидан тўхтатолмасди. Аммо бу қувонч ёшлари эди. Бу ёшлар унинг ҳаётини хиралантирган ҳамма ғам булутларини оқизиб кетди.

Нолинакха ортиқ бир сўз айтмади. Фақат меҳрибонлик билан унинг пешонасига тушиб турган бир тутам ҳўл сочи тузатиб қўйиб, хонадан чиқди.

Камоланинг ўз муҳаббатини изҳор этишга ташналиги ҳали қонмаган эди. У қалби тўлиб-тошган илиқ туйғуларни ифода қилишга ошиқарди. Қиз ётоқхонага кириб, унинг сандалини гулчамбари билан ўради, сандалга бошини тегизиб, эҳтиёт билан жойига қўйди.

Бу кун Камола худди парвардигорнинг ўзига хизмат қилгандай ишлади. Унинг назарида, кўринмас қанотлар уни кўкларга кўтариб чиққандай туюларди.

— Сенга бир нарса бўлдими, Харидаси?— деди Хемонкори.— Худди бир кунда уйни янгилаб қўймоқ-

чи бўлгандай, мунча тиришқоқлик билан қириб-тозаламасанг!

Кечқурун Камола одатдагича каштадўзликка ўтирмай, ўз хонасига кириб кетди. Бир даста сапсар гул кўтариб унинг олдига кирган Нолинакха қизни полда ўтирган ҳолда учратди.

— Бу гулларни сувга солиб қўй, Камола,— деди у,— сўлиб қолмасин. Бу кун кечқурун онамдан фотиҳа сўрагани борамиз.

Камола ерга қаради.

— Менинг бошимдан нелар кечганини сиз билмай-сиз-ку...

— Менга гапиришингнинг ҳожати йўқ. Мен ҳаммасини биламан.

Камола юзини қўллари билан бекитди.

— Бироқ онам...— бошлади у ва давом этишга мажоли етмай жим қолди.

Нолинакха унинг қўлларини юзидан олди.

— Онам ўз ҳаётида кўп гуноҳларни кечирган, шубҳасиз, сенинг қилмаган гуноҳларингни ҳам кечиради.

«ХАЛОКАТ» РОМАНИ ҲАҚИДА

Тагор «Халокат» романини 1902 йилда ёзган эди. У 1903 йилнинг апрель — июнь ойларида «Бонгодоршон» («Бенгалия кўзгуси»), журналда нашр этилди. 1906 йилда алоҳида китоб бўлиб чиқди.

«Халокат» романи яратилгунча Тагор Ҳиндистондаги кенг ўқувчилар оммасига кўпроқ шоир ва моҳир ҳикоянавис сифатида машҳур эди.

Тагор «Халокат» романининг сюжетига ажойиб шоирора ранг бериб, унга кўпгина янги оригинал фикрлар бахш этади ва бир қатор муҳим ижтимоий-маиший муаммоларни кўяди.

«Халокат» романида тасвир этилган воқиялар XIX асрнинг иккинчи ярмига, яъни Англия жаҳонгир давлатга айланиб, мустамлакаларда ўз таъсир доирасини кенгайтиришга, мавқияни мустаҳкамлашга уринган даврга тааллуқлидир. Капитализмнинг Ҳиндистонга кириб келиши мамлакатда янги пролетариат ва буржуазия синфини вужудга келтирди; бенгалияликларнинг бутун бир миллат ҳолида бирлашувини охирига етказди; эски феодал жамияти муносабатларини емирилишга олиб келди.

Ҳиндистонда капитализм тараққиётининг илк даврида буржуазия зиёлилари илғор ва прогрессив ғояларни ифодаловчи эдилар. Унинг намоёндалари тулларни тириклай куйдириш, балоғатга етмаган қизларни эрга бериш, тоифавий айирмачи-

лик каби ҳар хил хурофий расм-русумларга қарши чиқдилар. Бу хил қолюқ одатларга қарши курашда улуғ ҳинд маърифатпарвар Рам Мохан Рой томонидан 1828 йилда тузилган «Брахмо Самаж» жамияти фаол иштирок этди.

Бу жамият расмий жиҳатдан диний характерда эди, у индуизмнинг Брахма¹, Вишну² ва Шивадан³ иборат уч тангриси ўрнига қудрати азалий — Брахмага сиғинишдан иборат ягона динни тарғиб қилди. Шунга қарамасдан, «Брахмо Самаж» жамиятининг бутпарастликка, хурофий урф-одатларга ва тоифавий айрмачиликка қарши кураши (гарчи ҳамisha ва жамиятнинг ҳамма аъзолари томонидан изчиллик билан олиб борилмаган бўлсада) шубҳасиз ижобий роль ўйнади.

Рабиндранат Тагорнинг бобоси ва отаси бу жамиятнинг фаол қатнашчилари эди. Тагорнинг ўзи «Брахмо Самаж» фаолиятига танқидий қараб келди. Чунки унинг тобора инқирозга юз тутиб, ўзининг бор обрўи ва прогрессив анъаналарини йўқотиб бораётганини кўрарди, жамият аъзолари эса, мунофиқ ва рижкорларга айлангандилар. «Брахмо Самаж»нинг бу хил арбобларига Тагорнинг муносабати «Ҳалокат» романида маълум даражада акс этган.

Тагор бу романга «Ҳалокат» деган ном қўйиб, шу билан XIX асрнинг иккинчи ярмида Бенгалияда эски ҳаёт тартибларининг емирилиб бораётганига ишора қилгандир.

Икки жуфтнинг: Ромеш билан Сушиланинг, Нолинакха билан Қамоланинг тўйлари эски ҳинд одатига мувофиқ ўтказилади, яъни бир-бирларини кўрмай-билмай, севишмай, фақат катталарнинг хоҳишларига бўйсуниб никоҳланадилар. Ҳар икки оила ўз ҳаётларини оталаридай эскича асосда қуришлари лозим эди. Бироқ дарёда қўзғалган бўрон гирдибод натижасиде тўй тантаналарининг қатнашчилари ҳалок бўлади. Автор тирик қолган йигит-қизни қовуштиради, улар эса ҳақиқий ҳолдан бе-хабар, ўзларини эр-хотин ҳисоблайдилар. Булар иккиси тамом гайри табиий вазиятда қоладилар: уларнинг ўтмиши йўқ, бу — дарёда ҳалок бўлганлар билан бирга ғарқ бўлиб кетди; уларда ота-она ҳам, қайнота уйи ҳам йўқ. Автор Ромеш билан Қамолага бир-бирларини яхши англаб олмоқлари ва ўз хоҳишларича ҳаёт қуришлари учун тўла имконият беради.

¹ Б р а х м а — яратиш тангриси.

² В и ш н у — бало-қазодан сақлаш тангриси.

³ Ш и в а — вайронлик тангриси.

Қиссани шу зайлда бошлаш билан, Тагор янги ҳаёт шароитида ҳинд оилавий муносабати қандай бўлиши керак, деган масалани ўртага қўяди.

Биринчи қарашда бу масалани ҳал этишда автор бус-бутун анъаналар изидан боргандек туюлади. Ҳақиқатда ҳам бирмунча қарама-қарши ва чигал воқиалар сўнггида Тагор Қамолани Нолянакха билан қовуштирадики, бу йигит унинг қонуний эри эди. Аммо романнинг бу хил хотималанишида яна бошқа бир ҳикмат бор.

Ҳиндларнинг қадимий одоб-ахлоқларига кўра, хотин кишининг бегона кимса билан ҳамхона бўлиши шармандалик ҳисобланади, бундан сўнг эрнинг эшиклари унинг учун абадий берк бўларди. Тагор бўлса эски қонунлар ва асрий одатларни ҳаётнинг ўзи қандай сулуриб ташлаётганини кўрсатади.

Романнинг хотимаси эски одатлар заифлашиб, узилаётганига ишонч туғдиради. Қаҳрамонларнинг ўз ҳаракатлари билан, «иснодга» қолган Қамола ўз эрининг уйида бахт-саодатга эришади. Қамоланинг тақдирини бу зайлда ҳал этиш билан Тагор индуизм мухлислари муккаси билан кетган Қарми ақидаларига қарши чиқади¹.

«Ҳалокат» романида адиб ҳақиқий ҳаёт билан анъаналар орасида ўсиб бораётган зиддиятларни холисона кўрсатиб ўтган.

Романда Тагорнинг бир қанча шеърий ва прозаик асарлари учун характерли фикр таъкид этилади: ҳар қандай диний схоластик ва аскетизмни фош этиб, бунга ўз дини қарши қўйилади, унинг шиори: бхакти, яъни одамларнинг бир-бирларига муҳаббат ва эҳтиромидан иборатдир.

«Қандайдир махфий диний маросимларни адо этмоқ афзаллик бағишлайди деб ҳисобламайман,— дейди автор роман қаҳрамонларининг бири тилидан,— аксинча, бундан киши руҳи осойишталигини йўқотиб, чегараланиб қолади».

«Ҳалокат» романи бенгал зиндилари ҳаётини ҳикоя қилди. Унинг ҳақиқий қаҳрамони эса, оддий қишлоқ қизи Қамоладир.

Ҳинд хотинларининг оғир аҳволи Рабиндранат Тагор ижодиётида умуман катта ўрин тутди. Ҳиндистонда хотинларнинг

---

¹ Қарми ақидаларига кўра, инсон ўз ҳаётида рўй берган ҳеч нарсага ўзгарта олмайди. Чунки киши ҳаётида нима рўй бермасин, бу унинг «илгариги туғилишида» қилган эзгу ва ёвуз қилмишларига берилган мукофот ё жазодир.

эр уйида оғир мусибатга маҳкум бўлишларига қарши қатъий норозилик билдириб, у зўр маҳорат билан уларнинг бой руҳий дунёсини очиб беради.

Ёзувчи Қамола образида хотинларнинг энг ажойиб фазилатларини мужассамлаштиради. Доим Хемнолинининг далда ва тасаллисига муҳтож, қатъиятсиз Ромеш билан таққослаганда, қизнинг шижоати ва фидокорлиги яна ҳам равшанроқ кўринади. Ёш Қамоланинг ожизлиги ва танҳолиги унинг Ромеш олдида ўз қадр-қимматини сақлай олишига халақит бермайди. У, Ромеш эри эмаслигини билган ҳамон, уйни тарк этиб, ўзининг ҳақиқий ҳаёт йўлдошини излаб, йўлга чиқишга жасорат этади.

Қамоладаги фидокорлик ва назокатнинг манбаъини Тагор унинг характери шаклланган шароитда кўради: Қамола табиат кучоғида, оддий қишлоқ оиласида ўсди; у қайнота уйида яшаб, золим қайнонанинг тилсиз чўриси бўлган эмас, «У ҳозиргача «Овозингни ўчир!», «Сенга айтилган ишни қил!» «Хотин «Йўқ!» деб жавоб қайтармаслиги керак»,— сингари бақаришларни эшитган эмас — шунинг учун Қамола бошини баланд кўтариб юрарди, одоб унга куч бағишларди».

Оила ҳаётининг кишанларини билмаган бу қизни бўш характерли, ўзига ишонмаган бенгал зиёлилари вакилига қарама-қарши қўйиб, Тагор уни романнинг бош қаҳрамони даражасига кўтаради.

Масалан, адвокат Ромеш шу хил зиёлилар жумласидандир. Бу оқил ва ҳалол одам, иродаси бўшлиги, қатъиятсизлиги туфайли ўзи шахсий ҳаётида азоб чеккандек, ихтиёрсиз равишда бошқаларни ҳам мусибатга гирифтор қилади. Ўзининг ховлиқмалиги ва бир фикрда турмаслиги билан ажралиб турган муаллим Жогендро ҳам шундай кишилар жумласидандир. Бироқ шуни қайд этмоқ керакки, унинг ўткир заҳархандасидан, ҳар нарса ва ҳар кимсага қарши чиқишга уринишидан мавжуд тартиб ва интизомдан норози эканлиги сезилиб туради.

Гарчи роман сюжети оила ва никоҳга тааллуқли масалаларни ёритиб, сиёсат масалаларига бевосита тегмаса ҳам, ҳар ҳолда Ромеш ва Жогендро образининг талқин этилишига қараб, Тагорнинг европалашган бенгал зиёлиларга муносабатини тайинлаш мумкин.

«Ҳалокат» романида ранг-баранг характерлар галереяси берилган: бу ерда олижаноб, меҳрибон Чокроборти амаки, муғомбир Окхой, содиқ рафиқа, меҳрибон ва хушназокат хотинлар намунаси — Шойложа, димоғдор, тақводор Нобинкали, қи-

зига қаттиқ меҳр қўйган Оннода-бабу ва бошпана бериб меҳрибонлик қилган Камолага ўз онасидек меҳр қўйган Умеш образи кўзга ташланади. Қаҳрамонларнинг бой туйғу ва кайфиятларини очиш учун тасвирлаш воситаларини синчиклаб танлашда Тагорнинг ҳинд жамиятидаги ҳамма табақанинг ҳаётини яхши билганлиги ва зўр санъаткорлик тажрибаси яққол кўзга ташланиб туради.

Рабиндранат Тагор ўз ижодиётида ҳинд адабиётидаги яхши анъаналар изидан бориб, ўз навбатида уни ривожлантирди, бойитди. «Ҳалокат»да ташқи қиёфа тасвири деярли йўқ — қаҳрамонларнинг характерини очишда, воқиаларнинг ривожиди асосий юк жонли тилга яқин диалог ва табиат манзаралари ҳиссасига тушади. Табиат манзаралари қаҳрамонларнинг кайфиятлари билан ҳамоҳанг бўлиб, гоҳ даҳшатли ва исёнкор, гоҳ тинч ва майин туюлади, лавҳалар ўзаро алмашиб, қиссага чуқур эмоционал бўёқлар бахш этади.

Ёзувчи қиёс усулига қайта-қайта мурожаат қилади: доим Жогендрони Окхойга, Ромешни Нолинакхага қарши қўйиб, қўққисдан Камола ҳақидаги қиссадан Хемнолини ҳақидаги ҳикояга ўтиш — ҳар бир образни тўла ва ёрқин тасаввур этишга ёрдам қилади. Ҳикоя қилишдаги жонлилиқ ва ёзувчи истифода этган жонли халқ тили ҳам воқияни чуқур ҳис этишга ёрдам беради.

Тагор «Ҳалокат» романида Бенгалиянинг ўрта синфлари ҳаётини рангдор ва реалистик акс этдириб, ўзининг етук санъаткор эканини кўрсатди.

«Ҳалокат» романи Россияда биринчи марта С. А. Андрианов томонидан 1923 йилда инглиз тилидан таржима этилиб, 1924—1925 йилларда икки дафъа нашр этилган.

«Ҳалокат» бенгал тилидан рус тилига биринчи марта таржима қилинди.

Е. Смирнова.

МУНДАРИЖА

Рабиндранат Тагор. А. Гватюк.-Данильчук. 5

ҲАЛОКАТ

Роман

Биринчи боб	31
Иккинчи боб	34
Учинчи боб	37
Тўртинчи боб	39
Бешинчи боб	41
Олтинчи боб	42
Еттинчи боб	46
Саккизинчи боб	50
Тўққизинчи боб	51
Ўнинчи боб	55
Ўн биринчи боб	59
Ўн иккинчи боб	64
Ўн учинчи боб	67
Ўн тўртинчи боб	73
Ўн бешинчи боб	77
Ўн олтинчи боб	80
Ўн еттинчи боб	82
Ўн саккизинчи боб	87

Үн тўққизинчи боб	91
Йигирманчи боб	98
Йигирма биринчи боб	104
Йигирма иккинчи боб	107
Йигирма учинчи боб	111
Йигирма тўртинчи боб	115
Йигирма бешинчи боб	120
Йигирма олтинчи боб	126
Йигирма еттинчи боб	129
Йигирма саккизинчи боб	140
Йигирма тўққизинчи боб	145
Ўттизинчи боб	151
Ўттиз биринчи боб	155
Ўттиз иккинчи боб	160
Ўттиз учинчи боб	167
Ўттиз тўртинчи боб	169
Ўттиз бешинчи боб	173
Ўттиз олтинчи боб	175
Ўттиз еттинчи боб	180
Ўттиз саккизинчи боб	185
Ўттиз тўққизинчи боб	196
Қирқинчи боб	201
Қирқ биринчи боб	204
Қирқ иккинчи боб	208
Қирқ учинчи боб	212
Қирқ тўртинчи боб	218
Қирқ бешинчи боб	221
Қирқ олтинчи боб	226
Қирқ еттинчи боб	233
Қирқ саккизинчи боб	236
Қирқ тўққизинчи боб	240
Эллигинчи боб	243
Эллик биринчи боб	248
Эллик иккинчи боб	254
Эллик учинчи боб	261
Эллик тўртинчи боб	269
Эллик бешинчи боб	274
Эллик олтинчи боб	288
Эллик еттинчи боб	292
Эллик саккизинчи боб	295

Эллик тўққизинчи боб	301
Олтмишинчи боб	305
Олтмиш биринчи боб	314
Олтмиш иккинчи боб	316
„Ҳалокат“ романи ҳақида. <i>Е. Смирнова</i>	323

На узбекском языке

Р. ТАГОР

КРУШЕНИЕ

Роман

Перевод с издания Гослитиздата 1955

Гослитиздат УзССР—Ташкент—1958

Редактор Асқад Мухтор

Рассом Р. В. Левицкий

Рассом-редактор Г. Н. Остапенко

Технический редактор В. С. Зубовская

Корректор Т. И. Иброҳимов

Теришга берилди 30/IV 1958 й. Босишга
рухсат этилди 27/VII 1958 й. формати
84×108^{1/2} Босма л. 17,02, Шартли босма
л. 10,375. Нашр. л. 16,73 +1 вклейка
Тиражи 60 000 (1-завод — 30000)
Индекс ш/а. ЎзССР Давлат балий ада-
биёт нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси,
30. Шартнома № 101 — 57.

*

ЎзССР Маданият министрлиги Ўзглавиз-
датининг 1-босмаҳонаси, Тошкент, Ҳамза
кўчаси, 33. Заказ № 271. Баҳоси 6 с. 25 т.